

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (513)
листопад–грудень
2013

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохий* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.І.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пуріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович
www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 650 прим. Зам. №1784
Підписано до друку 26.12.2013 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імерс-ЛІТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.
Адреса: вул. Декабристів, 29,
м. Кіровоград, Україна, 25006
Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05
+38 (0522) 22-79-30
E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Національні історії в метанаративі процесу глобалізації: з європейського досвіду 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До роковин Голодомору 1932–1933 рр.

Кульчицький С.В. Український Голодомор у контексті сталінської «революції згори» 18

Папакін Г.В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і «чорна дошка» 45

Котляр М.Ф. До проблеми настання феодальних відносин у східнослов'янському світі 58

Ульяновський В.І. Велика передсмертна молитва князя Іллі Острозького: форми і прояви релігійності та есхатологічні мотиви 72

Шандра В.С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії 92

Гаухман М.В. (*Луганськ*). «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) 112

Вялова Ю.В. До характеристики українознавчої спадщини Л.Василевського (1870–1936 рр.) 129

Пилявець Ю.Г. (*Псков, Російська Федерація*), Пилявець Р.І. (*Київ, Україна*). Виправно-трудова табори та колонії на території УРСР в умовах голоду 1946–1947 рр. 147

Годлевська В.Ю. (*Вінниця*). Модернізація системи соціального забезпечення в Іспанії в період консолідації демократичного режиму (1980–1990-ті рр.) 162

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Петрова Ю.І. Київський список «Подорожі патріарха Макарія» 172

До історії родини Максима Кривоноса (*вступна стаття та публікація Ю.А.Мищика й Т.Г.Таїрової-Яковлевої*) 182

Штрихи до біографії Миколи Костомарова та його родини (*вступна стаття й публікація О.Т.Гончар і Т.М.Зоць*) 186

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання. – Кн.ІІ (*Р.Я.Пуріг*) 194

Парахіна М. Основні засади «теорії боротьби двох культур»: проблеми російсько-українського минулого і сучасність (О.С.Рубльов)	202
Робак І., Савчук З. Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки (О.І.Гуржій).	207

ХРОНІКА

Якубова Л.Д. VI Міжнародна наукова конференція «Історія сталінізму: Радянські нації та національна політика в 1920–1950-х рр.»	210
Литвин М.Р. (Львів), Хахула Л.І. (Львів). Всеукраїнська наукова конференція «Волинська трагедія: через історію до порозуміння»	219
Склокін В.В. (Харків/Відень). Міжнародна наукова конференція «Історія історіографії і методологія історії в Польщі та Україні: традиції і сучасність»	223
Лаас Н.О. VIII літня школа Європейського товариства історичної економіки	225

IN MEMORIAM

Левенець Юрій Анатолійович	229
---	-----

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ.	233
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2013 р.	236

У РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Гжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК**, **дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторові **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

УДК 930.23:304.44

С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинів *

НАЦІОНАЛЬНІ ІСТОРІЇ В МЕТАНАРАТИВІ ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: З ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

У контексті дискусії щодо теоретичних і методологічних підходів до написання багатотомної історії України розглядаються проблеми взаємодії гранд-наративів національних історій в умовах процесу глобалізації.

Ключові слова: Україна, національна історія, гранд-наратив, глобалізація, теоретико-методологічні проблеми історієписання.

На шпальтах «Українського історичного журналу» триває дискусія з приводу концептуальних засад написання національної історії, зокрема щодо сучасного українського гранд-наративу, до якої залучилися не лише провідні вітчизняні, а й поважні зарубіжні історики. Пропонуються класичні, неокласичні, неокласичні, посткласичні концептуальні підходи, які в ідеалі мають урахувати суперечності між значним обсягом накопичених історичних знань і традиційними способами їхньої верифікації з застосуванням методів діалектики й позитивізму, навіть із принципами толерантності (не абсолютності тверджень) і розумної актуалізації (полемічності).

Насамперед зазначимо, що в нашому розумінні метанаративом є інтелектуальний спосіб або теоретично-концептуальний підхід до дослідження соціального явища. Як правило, під метанаративом розуміється раціонально-впорядковане резюме (усуспільнення чи узагальнення) «гранд-теорій» дослідження, зокрема минулого українського народу. Національна історія ґрунтується на понятті національного інтересу, утіленого у владі, причому моральні цінності будь-якої нації ототожнюються з універсальними етичними нормами. Кидається в очі той факт, що особливістю українського історичного метанаративу є «культурний розлам» та «інтелектуальний розрив»¹. Утім, це

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ
Мартинів Андрій Юрійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України

¹ Ясь О.В. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С.38.

навряд чи його вада, адже метанаратив має зберігати плюралістичність поглядів, ідей і концепцій.

Фактично дискусія на сторінках «Українського історичного журналу» перетворилася на збирання аргументів і контраргументів на користь доведення доцільності збереження суто національного наративу. Так, наприклад, Л.О.Зашкільняк стверджує, що «будь-яка спільнота (етнічна, національна, державна) не може існувати без своєї “біографії”, яка легітимізує її існування та сучасний стан»², О.М.Майборода переконаний, що «національна історія заслуговує бути більш живою, ніж мертвою»³, К.Ю.Галушко закликає до того, що «український національний гранд-нاراتив повинен писатися й видаватися, адже він потрібний і має бути корисним “історично обумовленим” українцям XXI ст.»⁴. Натомість С.М.Плохій вважає, що «завдання нової української історіографії полягає не в тому, щоб урізноманітнити національну парадигму, а вийти за її межі»⁵. Нижче спробуємо тезисно подати власний погляд на ці питання.

Теза 1. Насамперед, виникають сумніви, чи не зарано «виходити» за межі національної парадигми? Адже незасвоєні уроки саме національної історії дають можливість маніпулювати майбутнім нації. Минуле набуває смислу, коли на нього дивляться з майбутнього. Тому до певної міри минуле так само не прогнозоване, як і майбутнє. Філософ Х.Л.Борхес називав історика «пророком», який «прогнозує» минуле⁶. Причому трактовка фактів завжди суб'єктивна, адже залежить від методів, що їх історики використовують, та різних інтересів, котрих ці факти торкаються. Зрештою, якби математичні аксіоми стосувалися чийось інтересів, завжди були ті, хто ставив би їх під сумнів. Історичний факт – це не просто подія, що мала місце в минулому, а передусім подія минулого, яка важлива для сучасного та майбутнього. Історія може розглядатися як ейдетична феноменологія минулого⁷. У цьому сенсі історія – це спосіб самовизначення людини як соціального суб'єкта, а її власна біографія є приватним випадком історії. Максимально об'єктивний показ певної епохи можливий за умов академічного видання без купюр її документів і матеріалів. Історикам-аматорам у такому разі можна залишити задачу спростування «історичних стереотипів», підґрунтям якого слугує коло джерел, визнаних академічною наукою. А в українській історії таких стереотипів і міфів ще забагато: від тверджень про «східнослов'янську єдність» та «етнічну спорідненість українців, росіян і білорусів», «бездержавність українців» і «ворожість західної цивілізації щодо української державності та українців», до «споконвічних змагань українців за незалежність» і «багатосотлітню

² *Зашкільняк Л.О.* Національний метанаратив та його соціальні функції: між науковою та історичною пам'яттю [Електронний ресурс]: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ntip/2012_5/zashkil.pdf

³ *Майборода О.М.* «Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.24–28.

⁴ *Галушко К.Ю.* У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нاراتиву // Там само. – С.22.

⁵ *Плохій С.М.* Якої історії потребує сучасна Україна? // Там само. – №3. – С.9.

⁶ *Борхес Х.Л.* Історик – пророк, предсказывающий прошлое // Литературная газета. – 1989. – 2 августа. – С.5.

⁷ *Старжинская В.П., Табачков А.С.* История и теория: на пути преодоления непредсказуемости прошлого // Вопросы философии. – 2010. – №1. – С.37.

боротьбу за національну державність та соборність українських земель». Від історичних, культурних і геополітичних уявлень про «споконвічну» належність України до «російського світу», одержимого власним цивілізаційним, месіанським шляхом, і «випадковість та тимчасовість української незалежності», до представлення України національною європейською державою, яка впродовж всієї своєї історії належала духовно, культурно, економічно, а в окремі періоди й політично до тієї омріяної Європи, «повернення» до якої є, чи буде, природним наслідком історичного розвитку українців. Усе це вимагає переосмислення національного метанаративу насамперед із позицій легітиматії сучасного стану й перспектив розвитку української державності та суспільства, що повинно стати інтелектуальним і громадським обов'язком історика.

Найбільш помітним елементом метанаративу є «великі» ідеології⁸. Якщо в XIX і XX ст. ними були «націоналізм», «консерватизм», «лібералізм», «соціалізм» і «комунізм», то на початку XXI ст. на слуху ідеологічні конструкти «демократизації», «модернізації», «європеїзації» й «глобалізації». Це дещо зменшує значення досліджень історичної географії, історичних демографічних характеристик розвитку певної нації, рівня її індустріалізація або деіндустріалізація, військового потенціалу, специфіки національного характеру, стану моралі нації, якості державного управління й дипломатії. Інформаційна революція та глобалізація на наших очах руйнують усталені геополітичні структури і моделі. Інтеграційні процеси провокують «ерозію» суверенітету, підкреслимо, саме сучасних національних держав. Глобалізація обмежує можливості національних держав, створюючи «світовий колгосп»⁹.

Теза 2. Звичайно, не варто оминати увагою й залежність історичного пізнання від використовуваних дослідниками мовних конструкцій, смислу термінологічних понять, понятійного апарату тлумачення джерел. Насправді недоказовою є теза постмодерністів про безмежну свободу вибору істориком способу розуміння минулого¹⁰. Об'єктивність лімітована максимою істини¹¹. Хоча «цінності є питаннями особистих преференцій», вони продовжують впливати на розвиток наративу¹². Тож не випадково, як пише професор Загребського університету М.Ґросс,

«метанаративи є найбільш суттєвим елементом інтерпретації національних історій. Вони досліджують довготривалі тенденції розвитку, зводять складні історичні структури до спрощеного стрижневого образу у формі наративу, інтерпретують наявну ідеологічну інформацію у формі ясної перспективи, вибудовують міст між історичним дослідженням і сприйняттям історії

⁸ Мусихин Г.И. Идеология и история // Общественные науки и современность. – 2012. – №1. – С.140.

⁹ Sachsenmaier D. Global Perspectives on Global History: Theories and Approaches in a Connected World. – Cambridge, 2011. – P.49.

¹⁰ Гарман Дж. Грамматика историографии // Вопросы философии. – 2010. – №3. – С.44.

¹¹ Хвостова К.В. Истина и объективность в истории // Новая и новейшая история. – 2011. – №5. – С.58.

¹² Рюзен Й. Историческая объективность как составляющая вопроса о социальных ценностях // Там же. – 2012. – №4. – С.115.

суспільством, а емоційними закликами сприяють створенню або зміцненню колективної свідомості»¹³.

У російській історичній науці пропагується ідея вписування історії Росії у глобальну історію. Наприклад, І.Іонов пропонує готувати «глобальні історії Росії як проєкції різних форм відносин країни і світу, країни та регіонів, глобального й локального»¹⁴. У сучасній словацькій історіографії предметом історії Словаччини є історія всіх людей, хто впродовж століть проживав і розвивався на цій території спільно з народами центральноєвропейського регіону. Причому ця історія не зводиться лише до висвітлення словацького питання, а подається у широкому контексті минулого тих держав, в яких словаки існували, з урахуванням європейського та всесвітнього компонентів¹⁵. Наприклад, у колективній праці, підготовленій співробітниками Інституту історії Словацької академії наук, «історичні долі Словаччини розглядаються у складному, суперечливому контексті й органічному зв'язку з історією сусідніх народів Центральної Європи»¹⁶. Про подібний підхід до національної історії свідчить і синтетична студія угорського історика Л.Контлера з красномовною назвою «Історія Угорщини: Тисячоліття у центрі Європи»¹⁷.

Теза 3. Доцільно розрізняти гносеологію та епістемологію історії. Перша вирішує методологічне питання, тобто те, як саме ми пізнаємо історію. Натомість друга займається проблемою, як іманентно «влаштоване» історичне знання, покликане відтворювати колективні смисли. Із часом змінюється зміст актуалізованої у суспільній пам'яті історії, котра структурує усвідомлену колективну пам'ять. Класик досліджень у цій царині – П.Нора – визначає пам'ять як «емоційне переживання, пов'язане з реальними або уявними спогадами, що допускають маніпулювання, витіснення, забування», тоді як «історія займається реконструкцією минулого на основі документів або інших слідів, залишених минулим»¹⁸.

Пізнавальні функції історії обумовлені специфікою вивчення минулого з урахуванням його конкретного змісту, розробкою теорій і методів історичних досліджень, і їх значення на сучасному етапі лише зростає.

«Зруйнування минулого чи то, скоріше, соціальних механізмів, що поєднують сучасний досвід людини з пережитим давнішими поколіннями, ось одне з найхарактерніших і наймоторошніших явищ кінця ХХ віку. Більшість молодих чоловіків і жінок на зламі сторіччя зростають у такому собі перманентному тепер, що йому бракує всякого органічного зв'язку з громадським, дер-

¹³ Гросс М. Основные тенденции развития западной историографии в последней четверти ХХ – начале ХХІ столетия // Общественные науки и современность. – 2011. – №4. – С.97.

¹⁴ Іонов І.Н. Глобальная история и изучение прошлого России // Там же. – №5. – С.152.

¹⁵ Див.: Пугач Є.П. Історія Словаччини. – Х., 2013. – С.3.

¹⁶ История Словакии / Пер. со слов. и англ. – Москва, 2003. – С.4.

¹⁷ Контлер Л. История Венгрии: Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. – Москва, 2002. – 656 с.

¹⁸ Филиппова Е.И. История и память в эпоху господства идентичностей (беседа с действительным членом Французской академии Пьером Нора) // Этнографическое обозрение. – 2011. – №4. – С.75.

жавним минулим тих часів, в яких їм випало жити, – зазначав Е.Гобсбаум. – Завдяки чому наприкінці другого тисячоліття більше, ніж будь-коли досі, зростає важливість праці істориків, чия справа – запам'ятовувати те, що забувають інші. Але ж саме з цієї причини вони повинні бути чимось більшим за простих хроністів, мемуаристів і компіляторів, хоч і без цієї функції історикам не обійтися»¹⁹.

Теза 4. Найбільш дискусійною є світоглядна або соціальна, виховна функція історичного пізнання. Адже дослідження минулого залежить від того, у чийх інтересах воно здійснюється, інтереси яких соціальних груп висловлюють ті чи інші історики, чи намагаються вони дослідити минуле, максимально можливо уникаючи його ідеологізації та спекулятивності? У цій справі може допомогти виваженість і представлення різних поглядів на контраверсійні історичні події.

Класик філософської герменевтики Г.-Г.Гадамер у праці 1960 р. «Істина і метод» слушно зауважив, що «насправді не історія належить нам, а ми належимо історії», відтак «упередження окремої людини в більшій мірі, ніж її судження, складають історичну дійсність її буття»²⁰. Історія – це безперервна боротьба між ідеями та інтересами. Унаслідок цього на мить перемагають інтереси, а на тривалі історичні періоди домінують певні метаідеї. Досі домінантним є історичний детермінізм як популярний гегелівський принцип історієписання. Відкритим залишається питання, чи готова історична свідомість українського суспільства до переходу від модерного до постмодерного конструювання історичної оповіді? У контексті переходу від «модерного» до «постмодерного» гранд-нарративу спостерігається відхід від лінійних, функціоналістських, циклічних моделей історієписання до переважно семіотичних, лінгвістичних. Постмодерні моделі історієписання більше нагадують теорії, які складаються з невизначених термінів, простих аналогій та неіснуючих універсалій. Зазначені моделі репрезентації минулого дедалі частіше не визнаються однаково можливими й комплементарними одна до одної, що відповідає складності опису минулого та змінам унікальних систем цінностей. Формування нових гранд-нарративів ускладнюється кризою пошуку нових «ідеальних цілей».

Криза кожного зі згаданих гранд-нарративів не означає кінця їхнього історичного існування. Процес «перейменування» не минає безслідно для того змісту, який отримує нова назва. Прийняття певної символічної мови або гранд-нарративу активно впливає на поведінку людей та на історію. Зовнішні події не позначаються на свідомості людини, доки не отримують семіотичного осмислення. Для мислення людини існує лише те, що входить до його мовлення або мови. «Чистих» історичних процесів, які являють собою працюючі дослідницькі гранд-нарративи, немає. Саме це надає минулому цінність і переводить тексти історичної науки з царини схоластичної нудьги у світ художньої різноманітності.

¹⁹ Гобсбаум Е. Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку: 1914–1991. – К., 2001. – С.13.

²⁰ Гадамер Х.-Г. Истина и метод // Культурология. – Москва, 2007. – С.205.

Можна погодитися з твердженням О.М.Майбороди, що «розмови про єдині підходи взагалі недоречні»²¹. Зазначимо, дискусія стосовно того, «що краще» – традиційний формат національної історії або постнаціональний і постмодерний формати наднаціональних історій – узагалі не має конструктивного завершення. Водночас утопічно виглядає заклик максимально відсторонитися від ідеологій і політичних дискусій усіх типів. Це неможливо хоча б тому, що жити у суспільстві та бути вільним від нього неможливо так само, як не можна побачити власні очі без дзеркала. До речі, у вітчизняній історіографії досі не узагальнено порівняння різних «політично-концептуальних» підходів до написання історії України. Ідеться про домінуюче за радянських часів «класове марксистсько-ленінське» тлумачення минувшини, провідне за часів незалежності «державницько-націоналістичне» висвітлення, або про «вестернізаторське ліберальне», так би мовити «постнаціональне», виписування історії України.

Останній за ліком, але не за значенням, напрям орієнтується на зовнішні дослідницькі гранти, але навряд чи є вільним від ідеологічного навантаження, як і перші два. Крім того, кожен із зазначених гранд-наративів перебуває в конкурентно-конфронтаційних відносинах із двома іншими. Крім того, неможливо не брати до уваги й того факту, що «в Україні історична освіта визнається складовою державної політики пам'яті»²². У цьому зв'язку безумовно важливими є глибокі дослідження укладених чужоземцями свідчень про нашу країну²³. Але треба мати на увазі, що їхнє сприйняття України та подій на цій землі переважно лише відбивають їх власні політичні уявлення. Зрештою, ієрархія оцінок певних історичних діячів також є віддзеркаленням у масовій свідомості актуальних для сучасності національних пріоритетів.

Теза 5. Навряд чи варто апріорі ідеалізувати наднаціональний підхід до написання національної історії. Нагадаємо, що Е.Сміт ставить риторичне питання: «Чи можна говорити про “загальноєвропейську історію” взагалі, яка не є просто “історією її народів”?»²⁴. Водночас угорський дослідник Г.Конрад в есе «Європа й національні держави» закликає, попри процес європейської інтеграції, не перебільшувати значення наднаціональних тенденцій²⁵. Фактично «національний історичний суверенітет» зберігається, і це розглядається як одна із серйозних перешкод для діяльності наднаціональних політичних владних структур.

Історія може як створити націю, так і знищити її. Тому треба обережно говорити «про українську історію як полікультурну площину у складі різних державних організмів»²⁶. Такою досі є історія недержавних народів,

²¹ Майборода О.М. «Національна історія» заслугоує бути більш живою, ніж мертвою. – С.27.

²² Чупрій Л. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті // Політичний менеджмент. – 2011. – №4. – С.18.

²³ Ададуrow В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика всесвітника) // Український історичний журнал. – 2013. – №2. – С.9.

²⁴ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К., 2009. – С.191.

²⁵ Konrad G. Europa und die Nationalstaaten. – Berlin, 2013. – S.43.

²⁶ Ададуrow В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст... – С.10.

наприклад курдів, поділених між різними країнами. Зрештою, чим довше один народ «керує» іншим, тим триваліший час «керуючий» розраховується з «керованим». Зокрема, більшість європейських націй пережили період розквіту імперської могутності, а у другій половині ХХ ст. пережили досвід втрати імперського статусу. В Європейському Союзі, як довела глобальна фінансова криза 2008–2013 рр., португальці й німці, австрійці та греки не готові взаємно визнавати себе рівноправними громадянами однієї політичної спільноти.

Радикальний підхід заперечує саме поняття європейського народу, який не має спільної мови, традицій, історії. Тому не може бути й спільної європейської ідентичності, хоча національна свідомість – цілком модерне утворення. Національний історичний досвід досі прорізає європейський ґрунт як «геологічні розлами»²⁷. Деконструкція національної історії потрібна для вибудовування постмодерної імперії у формі Європейського Союзу. Але не можна виключати, що об'єднання Європи, виливши похоронні дзвони за націоналізмом, піднесе його на новий рівень могутності й легітимності.

Теза 6. Готуючи концепт нової багатотомної історії України, треба чітко визначитися з читацькою аудиторією. Адже одна справа писати історію для тих, хто хоче її знати, а інша – для широкої публіки²⁸. Проте в обох випадках історичний досвід стає силою, яка формує ідентичність. Соціальна пам'ять не повинна культивувати колективне самолюбівання та ксенофобію. Позаяк національна історія дійсно не лише історія конкуренції, протистоянь і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, але й простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів. Відтак завдання історика – максимально зблизити національний метанаратив зі здобутками сучасної науки та зразками європейської історичної освіти. Європейський Союз, зокрема, намагається зберегти народам своїх держав-членів національні ідентичності й культурну специфіку. Позаяк «етноісторія притаманна більшості культурних спільнот в усі часи, натомість як наукова, безпристрасна історія – менше явище, властиве лише певним суспільствам і цивілізаціям»²⁹.

Матеріалістичне розуміння історії традиційно віддає пріоритет буттю над свідомістю. У зазначеній парадигмі історія сприймається як своєрідний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства. При цьому соціальні факти головним чином пояснюються іншими соціальними фактами. Ідеалістичне бачення історії суспільного розвитку, навпаки, уважає свідомість, ідеї, визначальними для зміни буття³⁰. Більш продуктивним є підхід, який дійсно діалектично враховує взаємовпливи буття на свідомість та свідомості на буття. За доби постмодерну мова стає середовищем, котре безпосередньо не може нести істину або універсальний сенс. Місце раціональних

²⁷ Goschler C., Graf R. Europäische Zeitgeschichte seit 1945. – Berlin, 2010. – S.39.

²⁸ Heinrich H.-A., Kohl-Struck M. Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie. – Stuttgart, 2008. – S.16.

²⁹ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – С.93.

³⁰ Kistenfeger J. Historische Erkenntnis zwischen Objektivität und Perspektivität. – Frankfurt am Main, 2011. – S.88.

соціальних суб'єктів переважно займає неструктурована аномічна маса, якій, здається, не відомі традиційні соціальні цінності.

Індивідуальне знання й досвід стають соціальним явищем, коли набувають форми взаємного впливу. Історично, як форма соціальної взаємодії, монолог передує діалогу, котрий існує лише, коли є інтерес до альтернативної думки. Із «монологізмом» пов'язана певна концепція істини як одного правильного погляду на світ. При цьому стратегія аргументу полягає в тому, що опоненти мають пристати на єдину певну думку, що і є істиною. Таке уявлення про істину ставить під сумнів сучасну теорію комунікації, розроблену Н.Луманом. Збереженням альтернативи забезпечується можливість порозуміння. «Ми настільки підвищуємо непевність стосовно правильного, що зробити щось стає неможливим, – писав Н.Луман, – лише з прагматичних позицій, адже позиції все одно залишаються спростовними»³¹.

Теза 7. Звичайно, доцільно відокремити академічні дискусії від політико-ідеологічних. Але які передумови такої сепарації? Априорі можна визнати, що «історія – не біографія істини, – як слушно писав вітчизняний філософ С.Б.Кримський, – а драма, в якій раціональне невіддільне від нераціонального, свідоме від несвідомого, стихійне – від керованого, конструктивне – від деструктивного»³².

Філософський діалог не є розмовою рівних, у ньому завжди можна визнати особу, котра домінує, носія авторитету й істини. Тобто, одному з учасників діалогу належить уся повнота істини, а інший у процесі обговорення має відмовитися від свого незнання, помилок, забобон і стати на бік істини. Диспутанти самі себе заганяють у пастку вимовлених слів. Негайний вплив на культуру та якість дискусії мають відмінності в рівні знання її учасників, можливі конфліктні відносини між ними, розбіжності у статусному чи владному потенціалі. Скажімо, текст, розміщений у Мережі, перестає бути завершеною смисловою одиницею³³. Смысл суб'єктивується й стає особистим. Тому будь-який теоретичний проект у цьому сенсі завжди буде незавершеним.

Важливо відмовитися від технології «чорного опонента» як лінгвістичного інструменту риторики. Можливо, варто перевести увагу дослідників від пошуку інституційних обмежень при написанні нової історії України до пошуку умов свободи творчої дії в рамках певних дискурсивних правил гри. Адже будь-яка дія суб'єкта тягне за собою априорі непередбачувані наслідки, навіть якщо мету та засоби дії було обрано серед легітимних цілей і засобів. Усе це потребує не тільки абстрактно-теоретичного, а й конкретно-історичного пояснення.

Теза 8. Європейська інтеграція України дійсно вимагає адаптації до «загальноєвропейської» ідентичності. Але й зараз уже немає «берлінських мурів» між українською та європейською історією³⁴. Інша справа, що за оптимістично-інтеграційних сценаріїв слід пам'ятати про твердження Ю.Габермаса, який вважає, що «колективні ідентичності переважно творяться, а не знаходяться

³¹ Луман Н. Введение в системную теорию. – Москва, 2007. – С.321.

³² Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К., 2003. – С.94.

³³ Schmale W. Digitale Geschichtswissenschaft. – Köln, 2010. – S.43.

³⁴ Golczewski F. Deutsche und Ukrainer: 1914–1939. – Paderborn, 2010; Kappeler A. Die Ukraine: Prozesse der Nationsbildung. – Wien, 2011.

готовими. Утім, вони можуть засновувати єдність чогось гетерогенного. Також і серед громадян однієї й тієї самої спільноти кожен є для кожного іншим та має право залишатися іншим»³⁵. Досить актуально звучать роздуми Ю.Габермаса про публічне застосування історії:

«Модерна історіографія має двох адресатів: цех істориків і широку публіку. Добре історико-часове зображення має водночас відповідати критичним масштабам науки й очікуванням зацікавленої читацької публіки. Звичайно, погляд історика не має права дозволити собі керуватись інтересами цих читачів, котрі вимагають пояснити їм власне історичне місце. Щойно бачення спостерігача-аналітика зливається з перспективою, яку охоплюють учасники дискурсів самопорозуміння, історична наука дегенерує до історичної політики. Союз історизму з націоналізмом завдячує своїм виникненням цій плутанині; подібна плутанина віддзеркалюється ще сьогодні в тенденціях продовження “холодної війни” з допомогою історіографічних засобів»³⁶.

Теза 9. Яким є стан історичної свідомості українського суспільства? Незалежно від відповіді на це питання, він транслюється й на академічну історичну науку. Громадська думка «про національну історію» для свого існування потребує розвиненої системи комунікації. Наприклад, абсолютна монархія у Франції сформувала єдину систему управління, яка утворила стабільні канали комунікації. Факт появи громадської думки був зумовлений наявністю просвітницьких центрів. Громадська думка, що заступила місце релігійної віри, зберігає з нею спільні риси. Зокрема, у них однаковий механізм утворення, вони сформовані в результаті не безпосередньої взаємодії з об'єктом, а трансляції деякого знання, джерела котрого можуть бути найрізноманітнішими. Зрештою, віра це теж опінія, яку поділяють.

З одного боку, «національний мастер-нарратив вичерпав свої можливості й на рівні дидактичної та афірмативної історії», але, з іншого – «український мастер-нарратив цілком комфортно існує й самовідтворюється у сотнях дисертацій і тисячах наукових публікацій»³⁷. Національна ідентичність як імунна система допомагає встояти перед ризиками глобалізації та залишатися конкурентоспроможними. Різні ідеологічні системи, складовою яких є і «деідеологізація», слугують інструментами проектування майбутнього як здійснення цілей та ідеалів людей. Головне, аби сам собою не справдився прогноз про «суверенні держави Галичина та Донбас»³⁸.

Будь-яка «сучасність» містить різноманітні ритми. Як зазначав Ф.Бродель, «сьогодні» почалося одночасно вчора, позавчора, «колись»³⁹. Наприклад, істо-

³⁵ Габермас Ю. Постнаціональна констеляція: Політичні есе. – Л., 2010. – С.27–28.

³⁶ Там само. – С.37–38.

³⁷ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.19.

³⁸ Галушко К.Ю. У пошуках common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу. – С.20.

³⁹ Бродель Ф. История и общественные науки: Историческая длительность // Философия и методология истории. – Москва, 1977. – С.128.

рія України ХХ ст. надто «емоційно гаряча» та політично інструменталізована, аби її навіть в академічній спільноті сприймали лише як об'єкт пізнання. Верхня межа новітньої історії визначається за принципом піввіку назад від поточного року. Період, який туди не ввійшов, в англійській історіографії є предметом «поточної історії». Уникнути тиску власних політичних переконань, влади або громадського замовлення, мабуть, можна лише в гіпотетичному польоті історика на Марс.

Теза 10. Дискусія про розвиток «мистецтва заради мистецтва», зокрема й історії заради професійних істориків, вічна. Для проекту постмодерну це нормально. Але так само нормативним є плюралізм у тлумаченні минулого. Рівноправні національна й наднаціональна, або мультикультурна, історія. Неможливо перманентно всім наказувати, як та що треба думати про минуле. Хто є суб'єктом історії в умовах безперервної соціальної динаміки? Соціальні суб'єкти не завершують свого становлення. У постструктуралізмі суб'єкт фактично поглинається лінгвістичними структурами. Суб'єкт історії може розумітися не як даність, а як метод розуміння своєї ідентичності, шлях до самого себе. Але люди завжди шукали та звичайно знаходили різні заміники тотожності. Це може бути нація, релігія, клас і професійні ознаки, які слугують тому, аби дати людині відчуття тотожності. Ствердження та інституційне закріплення певного типу влади означає й домінування відповідного типу знання над іншими типами в ієрархії ідей.

Історія України залишається маркером ідентичності. У сусідній Росії задачами шкільної історичної освіти визнано концептуальний підхід «російського багатонаціонального й полікультурного суспільства». Натомість реаліями вищої історичної освіти визнаються

«методологічний та історіографічний плюралізм, активізація міждисциплінарних досліджень, розширення напрямів історичних досліджень, ідеологізація й політизація історичних досліджень, екстраполяція їхніх результатів на освітню та культурну практику»⁴⁰.

Історія завжди й проект майбутнього, сутнісна ознака європейської цивілізації, принаймні з доби античності. На завершальному етапі європейського модерну деміфологізується історія королів і переможців, зникає іманентне ототожнення народу з його монархом, а нації – з її сувереном. Перемога одних обертається поразкою інших, звідси з'являються історія переможців та історія переможених. Альтернативна щодо історії еліти «народна історія» – це історії колишньої «німої більшості». Цей дискурс розповідає не про перемоги, а про поразки, унаслідок яких українці очікують «землі обітваної» або здійснення колишніх прагнень, що справді повернуть минулі права та втрачену славу. Зрозуміло, що така альтернативна історія – це не історія безперервності, а історія розривів, зокрема форм державності. Адже ані народ, ані держава Україна не є чимось монолітним, цілим, котре розвивається за усталеними законами

⁴⁰ *Вяземский Е.Е.* Российская система исторического образования: 1992–2012 гг.: Становление, итоги, перспективы // Новая и новейшая история. – 2013. – №4. – С.201.

від виникнення, розвитку, сучасного стану. Тому, мабуть, дійсно мають рацію Г.В.Касьянов і О.П.Толочко, закликаючи «відмовитися від ідеї безперервності, натомість звернути особливу увагу на моменти розривів»⁴¹. Але це не повинно означати відмови від багатопланового, об'ємного відображення національної історії як єдиного процесу, незважаючи на всі притаманні йому суперечності та розриви.

«Оптимізація» у форматі наперед заданого – це не державотворчий проєкт. Суспільний творчий проєкт – це завжди історичний проєкт. Нації – це суб'єкти процесу модернізації. Етнічний націоналізм – це гальмо на шляху проєкту модерну, а формальний націоналізм – ні, позаяк він апелює до відкритої ідентичності. К.Маркс, як відомо, стверджував, що «пролетаріат не має Батьківщини» та закликав «пролетарів усіх країн єднатися», але зараз у міру кризи системи соціального забезпечення чимало німців ставлять риторичне запитання, чому «пролетарі всіх країн» мають «єднатися» саме в добропорядній Німеччині?

Глобалізація якраз є проєктом постмодерну. Процесу глобалізації праці й капіталу не потрібні національні держави. Якою буде картина світу без них? Нація реалізує осмислений проєкт майбутнього або зникає. Зрозуміло, що у цих умовах «сучасна ліберальна держава, заснована на ідеях громадянських свобод, прав людини та мультикультуралізму все менш комфортно відчуває себе в ролі провідника національної історії»⁴². Дійсно, від доби Просвітництва ліберальний дискурс спирається на ідею універсального розуму, але постмодерн вважає істину завжди частковою, відносною, завоюваною в нерівній боротьбі переможців і переможених. Звідси існують як мінімум істина успіху й істина поразки. Яскравий приклад цього становить суспільно-політична дискусія в Україні з приводу графі «Національність» у паспорті. Одні вважають, що ті, хто її вилучив, забрав українську душу. Альтернативна думка полягає в тому, що зазначення національності в особистих документах використовують у дискримінаційному суспільстві, але не в демократичному. У більшості країн світу громадяни ідентифікуються за країною проживання. Із грудня 2012 до лютого 2013 рр. у парламентській газеті «Голос України» тривала жвава та суперечлива дискусія з приводу поновлення в паспортах графі «Національність». Були й показові заяви: «Усі люди живуть певними ідеологічними історіями, – вважає народний депутат України Б.Бенюк. – І поки всі ці історії для нас не стануть однаковими, до того часу не буде ніякого примирення»⁴³. Така радикальна зміна ціннісних орієнтирів руйнує соціальні структури. У XVI–XVII ст., коли Західну Європу не полишали релігійні конфлікти, соціальні заворушення у князівстві Трансильванія виникали не на національному або релігійному підґрунті, хоча тут жили валахи, мадяри, шваби, саксонці, юдеї. Тоді від культурного плюралізму вигравали в різній мірі всі народи цієї держави. Ситуація

⁴¹ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.21.

⁴² Там само. – С.8.

⁴³ Голос України. – 2013. – 27 лютого. – С.3.

змінилася лише у другій половині XIX ст., коли ідеологія націоналізму оводіла розумом еліт на сході Європи⁴⁴.

Теза 11. Стосовно пізнавальних обмежень національної історії. У праці «Злиденність історизму» К.Попшер закидав соціальним наукам віру у нездоланну історичну необхідність, у підпорядкованість суспільних процесів тим чи іншим соціальним законам, завдяки чому їх нібито й можливо прогнозувати. Але це не означає, що прогнозування не потрібне взагалі. Такий самий висновок можна зробити й щодо національної історії. Історична тривалість існування будь-якої нації робить для неї здатність до національної самокритики принаймні не зайвою⁴⁵. Нація історично закорінена, але нечуливість національної совісті є симптомом серйозної суспільної хвороби. Як зазначає Е.Сміт: «Націоналізм – це ідеологія історичної території, і він зосереджує енергію індивідів і груп у межах чітко означеної “вітчизни”, в якій усі громадяни мисляться братами й сестрами і до якої вони, отже, “належать”»⁴⁶. У випадку з Україною виховна, пропагандистська та політична функції історії залишаються. Національна історія є своєрідним соціальним капіталом, тобто спільною власністю сучасного соціуму на досвід минулих поколінь.

За доби модерну нація жила уявленням про безперервність свого існування, мала чітку ідентичність як форму надійності життєвого устрою. Натомість час постмодерну більше не може гарантувати будь-якій нації стабільності й безсумнівності не лише ідентичності, а й повсякденного світу. Національна історія навряд чи стосується лише виконання заздалегідь окресленої мети. Смісл життя людини, як і нації, розкривається тільки після смерті. Не варто перебільшувати загрози етноцентризму й культурної ексклюзивності. Адже, навіть ворогуючи, європейські народи вчилися один в одного. В умовах становлення модерного націоналізму відбувався безперервний культурний трансфер⁴⁷.

Чи можлива повнота знання взагалі? Важко не погодитися з К.Ясперсом, який зазначав: «Позаяк в історії виявляється буття, тож істина завжди наявна в історії, але ніколи в ній не завершується, адже завжди перебуває в русі. Вичерпне оволодіння істиною означає її втрату»⁴⁸.

Випадковості окремих людських доль, переплетення історичних подій різних рівнів роблять минуле так само не прогнозованим, як і майбутнє. Спокуса «повнотою знання» вразила Фауста. Повнота знання віддаляється від тих, хто пізнає, за лінію обр'ю. Конструктивізм і деконструкція в умовах інтелектуального постмодерну так само модні, як два століття тому був модним позитивізм. Яким буде світ без національних кордонів? На уламках Першої світової війни мріяли про «всесвітню федерацію». В умовах глобальної кризи кожна нація рятується як може, черпаючи сили у власній, а не наднаціональній історії.

⁴⁴ Трансильванський вопрос: Венгеро-румынский территориальный спор и СССР: 1940–1946 гг.: Документы российских архивов. – Москва, 2000. – С.3.

⁴⁵ Pfeil U. Die Rückkehr der deutschen Geschichtswissenschaft in die «Ökumene der Historiker». – München, 2008.

⁴⁶ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – С.215.

⁴⁷ Aust M., Schönplflug D. Vom Gegner lernen: Feindschaften und Kulturtransfers im Europa des 19. und 20. Jahrhunderts. – Frankfurt am Main, 2007.

⁴⁸ Ясперс К. Про сенс історії // Сучасна зарубіжна філософія. – К., 1996. – С.187.

Звичайно, за своєрідну референтну модель написання нової історії України можна обрати й «Кембриджську історію Скандинавії» (як пропонують Г.В.Касьянов і О.П.Толочко⁴⁹). Однак, не треба забувати, що є ще суто національні історії скандинавських народів⁵⁰. Цілком легітимні й «модернізовані» традиції писання національних історій у ширшому всесвітньо-історичному контексті. У Росії видається серія перекладних праць «Національні історії»⁵¹. Утім, більш взірцевою для підготовки нової історії України як минулого територій (земель), що їх охоплює сучасна держава та народи, котрі в ній проживають, є вже згадувана нами й багато у чому подібна до української «Історія Словаччини» – із висвітленням подій як до формування словацької нації та утворення тут держави, так і після її зникнення. Або, наприклад, «Історія Австрії», котра витримала вісім видань і перекладена з німецької на українську мову. У цій праці висвітлено період від найдавніших часів до кінця 1980-х рр., розкрито нові зміни не тільки в австрійській, а й європейській історії, причому автор не обмежується минулим суто національної державності, подаючи читачеві якнайдетальнішу картину багатогранних зв'язків між культурним та історичним розвитком Австрії⁵². Нарешті, заслуговує на увагу багатонаціональний підхід до історичного минулого України американсько-канадського історика П.Р.Маґочія, який зробив спробу описати розвиток усіх народів та культур, які коли-небудь існували в Україні, розглядаючи їх як невід'ємну частину українського народу⁵³. Щоправда, для сучасної вітчизняної історіографії не менш важливий показ місця українських земель у світових, насамперед європейських, політичних, економічних і культурних процесах та участь українців в їх розвитку.

Отже, на нашу думку, потрібно враховувати, але не абсолютизувати нові світові тенденції історієписання, поступово піднімаючи на їх рівень вітчизняну. Немає нагальної потреби змінювати детермінізм національної історії наднаціональним редукціонізмом. Адже постмодерністські моделі філософствования спрямовані на розвиток дискурсу підриву влади в усій її багатогранності: деконструкції монологічності (Ж.Дерріда), гранд-нарративів (Ж.-Ф.Ліотар), дисциплінарних практик (М.Фуко), монологічності словників (Р.Рорті), мовної матриці (Р.Барт).

⁴⁹ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.14–15.

⁵⁰ Див.: Мейнандер Х. Історія Фінляндії / Пер. с швед. – Москва, 2008. – 248 с.; Мелін Я., Юханссон А., Хеденберг С. Історія Швеції / Пер. с швед. – Москва, 2002. – 400 с.; Полудан Х., Ульсиг Э., Расмуссен К., Бондеруп Г., Петерсен Э. Історія Данії. – Москва, 2007. – 608 с.; Хьяульмарссон Й. Історія Ісландії: С древнейших времён до наших дней. – Москва, 2003. – 224 с.

⁵¹ Див.: Воцелка К. Історія Австрії: культура, общество, политика. – Москва, 2007. – 498 с.; Контлер Л. Історія Венгрії: Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. – Москва, 2002. – 656 с.; Линтнер В. Італія: Історія страны / Пер. с ит. – Москва, 2007. – 381 с.; Морган К. Історія Великобританії. – Москва, 2008. – 680 с.; Поп И.-А., Болован И. Історія Румунії / Пер. с рум. – Москва, 2005. – 680 с.; Сарайва Ж. Історія Португалії / Пер. с португ. – Москва, 2007. – 384 с.; Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. Історія Польщі / Пер. с пол. – Москва, 2004. – 544 с.; Чиркович С. Історія сербов / Пер. с сербохорв. – Москва, 2009. – 448 с.; Шульце Х. Краткая история Германии / Пер. с нем. – Москва, 2004. – 256 с.

⁵² Цюлнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. – Л., 2001. – 712 с.

⁵³ Маґочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів. – Ужгород, 2012. – 816 с.

Ідеологічні, пропагандистські, пізнавальні функції за національною історією, безсумнівно, залишаються. Семіотичний підхід до культури ключовим поняттям визначає інформацію. Кожна національна культура є певним «текстом» і набором кодів обробки й передачі інформації. Від уміння їх «дешифрувати» залежить ідентичність, цілісність нації. Натомість єдність національної та всесвітньої історії обумовлена різноманітністю їхніх методологічних засад дослідження й концептуальних інтерпретацій минулого.

Справа лише у співвідношенні цих функцій, навколо чого можна дискутувати безкінечно. Доцільно зберегти єдину фактологію, але пропагувати різні трактування української історії. Минуле не завжди добрий порадак для прийдешнього. Ніхто не знає, який із багатьох сценаріїв, написаних сьогодні, потрібен для майбутнього. Але зрозуміло, що замість однієї офіційної дедалі частіше домінуватимуть різні історії. Головним критерієм їхнього сприйняття може бути обґрунтування персональної відповідальності істориків за дотримання етичних принципів, котрі відкидають негативні емоції, насильство, прагнення до перманентного руйнування та фанатизм, адже вони згубні як для долі окремої людини, так і суспільств, націй. Сприйняття минулого стає головною метою управління колективною пам'яттю. Передача її відбувається у вигляді продукування стереотипів. Переказування жорсткої минувшини не може допомогти подолати страх перед майбутнім. Дослідник прагне пояснити подію, трагедію, а не бути суддею, що виносить вердикт. Історик має залишати відчиненими двері для різних думок, адже робота пам'яті ніколи не завершується. Але в умовах глобалізації він уже не відіграє роль Дон Кіхота як оборонця національної пам'яті від політичного маніпулювання.

The article is devoted to tendencies of methodological problems the national history. The chapter also discusses of grand-narrative in the global history project.

Keywords: *Ukraine, national history, grand-narrative, globalization, theoretical and methodological problems the national history.*

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До роковин Голодомору 1932–1933 рр.

УДК 94 (477) «1929/1938»

С.В.Кульчицький*

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР У КОНТЕКСТІ СТАЛІНСЬКОЇ «РЕВОЛЮЦІЇ ЗГОРИ»

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні був викликаний певним збігом обставин місяця й часу. Величезний потік документальних публікацій і наукових досліджень за останню чверть століття дозволяє поставити та розв'язати питання про те, як і чому сталася найбільша в історії українського народу трагедія.

Ключові слова: радянська влада, приватна власність, титульна нація, продовверстка, загальносоюзний голод 1931–1933 рр., український Голодомор 1932–1933 рр., натуральні штрафи, блокада, геноцид.

30 років тому північноамериканські українці доклали великих зусиль, щоб замовчуваний у СРСР голод 1932–1933 рр. став відомим у світі. Вагомим результатом цих старань стало утворення в Конгресі США у жовтні 1984 р. комісії з розслідування українського голоду, виконавчий директор котрої Дж.Мейс восени 1986 р. розіслав її перший звіт.

Проголошений М.Горбачовим курс на «перебудову» допоміг керівникам Компартії України зрозуміти, що сталінська заборона на інформацію про голод віджила себе. Сам радянський керманіч в ювілейній промові, виголошеній у Кремлі 2 листопада 1987 р., торкнувся «перегинів» під час колективізації села, але нічого не сказав про голод¹. Перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький в ювілейній доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, 25 грудня 1987 р. визнав наявність голоду, викликаного нібито неурожаєм. Не можна сумніватися, що це визнання було узгоджене з політбюро ЦК КПРС.

Українські науковці дістали можливість досліджувати тему голоду та скористалися нею повною мірою. За останні 25 років з'явилися тисячі відповідних публікацій. У листопаді 2006 р., коли до Верховної Ради було внесено законопроект «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», співробітники Інституту історії

* Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ

¹ Горбачов М.С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. – К., 1987. – С.19.

України НАНУ підготували для кожного народного депутата папку з матеріалами про сталінський злочин, які дозволяли кваліфікувати його в ухваленому законі як геноцид. Однак і досі у суспільстві чимало людей беруть під сумнів геноцидну природу Голодомору. Багато вчених Заходу, які спеціалізуються на вивченні цієї теми, теж не бажають солідаризуватися з такою оцінкою.

Не можна сумніватися в тому, що Голодомор був наслідком відмінно організованої й ретельно замаскованої репресивної акції органів державної безпеки. Механізм її піддається реконструкції. Однак на питання: «Чому?» відповісти важче, аніж на питання: «Як?». Розглянемо перешкоди на шляху дослідників.

Труднощі аналізу

Коли дослідники Заходу звертаються до вивчення історії СРСР зі звичним інструментарієм, їм важко зрозуміти, що у складних випадках такий підхід не спрацьовує. Вони звикли мати справу з минулим, котре розгорталося як природно-історичний процес. Тим часом радянський лад спочатку народжувався в голові людини. Щось можна було втілити у життя силовими або пропагандистськими засобами, щось залишалося нездійсненим, адже було нездійсненим. Нездійснене або замовчувалося, або спробам його реалізації надавалася інша інтерпретація. Прикладом є комуністичний штурм 1918–1920 рр., який потяг за собою громадянську війну, кілька міжнародних війн, економічний колапс і посилений посухою 1921 р. голод. Припиняючи штурм з мільйонними жертвами, В.Ленін назвав свою трирічну політику «воєнним комунізмом», тобто таким комунізмом, який нав'язувався війною, а не впливав із доктрини. Однак після його штурму залишився «сухий залишок»: державний сектор, до якого ввійшли «командні висоти» економіки. Й.Сталін із 1929 р. почав повторний штурм під гаслом «розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту». Він теж спричинив загальносоюзний голод на початку 1930-х рр. Тоді вождь припинив дальші перетворення, передбачувані комуністичною програмою РКП(б) 1919 р., зробив вигляд, що всі поставлені завдання виконано й оголосив про «перемогу соціалізму». Припиняючи штурм, В.Ленін повернувся до нормальної, хоча з певними обмеженнями, політики, яку назвав «новою». Зупиняючи свій штурм, Й.Сталін змусив функціонувати вже створену штучну економіку страхітливими засобами. Варто назвати такі каральні акції, як український Голодомор 1932–1933 рр. і Великий терор 1937–1938 рр.

Ленінсько-сталінська економіка була неефективною, але містила у собі колосальний мобілізаційний потенціал, який повною мірою проявився у країні з великими природними й людськими ресурсами. Використовуючи їх, Радянський Союз зробив вирішальний внесок у розгром гітлерівської Німеччини, створив у повоєнні часи ракетно-ядерний щит, здійснив для свого урбанізованого населення грандіозне житлове будівництво, підніс на високий рівень освіту й науку, щоб конкурувати передусім в озброєннях із країнами Заходу, які вже входили в постіндустріальну епоху. Проте командна економіка не могла нескінченно довго відповідати на виклики, які зустрічала.

Так виглядає коротка схема радянської історії з вписаними до неї загальносоюзним голодом 1931–1933 рр. і українським Голодомором 1933 р., природу яких потрібно розрізняти. Досліджуючи український голод, який на певному етапі переріс у Голодомор, не можна обмежуватися фактами, що послужили поштовхом перед очима, якщо навіть ми знаходимо їх в архівах Кремля. Голодомор вимагає комплексного вивчення політичних, соціальних і національних аспектів «розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту». Водночас до кожного з аспектів треба підходити з розумінням того, що видимість була протилежною суті.

Зокрема, влада у СРСР позиціонувала себе як «робітничо-селянська» і в першому наближенні була такою, але в кінцевому підсумку являла собою олігархічну диктатуру з тенденцією переростання в персональну деспотію. Результатом соціально-економічних перетворень проголошувався перехід приватної власності в руки нації/суспільства, тоді як насправді суспільство ставало експропрійованим, а політична диктатура партійних вождів доповнювалася диктатурою економічною. Нарешті, СРСР за конституційною видимістю являв собою федерацію рівноправних національних республік-держав, але існував як надцентралізована унітарна держава.

Вожді більшовиків стверджували, що будують соціалізм. Комунізм вони представляли населенню у вигляді оспіваного пропагандистами «світлого майбутнього», тобто суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами. До початку 1930-х рр. вожді були абсолютно переконані в тому, що соціалізм відрізняється від комунізму тільки за ознакою розподілу благ, але не за ознакою їх виробництва. Коли загальносоюзний голод 1932–1933 рр. змусив їх припинити спроби ліквідації товарно-грошових відносин, вони оголосили соціалізмом той лад, який удалося побудувати, і відсунули остаточну ліквідацію вільного ринку на другу фазу комунізму – у «світле майбутнє».

Політична диктатура вождів

Як правило, голод початку 1930-х рр. пов'язують із модернізаційними зусиллями більшовицького керівництва. Мовляв, переважна частина ресурсів у країні, яка перебувала у недружньому (офіційно – «капіталістичному») оточенні, використовувалася з метою форсованої індустріалізації. Такий підхід заохочує дослідників розглядати радянський лад у загальносвітовому контексті. Але ж сам термін «капіталістичне оточення» підказує, що звична з дореволюційних часів вестернізація поєднувалася у СРСР зі спробами побудувати зовсім інший світ – принадний, як запевняли пропагандисти, але насправді спотворений. Голод пов'язувався якраз із наполегливими спробами реалізувати утопічну програму РКП(б) 1919 р., котра базувалася на революційному марксизмі доби «Маніфесту Комуністичної партії» (1848 р.). У своєму відомому творі К.Маркс і Ф.Енгельс так визначали дії робітничого класу після його приходу до влади:

«Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати з рук буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тоб-

то пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил»².

Ключові слова тут – «державна, тобто пролетаріат, організований як пануючий клас». Виявляється, що перші марксистки не відділяли людських спільнот з ієрархічною структурою (партії, армії, держави) від спільнот без внутрішнього кістяка (суспільства, нації, класи). Нерозрізнення принципово відмінних спільнот означало, що рекомендації революційного марксизму зависали в повітрі. У тому числі й та, реалізація якої знаменувала собою появу комунізму: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»³. «Маніфест Комуністичної партії» з'явився за кілька тижнів до початку революцій 1848–1849 рр. Світового розголосу набув перший його рядок: «Привид бродить по Європі – привид комунізму». Але після революцій ситуація у Західній Європі стабілізувалася, і «привид комунізму» зник. Натомість через сім десятиріч він з'явився у Східній Європі.

Поява «привиду комунізму» в Росії відбулася під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До перших слід віднести надзвичайну загостреність відносин між царизмом і суспільством, селянами й поміщиками, пролетаріатом та буржуазією, а також ситуацію світової війни з її негативним впливом на повсякденне життя. Мільйони розпорочених і політично неорганізованих селян були у ході тієї війни мобілізовані в армію, тобто перетворені на організовану й озброєну силу, здатну протипоставити себе самодержавно-поміщицькому ладу. До суб'єктивних чинників слід віднести політичну силу, що керувалася платформою революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», а також її вождя, який знав, як утілювати у життя спрямовану проти інтересів селян комуністичну доктрину. Використовуючи як точку опори ради робітничих і солдатських депутатів, що з'явилися в Російській революції і за тиждень покінчили з 300-річним самодержавним правлінням Романових, В.Ленін спромігся впродовж одного року повернути велетенську країну, яка не розуміла, що з нею роблять, на шлях будівництва комунізму. Привид комуністичної революції з'явився в Росії навесні 1917 р. Тоді В.Ленін у «Квітневих тезах» оголосив про намір більшовиків будувати державу-комуни. Приступаючи до безпосереднього будівництва комунізму через рік, у квітні 1918 р., він знову сформулював це головне завдання: «Створити державу комуни»⁴.

Державна, організована як пануючий клас, державна-комуна, держава комуни – такими були визначення створюваної більшовиками за підказкою «Маніфесту Комуністичної партії» держави. В.Ленін розумів, як можна поєднати безструктурну спільноту (клас) зі структурною (державна). Точкою опори для нього стали ради, мережа яких мала перетворитися на фундамент робітничо-селянської держави. У перший день появи в революційному Петрограді він висунув гасло: «Уся влада – радам!». Реалізувати комуністичну доктрину вождь більшовиків збирався давно перевіреним способом – «революцією згори». Так російські царі насаджували капіталізм із метою модернізації країни.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – К., 1959. – С.429.

³ Там само. – С.422.

⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.36. – К., 1973. – С.248.

Держава-комуна повинна була служити інструментом у насадженні комунізму. Хто стояв за нею, що являло собою в дійсності словосполучення «диктатура пролетаріату», сформульоване вперше в «Маніфесті Комуністичної партії»?

В.Ленін називав робітничий клас «класом у собі», який у власному середовищі здатний виробити лише тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників у «клас для себе» могла, як він запевняв, організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Такою організацією була, на його думку, тільки створена ним партія. Він називав її «партією нового типу» і мав рацію: на відміну від існуючих політичних об'єднань, в її побудову закладався принцип «демократичного централізму». Партійній масі належало беззастережно коритися своїм очільникам, керівникам меншого масштабу – більшим, а вже тим – вождям.

Роль і місце рад у системі державної влади В.Ленін уперше визначив ще в листопаді 1905 р. у статті «Наші завдання й ради робітничих депутатів». Він уважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів (ішлося про Петербурзьку раду – С.К.) прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». Головним було те, щоб рада розглядала себе як зародок тимчасового революційного уряду або націлювалася на те, щоб створити такий революційний уряд⁵. Знаючи постійну націленість В.Леніна на завоювання політичної влади, важко собі уявити, що він мав намір відсторонити свою партію від Петербурзької ради, готової стати революційним урядом. Уже в 1905 р. він розглядав ради як управлінську структуру, нерозривно пов'язану з диктатурою його партії. Як досягалася шукана нерозривність?

По-перше, вимагалася організаційно відділити ради від партії більшовиків. По-друге, треба було забезпечити безроздільний контроль за радами з боку цієї партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі партії й наповнити їх собою та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох різновидах: як політична структура, що здійснювала під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а точніше – диктатуру компартійних вождів); як ради, що формувалися через вибори й мали вагомий управлінський функції, але були позбавлені політичного впливу. Отже, диктатура вождів спиралася на міцну владу, котра проростала з народної товщі, але була незалежна від народу.

Компартійно-радянський тандем не випадково здобув назву «Радянської влади» (саме так, усупереч нормам орфографії – з великої літери, як і слово «Ради»). Сумніватися в народності цієї влади було неможливо. Тим більше, що свої кадри вона брала з «народних низів». Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше таким уважалося дворянське походження. Можливі непорозуміння між партійним і радянськими апаратами нейтралізувалися заміщенням відповідальних посад у радянських установах тільки більшовиками. Уже в ранзі глави уряду В.Ленін у грудні 1917 р. заявив:

⁵ Там само. – Т.12. – К., 1970. – С.56–57.

«Держава – це установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»⁶.

Через два тижні голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію – орган, якому судилося стати матеріалізованим утіленням диктатури комуністичних вождів під різними назвами: ВНК, ОДПУ, УДБ НКВС, МДБ і МВС, КДБ.

Система влади була остаточно розбудована під час сталінських соціально-економічних перетворень, теж здійснюваних методами штурму. Існуючі у суспільстві організації горизонтального типу було або знищено, або вертикалізовано, тобто переведено на засади «демократичного централізму». Партійна та радянська вертикалі влади закорінювалися в народну товщу за допомогою «передавальних пасів» – розгалуженої системи рад, які формували для владної вертикалі свої виконавчі комітети різного рівня, комсомолу з підпорядкованими йому організаціями піонерів і жовтенят, багатомільйонних профспілок, сотень різноманітних громадських організацій. Партія більшовиків теж перетворилася на «передавальний пас», коли з неї виділилася внутрішня партія начальників (номенклатура). Вертикаль державної безпеки, яка від своєї появи офіційно була підпорядкована радянській, а фактично – партійній вертикалі, звільнилася від опіки місцевих парткомітетів і перейшла під контроль генерального секретаря ЦК ВКП(б). Так само, як партійна і радянська вертикалі, вона занурювалася у суспільство сотнями тисяч (в Україні) й мільйонами (по СРСР у цілому) своїх «секретних співробітників» (сексотів). Радянське суспільство здобуло кістяк, унаслідок чого почало поводитися як ієрархізована структура типу партії або армії. Уже від квітня 1917 р. цей кістяк мав свою назву: держава-комуна. На відміну від традиційних, тоталітарних і демократичних держав, які були відділені від суспільств за означенням, держава комуністичного типу занурювалася у своє суспільство всіма інститутами, що надавало їй колосальної сили. Тільки така держава могла реалізувати все те, що піддавалося реалізації в комуністичній утопії, а саме експропріювати суспільство й доповнити свою політичну диктатуру диктатурою економічною.

Економічна диктатура вождів

Повторимо вже цитовану вище фразу з «Маніфесту Комуністичної партії»: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності». Чи означало це, що «експропріація експропріаторів» призводила до появи комуністичної, тобто спільної власності? Спільна власність у рамках країни мала бути загальнонародною, колективною.

Після виходу «Маніфесту» К.Маркс прожив ще 35, а Ф.Енгельс – 47 років. Їхня творчість зайняла належне місце в інтелектуальній скарбниці людства.

⁶ Там само. – Т.35. – К., 1973. – С.106.

Але обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити головну загадку «Маніфесту»: характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся історія цивілізації, у власність загальнонародну, суспільну, колективну. Не відмовляючись від висунутих у своєму творі прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали буржуазним. Більше того: головна праця К.Маркса «Капітал» містила у собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «Суспільство не може ані перескочити через природні фази розвитку, ані скасувати їх декретами». К.Маркс наполягав на тому, що розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, які він об'єднував у цілісну суспільно-економічну формацію, є природно-історичним процесом⁷.

Аналіз «Маніфесту» дозволяє здогадатися, що майбутнє людства К.Маркс і Ф.Енгельс у свої молоді роки пов'язували з поглиненням держави революційним пролетаріатом, який у ході розвитку великої машинної індустрії ставав основною частиною суспільства. Вони вважали, що в такому разі функції держави візьме на себе суспільство. Вийшло з точністю до навпаки: держава-комуна ввійшла у суспільство, не втрачаючи власної ідентичності, і після ліквідації незалежних громадських організацій здобула здатність придушувати волевиявлення громадян з їх власного середовища.

Основоположники марксизму стверджували, що у ході «експропріації експропріаторів» приватна власність на засоби виробництва ставала усуспільненою, тобто переходила в руки суспільства. Вони запевняли також, що націоналізована власність переходила в руки нації. Але нації та суспільства позбавлені «рук». Натомість держава як ієрархізована структура їх мала. У ході комуністичних перетворень суспільство як сукупність дрібних та великих власників виявилось пролетаризованим, а тому безпорадним перед державою-комуною, у руках котрої зосередилися засоби виробництва.

Націоналізація (усуспільнення) засобів виробництва формувала державну власність. Проте це твердження жодним чином не визначає характеру власності – надто різними є держави. Юристи розрізняють багато форм власності, тому що вона має три самостійні функції (володіння, користування, розпорядження), які проявляються в різних сполученнях у двох середовищах (держава та суспільство). Історики повинні звести ці форми до двох базових – приватної й колективної. Після експропріації суспільства власність на засоби виробництва не стає загальнонародною, а це означає, що вона залишається приватною. Унаслідок максимальної централізації управління в державі-комуні приватна власність зосереджувалася на вершині владної піраміди. Не треба примітивізувати функцію економічної диктатури, уявляючи собі членів політбюро ЦК ВКП(б)–КПРС власниками заводів, залізниць і пароплавів. Вони цілком задовольнялися тим, що окремим об'єктам і навіть містам привласнювалися їхні імена. Натомість економічна диктатура вождів проявлялася в таких діях, як розподіл національного доходу між споживанням і нагромадженням, сферами та галузями виробництва, регіонами й т.п.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.23. – К., 1963. – С.12.

Коли вивчаємо формування хлібозаготівельних планів, які мали безпосередній зв'язок із голодом у сільській місцевості на початку 1930-х рр., то бачимо, що у загальносоюзному підсумку хлібозаготівлям задавалася невідомо величина. Такий підхід до директивного планування Й.Сталін навіть не приховував, називаючи його «підхльостуванням»⁸. Але неможливо визначити, якими критеріями він керувався, коли розкладав план між регіонами. Можна тільки здогадуватися, що продрозверстка використовувалася не лише за прямим призначенням, але і як знаряддя національної політики Кремля.

Національна політика Кремля

Комуністичне будівництво супроводжувалося розпалюванням громадянської війни, і більшовики виявили неабиякий хист, аби надати їй найбільш гострих форм. Та вони не були готові одночасно воювати з національно-визвольним рухом. Навпаки, прагнули взяти пригноблені народи собі у союзники, щоб найпевніше подолати опір соціальних верств, які протистояли «будівництву комунізму». Успіх у відновленні імперії, що розпалася після падіння самодержавства, забезпечувався двоїстою природою радянської державності – сполученням управлінської влади виконкомів рад, яка визначалася конституціями, із диктатурою парткомів, котра не знаходила в конституціях жодного відбиття. Проголошуючи радянську владу в національних окраїнах колишньої імперії, вожді більшовиків згодні були надавати їм навіть статус незалежних держав. Усе одно кожна радянізована держава по партійній лінії підпорядковувалася єдиному центру. Така стратегія виявилася більш ефективною, ніж примітивний силовий курс на відновлення «єдиної й неподільної» Росії, який обрали білогвардійські генерали.

Щоб більшовізувати російські ради в місті, вистачило протиставлення «трудящих» – «нетрудящим», «експлуататорів» – «експлуатованим». Ураховуючи об'єктивну різницю між робітничим класом і буржуазією, такий підхід спрацьовував. Варто було лише пропагувати класову війну замість класового миру, тобто той принцип революційного марксизму, який перебував в основі ленінізму. Щоб більшовізувати в Росії сільські ради, треба було кваліфікувати майнову нерівність між селянами як класову. У такому поділі теж була об'єктивна основа, адже постать «куркуля» з'явилася в дореволюційні часи, будучи похідною від процесу перетворення селян зі стану у клас. В Україні селянство було більш заможним, ніж у Росії, і таке протиставлення не завжди спрацьовувало. Тому більшовикам довелося тут урізати права й повноваження рад шляхом створення паралельної організації незаможних селян, наділення її відібраними в рад правами. Комнезами існували аж до 1933 р., і саме вони відіграли зловісну роль в організованому владою терорі голодом.

Створювані в національних регіонах ради володіли такою ж повнотою управлінської влади, як і ради у Центральній Росії. Якщо організація влади за соціальною ознакою базувалася в більшовиків на давньоримському принципі

⁸ Сталін Й. Твори. – Т.13. – К., 1951. – С.183.

«розподіляй та володарюй», то для національних регіонів потрібно було придумувати щось додаткове, аби мінімізувати небезпеку використання радянських органів у сепаратистських інтересах. Таким винаходом став принцип політизації етнічності, закладений у політико-адміністративній та адміністративно-територіальній поділі країни.

Ленінський уряд залишив губернську структуру для російських регіонів, а в неросійських створював національні політико-адміністративні або адміністративно-територіальні одиниці. Вони одержували назву тієї національності, яка становила більшість місцевого населення. Титульними націями ставали українці (в УСРР), молдовани (в межах утвореної у складі радянської України Молдавської АСРР), а також представники інших національностей – росіяни, греки, болгары, поляки, німці, євреї (у національних районах республіки). Люди тієї самої національності вважалися представниками титульної нації в кордонах власних адміністративних утворень і представниками національних меншин – поза ними. Статус росіян в Україні був двозначним: офіційно вони вважалися національною меншиною в межах усієї республіки, але титульною нацією – у восьми російських національних районах, а неофіційно вожді більшовиків розглядали їх як титульну націю загальносоюзного масштабу. Українці в Радянському Союзі мали три різних статуси: представників титульної нації в УСРР, претендентів на титульну націю – у випадку об'єднання українізованих районів Північного Кавказу з УСРР, і національної меншини – в усіх інших регіонах. Коли вивчається питання, проти кого в УСРР і на Північному Кавказі був спрямований терор голодом, важливо враховувати такі нюанси.

Яким статусом володіли радянські титульні нації? Дослідним полігоном у формуванні національної політики була Україна. Розглядаючи у грудні 1919 р. питання «Про радянську владу на Україні», VIII Всеросійська конференція РКП(б) записала у своїй резолюції: «Члени РКП(б) на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»⁹. Принцип «учитися й розмовляти рідною мовою» В.Ленін відстояв у настільки відвертій полеміці з російськими більшовиками, що свою промову на конференції визнав за краще не публікувати. Не опублікована вона й досі¹⁰.

Народи, яким Кремль дозволив жити у формально незалежних радянських республіках, а після утворення СРСР здобути конституційне право на вихід із федерації, являли собою титульні нації з державницьким статусом. Сепаратистські настрої в них придушувалися партійними комітетами, які здійснювали диктатуру. Усі інші титульні нації задовольнялися принципом «учитися й розмовляти рідною мовою» без усілякого державницького антуражу. Різниця між титульними націями союзних республік і всіма іншими полягала в тому, що першим перешкоджала стати повноцінними націями партійна диктатура, а другі являли собою етнонації за офіційним статусом.

⁹ В.І.Ленін про Україну. – Ч.2. – К., 1969. – С.359.

¹⁰ Див.: *Кульчицький С.В.* Реставрація Української СРР // Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Кн.2. – К., 2012. – С.325–326.

Концепт титульної нації вимагав здійснювати кампанію коренізації, тобто вкорінення радянської влади в межах національної адміністративно-територіальної одиниці. Ці заходи сприяли розвитку культури титульних націй, хоча держава в першу чергу розраховувала на вкорінення своєї влади у суспільстві. Такий розрахунок виправдався. Радянський режим, який упродовж 1917–1919 рр. встановлювалася в Україні тричі, втратив окупаційний характер саме через те, що вдалося знайти спільну мову з місцевим населенням.

Українізація підсилювала в українському соціумі незалежницькі (під кутом зору імперського центру – «сепаратистські») настрої, хоча у Кремлі завжди підкреслювали лише принцип «учитися й розмовляти рідною мовою». Для керівників партії мало значення зовсім інше: відтворення в національних регіонах комуністичного режиму з «місцевих людей» (як висловлювався Й.Сталін). Офіційне визнання наявності двох облич цієї кампанії з присвоєнням кожному відповідної назви (більшовицьке та «петлюрівське») відбулося під час припинення українізації Північного Кавказу. «Петлюрівська» українізація була небажаним побічним наслідком кампанії коренізації влади. Вона сприяла національному відродженню, тобто діяла всупереч намірам режиму повернути націю у стан етносу. Постанова ЦК ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. передувала терору голодом на території, де вже виникав силует другої в кордонах СРСР України. Вона припиняла «легковажну, не впливаючу з культурних інтересів населення, не більшовицьку “українізацію” майже половини районів Північкавказу»¹¹. Українізація цих районів Північного Кавказу створювала об'єктивні умови для возз'єднання їх з УСРР, а перспектива дальшого нарощування ресурсного й людського потенціалу найбільшої національної республіки була для Кремля вкрай небажаною.

Третім компонентом принципу політизації етнічності, поряд із концептом титульної нації та кампанією коренізації влади, була офіційна фіксація національної належності людини, тобто сумнозвісна «п'ята графа» радянських анкет (у внутрішніх паспортах, які запроваджувалися для населення міст і новобудов із 1933 р., вона стояла на четвертому місці). Щоб тримати суспільство під жорстким контролем, держава-комуна мала знати дві основні характеристики кожної людини: її соціальне походження та національність.

Кризовий потенціал продрозверстки

Визначення суті Голодомору можливе тільки у зв'язку з комуністичним будівництвом. Тому в перших підрозділах цієї статті вивчалися обставини появи держави-комуни та її утвердження у суспільстві. У цьому підрозділі переходимо до теми загальносоюзного голоду 1931–1933 рр., у тому числі й українського голоду 1932 р., на ґрунті якого став можливим Голодомор. Увагу треба зосередити на продовольчій розверстці, яка була причиною загальносоюзного голоду.

¹¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.292.

Історики пов'язують продрозверстку з аграрною політикою керівництва РКП(б) у добу воєнного комунізму. Варто, однак, особливо при розгляді Голодомору, відмовитися від поетапного вивчення воєнного комунізму, нової економічної політики та сталінської модернізації у трьох її різновидах – індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурного будівництва. Якщо подивимося на радянську історію перших двох десятиріч під кутом зору «побудови комунізму», то побачимо, що продрозверстка повторювалася двічі: у 1919–1920 і в 1929–1932 рр., причому з однаковим кінцевим результатом – голодом. Щоправда, у першому випадку трагічні наслідки аграрної політики Кремля були замасковані катастрофічною посухою 1921 р., яка охопила Південну Україну, Північний Кавказ, Поволжя.

Продрозверстка не мала безпосереднього стосунку до «будівництва комунізму», але стала неминучим наслідком спроб держави-комуни ліквідувати приватну власність на засоби виробництва. Логіка комуністичних перетворень вимагала одночасного нищення приватної власності великих та дрібних власників у місті й на селі. Відсторонити від виробництва велику буржуазію виявилося досить просто. Влада мала підтримку робітничого класу, який одержував через фабзавкоми і профспілки істотні права в управлінні націоналізованою власністю. Ідентичні перетворення на селі були пов'язані зі створенням радянських господарств (радгоспів) на базі поміщицьких маєтків, а також комун – шляхом об'єднання селянських господарств. Маючи в розпорядженні заводи, радгоспи й сільськогосподарські комуни, держава-комуна здобувала, як здавалося вождям, можливість ліквідувати вільний ринок і запровадити замість віками існуючого товарообігу між містом та селом прямий продуктообмін. Намір здійснити такі перетворення озвучив В.Ленін у «Квітневих тезах» 1917 р., і саме вони були передбачені схваленою в березні 1919 р. комуністичною програмою РКП(б).

Однак справа не залагодилася від початку. Селяни й мобілізовані у сільській місцевості солдати не бажали чути про радгоспи та вимагали «чорного переділу». Уряд В.Леніна змушений був задовольнити їхні вимоги й опинився перед необхідністю шукати замість продуктообміну між містом та селом інші способи перетворення заробітної плати робітників і службовців у державному секторі на матеріальні засоби існування. Спроба зберегти частину поміщицьких маєтків у вигляді радгоспів і надати перевагу комунам під час «чорного переділу» у завойованій на початку 1919 р. Україні обернулася крахом радянської влади.

В умовах, що склалися, Раднарком заборонив вільну торгівлю й розклав між селянами у вигляді обов'язкових завдань потрібні йому обсяги продовольства. За виконані завдання селянам передбачалося суто символічне відшкодування. По-перше, держава-комуна повинна була підтримувати насамперед розбудовану до неймовірно високої чисельності Червону армію. По-друге, промисловість опинилася у стані напівколапсу через спроби замінити ринкові зв'язки в державному секторі економіки системою директивних замовлень-нарядів. По-третє, індустрія стала мілітаризованою, виконуючи в першу чергу замовлення військового відомства.

Охоплені в 1919 р. продрозверсткою, наступного року селяни почали обмежувати площі засіву власними потребами, тому що не бажали працювати на державу без матеріальної компенсації. Тоді В.Ленін зробив спробу доповнити продовольчу розверстку посівною. У грудні 1920 р. було запроваджено відповідну норму й почалося створення системи державних органів, покликаних довести до кожного двору план засіву, а потім відстежувати, наскільки ретельно селянські господарства оброблятимуть посіви, щоб одержати врожай, котрий перейде до держави за розверсткою. Важко сказати, що саме переконало вождя відмовитися від комуністичної політики, яка переростала у кріпосницьку. Але через кілька місяців після появи закону про посівну розверстку В.Ленін перейшов до непу, а за кілька місяців до смерті почав закликати партію відмовитися від усталених уявлень про соціалізм.

Відмова від нової економічної політики та перехід із 1929 р. до повторного комуністичного штурму реанімували продрозверстку. 28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». З липня її продублювали ВУЦВК і РНК УСРР. Ці документи запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розверсткою на село за принципом самообкладання. Вони спиралися на висловлений у грудні 1927 р. висновок XV з'їзду ВКП(б) про те, що товарообіг у міру успіхів «будівництва соціалізму» дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде врешті-решт замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»¹². У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки й чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» перемогу над ринком, яка здавалася близькою, ознаменувала термінологічна революція: товари почали називати продуктами. Контрактаційний договір між державою та селянином, колгоспом або кооперацією почав розглядатися як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»¹³.

Не треба доводити, що розверстка руйнувала виробництво. Це вже доведено багатьма дослідниками проблеми голоду, зокрема Р.Девісом та С.Віткрофтом, В.Кондрашиним¹⁴. Селяни сіяли чимраз менше, а держава реквізувала дедалі більшу частку врожаю, який, однак, зменшувався з кожним роком продрозверстки. Унаслідок цього загроза голоду нависала й над селом, і над містом, котре залежало від державних централізованих поставок хліба за картковою системою. Колективізація сільського господарства внесла поправку до цієї закономірності віддаленням у часі примари голоду. Колгоспники вже не могли самостійно вирішувати, скільки їм сіяти, і посівні площі розширювалися з року в рік. На XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. Й.Сталін з оптимізмом заявив, що завдяки створюваному колгоспному ладу у країні «успішно розв'язується зернова проблема»¹⁵.

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.4. – К., 1980. – С.41.

¹³ Колективізація сільського господарства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства: 1927–1935. – Москва, 1957. – С.196–197.

¹⁴ Див.: Девіс Р., Уиткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. – Москва, 2011 (перше вид.: *Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933.* – Palgrave Macmillan, 2004); Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва, 2008.

¹⁵ Сталін Й. Твори. – Т.12. – К., 1950. – С.285–286.

Однак у колгоспах руйнівний вплив більшовицького розподілу селянства на бідняків, середняків і куркулів почав зникати. Селяни знову почали поводитися, за визначенням проникливого знавця селянської психології Т.Шаніна, «як соціальна одиниця зі спільними економічними інтересами і власною індивідуальністю, яка виявлялася у специфічних знаннях, способі дій і формах політичної свідомості, що обумовлювали колективну дію»¹⁶. Змушені працювати в полі, щоб вирощувати призначений для держави врожай, колгоспники робили це настільки недбало, що втрати зерна ставали фантастичними. На четвертому році продрозверстки селяни майже перестали працювати ще й тому, що охляли від голоду. Відмовляючись від праці на полях, вони зосереджували зусилля на присадибній ділянці, яка повинна була рятувати їх від голоду у зимові місяці.

Небажання працювати в колгоспі розглядалося владою як «саботаж». Іноземці були вражені його масштабами. Керівник генерального консульства Польщі в Києві Я.Каршо-Седлевський доповідав міністерству закордонних справ своєї країни, що 27 вересня 1932 р. він здійснив подорож літаком із Харкова до Одеси з тим, щоб зорієнтуватися, яким є фактичний стан із сільськогосподарськими роботами в Україні. Шестигодинне перебування в повітрі в безхмарний день переконало його в тому, що було зорано й засіяно не більше 1/6 орних ґрунтів. Усюди він бачив на полях невелику кількість людей, хоч осінній сезон сільськогосподарських робіт добігав кінця¹⁷. Італійський посол у Москві Б.Аттоліко доповідав своєму уряду у червні 1933 р.: «Першопричину теперішнього голоду слід шукати у втраті селянином інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю, та його спротиві й небажанні віддавати державі плоди своєї праці»¹⁸.

Детально розкриваючи хлібозаготівельні плани кожного року, Р.Девіс і С.Віткрофт при характеристиці їх розмірів обмежувалися зауваженням про те, що надзвичайно завищена загальносоюзна цифра розкладалася по республіках, областях і районах зі встановленням окремих завдань для радгоспів, колгоспів та односібників¹⁹. Регіональна розверстка була волонтаристською дією, і тут їм доводилося обходитися без власних припущень. Однак місцевий зріз хлібозаготівель, який відтворюється у книзі цих авторів без коментарів, наводить на роздуми. Справді, чому Україна в 1930 р. віддала державі 7675 тис. т зерна, тоді як Центральна чорноземна область, Середньо-Волзький, Нижньо-Волзький і Північно-Кавказький краї Росії разом узяті – 7356 тис. т?²⁰ Ані в роки непу, ані до революції Україна не виробляла стільки зерна, скільки чотири інших регіони товарного землеробства в європейській частині країни, разом узяті. Установлений з урожаю 1930 р. хлібозаготівельний план республіка спромоглася виконати тільки до кінця травня 1931 р. Держава одержала

¹⁶ *Shanin T. Peasants and the Peasants Society.* – Oxford, 1987. – P.329.

¹⁷ *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu.* – Warszawa, 2008. – S.126–127.

¹⁸ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 рр. / Упор. А.Граціозі. – Х., 2007. – С.168–169.

¹⁹ *Девіс Р., Уиткрофт С. Годы голода...* – С.94–95.

²⁰ Там же. – С.479.

від неї по 4,7 ц зерна з кожного гектара посівних площ – рекордний показник товарності за всі дореволюційні та пореволюційні роки. Але продуктивні сили українського села були підірвані²¹. З урожаю 1931 р. Україна віддала державі 7253 тис. т збіжжя, тобто не набагато менше, ніж у попередньому році (інші чотири регіони товарного землеробства дали разом 8336 тис. т)²². Хлібозаготівлі продовжувалися до пізньої весни 1932 р., поки в багатьох районах не залишилося будь-яких запасів продовольства та фуражу. Справа не обмежилася дальшим підривом продуктивних сил сільського господарства. У 44 районах УСРР у першій половині 1932 р. почав лютувати голод з десятками тисяч смертних випадків²³.

Чи можна здогадатися, чому держава-комуна з такою силою тиснула своєю продрозверсткою на Україну? Мабуть, треба звернути увагу на регіональну статистику селянських хвилювань у 1930 р., яку наводить Л.Віола. Як відомо, у березні того року Й.Сталін призупинив на півроку суцільну колективізацію й опублікував статтю «Запаморочення від успіхів», в якій назвав «викривленням лінії партії» з боку місцевих партпрацівників свій власний курс на колективізацію селянства. Ситуацію на весну 1930 р. у закритому листі до низових партійних організацій від 2 квітня він характеризував таким чином:

«Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських виступів, добра половина наших низових працівників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан»²⁴.

А тепер подивімося на регіональну статистику селянських виступів у чотирьох (без Середньої Волги) районах товарного землеробства²⁵:

Регіон	Березень 1930 р.	За весь 1930 р.
УСРР	2945	4098
ЦЧО	737	1373
Північний Кавказ	335	1061
Нижня Волга	203	1003

Ці дані коментарів не потребують. Розташована на кордоні з Польщею (у складі котрої перебувала Західна Україна) найбільша у СРСР за людським

²¹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.226–227.

²² Девіс Р., Уиткрофт С. Годы голода... – С.479.

²³ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.24–249.

²⁴ Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации: 1927–1932 гг. – Москва, 1989. – С.390.

²⁵ Viola L. Peasant Rebels under Stalin: Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. – New York; Oxford, 1996. – P.138–139.

та економічним потенціалом національна республіка викликала особливе занепокоєння в керівників партії. Можна собі уявити, з якими почуттями у Кремлі читали зведення ОДПУ, де цитувалися прокламації українських повстанців із закликами до здобуття незалежності й відновлення Української Народної Республіки. Десятки таких випадків наводить Л.Гриневич²⁶.

Не забуваючи про можливий зв'язок між хлібозаготівельними планами й селянськими хвилюваннями, поглянемо на економічну ситуацію у СРСР після кількох років продрозверстки. Якщо вивчати її по газетах, то можна тільки дивуватися тій кількості новобудов промисловості, що почали давати продукцію в 1932 р. Проте країну охопила тяжка економічна криза. Радянський уряд уперше змушений був скоротити видатки на «священних корів» бюджету – важку промисловість та армію. Платіжний баланс перебував у катастрофічному стані. Щоб погасити заборгованість по короткострокових позиках (у країнах Заходу вже запрацювала «чорна біржа» радянських векселів), влада «країни Рад» виставила на продаж шедеври світового мистецтва й унікальні предмети антикваріату з національних музеїв. Було скорочено норми забезпечення хлібом службовців та утриманців робітників і службовців, а деякі категорії міського населення взагалі позбавили централізованого постачання. Та найгірше становище складалося на селі, де з осені 1932 р. знову розпочався голод.

Вище керівництво країни було завалене повідомленнями чекістів про «гострі настрої» у суспільстві. У скриньку для кореспонденції багатотиражки 153-го стрілецького полку (Український військовий округ) 6 березня 1932 р. хтось укинув лист такого змісту: «Горе соціалізму, якщо буде війна в 1932 р. Усього одна іскра – і спалахне нечувана пожежа»²⁷. Студент Київського рибоводного технікуму 20-річний комсомолец із Брусилівського району на Київщині Г.Ткаченко 18 червня писав генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.Косіору: «Мені здається, наскільки партія була авторитетною все ж таки серед широких мас, зараз усе менше. І тільки внесеться іскра у селянство, то спалахне всюди... Зараз набирає сили й авторитету теорія т.Бухаріна»²⁸. Серед повідомлень, які стікалися у Кремль, було й таке:

«У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти. Повідомляє Вас Тарасюк Іван – учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по виявленню антирадянських подій»²⁹.

5 серпня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підбив підсумки селянських виступів за сім попередніх місяців. Із врахованих чекістами 1630 виступів в УСРР було зареєстровано 923, на Північному Кавказі – 173, а у Центральній чорноземній області Росії – тільки 43³⁰. Невже двадцятиразово вища

²⁶ Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.421–425.

²⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.641.

²⁸ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Документи і матеріали. – К., 2007. – С.212.

²⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. – С.152.

³⁰ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3. – Москва, 2001. – С.141.

протестна активність українських селян обумовлювалася тільки їхньою волелюбністю, схильністю до бунту, урешті решт ментальністю? Логічно згадати хлібозаготівельний тягар, накладений Кремлем на Україну, і визнати його провокаційний характер.

Будь-який робітничо-селянський протест у неросійських регіонах обов'язково набував національної забарвленості. Кремлівське керівництво враховувало особливу небезпеку для себе кумулятивного поєднання обох форм протесту в розташованій у безпосередній близькості до європейських країн УСРР. Виходячи з того, що принцип превентивності був головним у сталінських репресіях, можна думати, що непідйомні хлібозаготівельні плани накладалися на УСРР в 1930–1932 рр. і на Кубань в 1932 р. не тільки як елемент загальносоюзної політики «підхльостування», але й з метою підірвати економічну основу національно-визвольного руху. Загрозу «українського сепаратизму» у Кремлі радше переоцінювали, ніж недооцінювали.

«Сокрушительный удар»

На початку 1930-х рр. Й.Сталін підпорядкував собі верхівки партійної, радянської, чекістської вертикалей влади, але не всю партію й не весь народ. Той Й.Сталін, котрий перебував поза критикою, з'явився тільки після Великого голоду 1932–1933 рр. та Великого терору 1937–1938 рр. із багатомільйонними жертвами, після Великої війни, в якій через його провину полягло до 30 млн радянських громадян. Викликана продрозверсткою економічна криза 1932 р. із загальносоюзним голодом як її складовою частиною могла коштувати йому посади генерального секретаря ЦК. Щоб зберегти становище на вершинах влади, вождь готовий був пожертвувати життям мільйонів людей.

Уособлювана сталінською командою держава-комуна виступала перед робітничим класом як сукупний підприємець, зобов'язаний виплачувати заробітну плату й турбуватися за те, щоб на ці рублі можна було прогудуватися. Робітники пов'язували свої надії на мінімальне харчування в умовах «тимчасових труднощів» не з селянством, а з державою. Адже саме вона зруйнувала вільний ринок, який функціонував між містом і селом, щоб полегшити собі стягнення продрозверстки. Та в 1931 й особливо 1932 рр. робітники починали відчувати, що у країні робиться щось зле. Роздуми й застереження лідерів «правого ухилу» в політбюро ЦК ВКП(б) залишалися в пам'яті робітників-партійців, хоч «праві опортуністи» прилюдно покаялися. Тим часом політика тих, хто викинув із вищого партійного керівництва М.Бухаріна, М.Томського та О.Рикова, викликала голод не тільки у селах, але й у містах. Тому представники верств населення, яких чекісти називали «соціально близькими» до влади, починали становити загрозу для сталінської команди.

Із відкритим забралом проти кремлівського керівництва виступив М.Рютін, виключений із ЦК ВКП(б) на XVI партз'їзді в 1930 р. за «пропаганду правоопортуністичних поглядів». Саме з його ініціативи в березні 1932 р. було підготовлено документи «Сталін і криза пролетарської диктатури», а також «Звернення до всіх членів ВКП(б)», з якими ознайомилися Ґ.Зінов'єв,

Л.Каменев, а також деякі відповідальні (в недалекому минулому) партійно-радянські працівники Москви й Харкова, котрі постраждали під час розгрому «правого ухилу». У зверненні, зокрема, говорилося:

«Партія та пролетарська диктатура заведені Сталіним і його клікою в небачений глухий кут і переживають смертельно небезпечну кризу. За допомогою обману, наклепів та обдурювання партійних осіб, за допомогою неймовірного насилля й терору, під прапором боротьби за чистоту принципів більшовизму та єдності партії, спираючись на централізований потужний апарат, Сталін за останні п'ять років відсік і усунув від керівництва всі найкращі, справді більшовицькі кадри партії, установив у ВКП(б) й усій країні свою особисту диктатуру, розірвав із лєнінізмом, став на шлях найбільш розгнузданого авторитаризму та дикої особистої сваволі, чим поставив Радянський Союз на край прірви»³¹.

Ця розлога цитата наводиться для ілюстрування настроїв, які поділяла певна частина партійців і котрі відбивали реальне становище у країні. Зрозуміло, що Й.Сталін залишався настільки відданим лєнінізму, що не наважувався (аж до січня 1933 р.) відмовитися від буквального втілення у життя конструкцій радянського ладу, визначених програмою РКП(б) 1919 р.

Жовтневий (1932 р.) пленум ЦК ВКП(б) притяг до партійної відповідальності до 30 осіб у справі М.Рютіна. Але вже за місяць Й.Сталіну довелося мати справу з рядом діячів російського уряду, які групувалися навколо О.Смирнова. Під впливом наростаючої кризи вони почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії та країни. 27 листопада 1932 р. Й.Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О.Смирнова. Заперечуючи свою відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу смірновці, Й.Сталін назвав інші причини невдач: а) «проникнення» в колгоспи й радгоспи «антирадянських елементів із метою організації шкідництва та саботажу»; б) «неправильний підхід» значної частини сільських комуністів до колективних господарств. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу щодо них, аби викоринити «елементи саботажу й антирадянських явищ». «Було б нерозумно, – підкреслював генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»³².

У 2007 р. Російський державний архів соціально-політичної історії та Гуверівський інститут війни, революції й миру опублікували відкориговану стенограму об'єданого засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б), яка розсилалася компартійно-радянському активу, а також неправлену, котра відбивала те, що в дійсності було сказано 27 листопада. Порівняння обох варіантів дає уявлення про те, що саме Й.Сталін хотів донести до широкого

³¹ О деле т.н. «Союза марксистов-ленинцев» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №6. – С.106.

³² Трагедия советской деревни... – С.559.

партійного активу та що він уважав за доцільне приховати. Як виходить із тексту, розісланого центральним комітетам компартій національних республік, обкомам, Й.Сталін оголошував лише про намір влади завдати «сокрушительный удар». Суть його залишалася невизначеною, а напрям мінімізувався («по окремих колгоспниках і колгоспах»). Безпосередньо на засіданні вищого партійного синкліту Й.Сталін був відвертішим: назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії, а також конкретних ворогів – білогвардійців і петлюрівців³³.

Коли Й.Сталін виступав, дві надзвичайні комісії функціонували вже кілька тижнів: вони були відряджені за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня в УСРР і Північно-Кавказький край. Наступного дня після виступу генсек утворив ще одну комісію – по Нижньо-Волзькому краю. Українську очолив голова радянського уряду В.Молотов, північнокавказьку – секретар ЦК ВКП(б) Л.Каганович, а нижньоволзьку – секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев. Комісії являли собою органи диктаторської влади Кремля, утворені в конкретному регіоні на певний строк. Рішення їх оприлюднювалися від імені місцевих органів влади. Боротьбі з «саботажем» хлібозаготівель надавався розголос за допомогою преси та радіо, щоб вбити клин між виробниками збіжжя й уже голодуючими споживачами в містах. «Саботаж» зображувався як небажання селян поділитися хлібом із державою, а боротьба з ним – як пошук сільським активом і надісланими з міст уповноваженими з хлібозаготівель «чорних комор» і ям із прихованим від державного обліку зерном.

Коли Й.Сталін оголошував намір завдати «сокрушительный удар», він уже знав, як той виглядатиме. Перша поїздка В.Молотова в Україну була розвідувальною і тривала до 6 листопада. Повернувся він у Харків 17 листопада й перші два дні відпрацьовував, згідно з одержаними від Й.Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Відповідні проекти рішень ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР голова комісії надіслав на узгодження у Кремль³⁴. Після цього було ухвалено постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада й опубліковано постанову Раднаркому УСРР від 20 листопада. Обидві мали однакову назву – «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Згідно з радянським документом, райвиконкоми зобов'язувалися «організувати вилучення в колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту й перевезення»³⁵. Із цього випливало, що держава санкціонує масові обшуки з конфіскацією всіх запасів зерна, адже відрізнити «вкрадене» від будь-якого іншого ніхто не збирався. Радянська постанова містила пункт 9, який мав безпосереднє відношення до Голодомору:

«До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натураль-

³³ Стенограммы заседаний политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) 1923–1938 гг. – Т.3: 1928–1938 гг. – Москва, 2007. – С.589, 657–658.

³⁴ Командири Великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.36, 239.

³⁵ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. – К., 1992. – С.548.

ні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як уєспільненої худоби, так і худоби колгоспників»³⁶.

Партійна постанова вимагала включити в «натуральне штрафування» не тільки худобу у живій вазі або м'ясо (сало), але й «другий хліб» – картоплю³⁷. Отже, треба зафіксувати головний результат діяльності хлібозаготівельної комісії під керівництвом В.Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом.

Терор голодом спочатку було застосовано проти окремих сіл, поставлених на «чорну дошку» за нездатність тривалий час розрахуватися з державою по хлібу. На засіданні бюро Північно-Кавказького крайкому 1 листопада Л.Каганович уперше оголосив намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 селищ³⁸. 6 грудня постановою ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР 6 сіл було поставлено на «чорну дошку» в Україні. 8 грудня С.Косіор уже доповідав Й.Сталіну, що обкоми партії й облвиконками занесли на «чорну дошку» до 400 сіл³⁹. Коли подивитися на опубліковану 8 грудня в газеті «Вісті ВУЦВК» постанову про статус «чорної дошки», то не побачимо нічого особливого: припинення кооперативної й державної торгівлі, дотермінове стягнення кредитів, вилучення «організаторів зриву заготівель» тощо. Це все робилося й в інших селах. Що залишалося за кадром?

Допитливі італійці зацікавилися цим, і посол Італії в Москві передав до Риму 9 травня 1933 р. текст доповіді консула Л.Сіркани, в якому описувалося становище у сільському господарстві України «на підставі газетних повідомлень і прямого спостереження». Л.Сіркани так змальовував ситуацію:

«Внесення цілих сіл та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану чорну дошку тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання й вилучення навіть тієї незначної кількості товарів, яка вже була в коопераціях; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки та конфіскація продуктів»⁴⁰.

Отже, «обшуки та конфіскація продуктів»... Замуровані в таких селах і позбавлені всякої їжі селяни гинули голодною смертю.

У листопаді 1932 р. до Харкова у складі великої групи чекістів було відряджено заступника голови ОДПУ й особууповноваженого ОДПУ по УСРР В.Балицького. Й.Сталін поставив перед ним завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР №1 від 5 грудня (опублікований для службового користування окремою брошурою). Наказ починався з твердження про те, що в Україні наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання

³⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. – С.549.

³⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.257.

³⁸ Командири Великого голоду... – С.315.

³⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.284.

⁴⁰ Листи з Харкова... – С. 145, 147.

десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Звідси випливав висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом»⁴¹. Чекістам наперед подавалася версія, кого треба було знайти у вигляді «контрреволюційних організацій» з уже заарештованим членським складом. Звичайно ж, чекісти одержали завдання від Й.Сталіна знайти прихований від державного обліку хліб – як доказ діяльності «контрреволюціонерів».

Якщо з людьми, яких вимагалось викрити як «ворогів народу», не було проблем (у наказі №2 по ДПУ УСРР від 13 лютого В.Балицький рапортував про «викриття контрреволюційного підпілля» у 200 районах)⁴², то виконати доручення вождя щодо виявлення ям із хлібом було не просто. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня В.Балицький доповів, що з початку грудня обшуками розкрито 7 тис. ям і 100 «чорних комор», в яких знаходилося 700 тис. пудів хліба⁴³. Із цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю, щоб не померти з голоду; б) маса знайденого хліба була мізерною й не дозволяла сподіватися на виконання плану хлібозаготівель за рахунок «чорних комор».

Ми маємо право стверджувати, що заготівельна кампанія в українському селі, яка відбувалася у січні 1933 р., не мала нічого спільного з хлібозаготівлями. За період із 20 грудня 1932 по 25 січня 1933 рр. чекістам, незаможникам та активістам із числа міських жителів удалося знайти, використовуючи суцільні подвірні обшуки сільської місцевості по всій радянській Україні, менше 8 тис. ям, 521 «чорну комору» і до 1400 інших таємних сховищ, з яких вилучили 1 млн пудів збіжжя. Щоб довести вилучений хліб до цифри в мільйон пудів, у загальний підсумок включили зерно, одержане від повторного обмолоту соломи й полови (так звані «озадки»), а також хліб, вилучений у перекупників. Порівняємо сумарну цифру з хлібозаготівельним планом, який затвердила під тиском гостей із Кремля – В.Молотова та Л.Кагановича III Всеукраїнська партійна конференція в липні 1932 р. – 356 млн пудів по селянському сектору⁴⁴.

Під приводом пошуків прихованого від держави зерна у «селян-саботажників» Кремль підготував каральну акцію, суть якої полягала у вилученні всього продовольства в давно охопленій голодом сільській місцевості України. Ця акція була нелюдською, але конституційною. Прийнята в березні 1919 р. Конституція УСРР містила статтю 28, в якій говорилося: «УСРР визнає працю обов'язком усіх громадян республіки і проголошує лозунг: “Хто не працює, той не їсть”». Ця норма була скалькована зі статті 18 Конституції РСФРР, яку в липні 1918 р. схвалив V Всеросійський з'їзд рад⁴⁵.

⁴¹ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002. – С.189.

⁴² Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / За заг. ред. Ю.Шаповала. – [Без м.в.], 2005. – С.297. В Україні тоді налічувалося 348 сільських районів.

⁴³ Командири Великого голоду... – С.316.

⁴⁴ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С.245, 299.

⁴⁵ Історія радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду: 1917–1936. – К., 1937. – С.75, 118.

«Сокрушительный удар» започаткувала телеграма Й.Сталіна керівникам УСРР у Харків 1 січня 1933 р. Генсек вимагав сповістити через сільради всіх колгоспників та одноосібників, щоб вони добровільно здавали державі «раніше розкрадений і прихований хліб». Другий та останній пункти телеграми стосувалися тих, хто цю вимогу проігнорував:

«Щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності)⁴⁶.

Між першим і другим пунктами телеграми існував логічний зв'язок, який спонукав місцеву владу організувати обшуки кожного селянського подвір'я на всій території УСРР. Адже загрозу застосувати закон «про п'ять колосків» проти селянина, який ухилився від здачі державі «прихованого хліба», можна було реалізувати тільки тоді, коли встановлювалося, що він таки ухилився. Тобто, сталінська телеграма була не стільки загрозою, скільки сигналом до масових обшуків.

Міф про «прихований хліб» виявився потрібним не тільки для того, щоб сигналізувати про необхідність розгортання масових обшуків, але й щоб знайти пристойне мотивування діям сотень тисяч людей, які мали брати участь у цих обшуках. Не випадково одночасно зі сталінською телеграмою в новорічному номері газети «Правда» з'явилася кореспонденція з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Як писав журналіст, тут діяло 50 уповноважених щодо хлібозаготівель із району й області. Вони повинні були забезпечити надходження у середньому за день тисячі центнерів зерна, але вичавлювали з селян не більше 15 центнерів. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле “підземне пшеничне місто”. Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну – дві ями».

Що було об'єктивним наслідком сталінської новорічної телеграми? Маємо більш-менш точний вимір понаднормальної смертності в динаміці, а тому можемо відрізнити загальносоюзний голод 1932 р. в Україні від суто українського Голодомору 1933 р. За останніми розрахунками групи фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України у складі О.Рудницького, Н.Левчук, А.Савчук і П.Шевчука під керівництвом проф. О.Воловини (Університет Північної Кароліни), понаднормальна смертність дорівнювала у сільській місцевості УСРР у 1933 р. 3335 тис., а в містах – 194 тис. осіб. Відповідні дані за 1932 р.: по селу – 207 тис., по місту – 43 тис. осіб (автор щиро вдячний демографам, які дозволили використати ще не опубліковані ними підсумки тривалих розрахунків).

Загибель від голоду в 1932 р. була наслідком хлібозаготівель. Стягуючи продрозверстку з урожаю 1931 р., В.Молотов у цілому ряді районів УСРР

⁴⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.308.

«перестарався», що викликало масову смертність у першій половині 1932 р. Щоб забезпечити весняну сівбу й урятувати голодуючих, держава надала продовольчу допомогу, у тому числі шляхом скорочення хлібного експорту. Ніхто тоді не збирався нищити українських селян, котрі потерпали від голоду. 14-разову різницю між голодом 1932 і голодним мором 1933 рр. не можна пояснити хлібозаготівлями. У січні 1933 р. в умовах цілковитої інформаційної блокади у ході кампанії з виявлення неіснуючих «підземних пшеничних міст» у селянських подвір'ях було здійснено конфіскацію всіх запасів продовольства. 22 січня інформаційну облогу доповнила фізична. Й.Сталін власноручно (автограф зберігся) написав директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про припинення масового виїзду селян з України й Кубані в інші регіони держави⁴⁷.

Викликаний хлібозаготівлями голод можна виправдати чим завгодно, хоча б (це часто роблять, коли заперечують геноцид) «необхідністю створення оборонної інфраструктури» в передбаченні подій 1941 р. Коли ж держава конфіскує не хліб, а будь-яке продовольство, її наміри слід кваліфікувати як убивчі – іншого пояснення бути не може. Ідеться про наперед заплановане й добре організоване масове вбивство, причому не тільки тих, кого у Кремлі розглядали як «саботажників», але й дітей та осіб похилого віку. Обшуки, конфіскація продовольства здійснювалися під керівництвом чекістів міськими активістами й місцевими членами комітетів незаможних селян. Незаможники голодували, і їх не треба було додатково вмовляти робити те, що вони робили.

Конфіскація запасів продовольства державними органами позбавляє ґрунту противників кваліфікації Голодомору як геноциду. Тому-то вони наполегливо вимагають: покажіть документ! Тим часом документів про вилучення у селян усієї їжі не знайдено, якщо йдеться про територію України й Кубані. Подібні страхітливі наміри не можна було довіряти паперу, як уважали кремлівські можновладці. Є можливість підтвердити це документально. У листопаді 1932 р. Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю рекомендував такі репресії щодо станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». У листі до секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаевича В.Молотов нещиро назвав цю рекомендацію «небільшовицькою» і такою, що впливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей “брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т.п.”»⁴⁸. Бачимо, що глава радянського уряду навіть тут уперто говорив про «хліб», стратегічно важливий продукт, який держава повинна була мати, щоб годувати міста. Він робив вигляд, що не йдеться про нехлібне продовольство, для вилучення якого в держави не було інших підстав, окрім однієї: створити ситуацію абсолютного голодування, щоб знищити неокреслену кількість селян і тим самим змусити решту працювати в колгоспах із повною віддачею.

Те, що відбувалося тоді в українському селі, описали свідки Голодомору, яким пощастило вижити. Задokumentовано й опубліковано тисячі заяв про те, що обшукові бригади конфіскували не тільки м'ясо з картоплею, як це

⁴⁷ Трагедия советской деревни... – С.32, 635.

⁴⁸ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С.216.

передбачалося законодавством про натуральні штрафи, а все наявне продовольство. У створюваному в Гарвардському університеті атласі Голодомору фігуруватиме мапа місцеперебування свідків, котрі підтверджували факт вилучення всієї їжі. Таких свідчень, назбираних із різних джерел, уже вистачає на книгу. Місцеперебування свідків під час Голодомору переноситься на мапу, яка засвідчує, що конфіскація продовольства не фіксується тільки на місцевості, яка прилягала до кордону з Румунією й Польщею, а також у поліських районах. Така мапа стане повноцінним документом, а не суб'єктивним свідченням окремо взятої людини.

Сталінський «сокрушительный удар» складався з двох взаємопов'язаних акцій – каральної та рятувальної. Перша відбувалася з 1 січня до 7 лютого 1933 р. і спрямовувалася, як можна бачити з її результатів, на запобігання виступам голодуючих селян проти влади. Перетворення голоду в абсолютне голодування паралізувало волю до боротьби. Такого результату добивалися радянські органи державної безпеки, і саме такий наслідок їхній дій зафіксували відповідні польські інстанції, які уважно стежили за ситуацією у Правобережній Україні. Так, голова польського розвідцентру в Києві В.Міхневич 2 червня 1933 р. доповідав у посольство про становище у селах Київщини: «Смерть від голоду є постійним явищем. Канібалізм на порядку денному. Політичні настрої – нема про що говорити, єдине бажання – дістати хліба»⁴⁹.

Рятувальна акція відбувалася під фанфари, відгомін яких відчувається й досі. У 2009 р. Росархів опублікував книгу «Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934» обсягом 512 с. формату А4. Це – добірка зі 188 кольорових ксерокопій документів із шести центральних архівів Російської Федерації, у тому числі таких, до яких доступ надзвичайно обмежений. У виданні ефектно виглядає документ №83: аркуш із розшитої справи протоколів політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. із трьома пунктами тексту – про надання продовольчої допомоги Північно-Кавказькому крайкому партії, Дніпропетровському й Одеському обкомам. Після тексту – червона печатка ЦК ВКП(б) і підпис Й.Сталіна червоними чорнилами. Справу розшили, документ сфотографували з максимальним відтворенням його кольорової гами, щоб продемонструвати, як партійне керівництво допомагало голодуючим регіонам. Відтак про який геноцид могло йтися, коли радянський уряд робив усе можливе задля порятунку?! Збірником кольорових ілюстрацій Росархів прагнув дезавувувати питання про геноцид. А для тих, хто пережив Голодомор, він так і залишився незрозумілим явищем. Тим більше, що про нього не можна було згадувати аж до грудня 1987 р. Майже половина свідків, які розповідали про пережите комісії Дж.Мейса, свідчила анонімно. Через півстоліття після події, перебуваючи на іншій половині земної кулі й будучи захищеними американським громадянством, вони не могли подолати у собі страху, який вселила в них сталінська влада.

«Сокрушительный удар» був одним із різновидів сталінського терору. Можна погодитися з терміном «терор голодом», який запропонував у 1986 р. Р.Конквест. Як усі інші різновиди державного терору, він спрямовувався на

⁴⁹ Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach... – S.299.

винищення обмеженої частини населення з тим, щоб зробити поведінку решти прогнозованою і прийнятною для влади. На відміну від інших різновидів, терор голодом був «сліпим». Його жертви не фотографувалися в анфас і профіль, на них не заводилася слідча справа. Нерідко жертви були вдячні владі, яка після конфіскації всього їстівного організувала з розрахованим розривом у кілька тижнів рятувальну продовольчу допомогу через колгоспи й радгоспи, щоб забезпечити посівну кампанію 1933 р.

Коло осіб, причетних до безпосередньої організації «сокрушительного удара», може бути визначене з великим ступенем вірогідності. Акція здійснювалася під маскувальним прикриттям хлібозаготівель, і до неї мали бути причетними ті в компартійно-радянському керівництві, хто взимку 1932–1933 рр. твердив про «колосальні запаси» хліба, «прихованого» селянами в таємних коморах та ямах. У групу керівників акції, окрім самого Й.Сталіна, входили секретарі ЦК ВКП(б) Л.Каганович і П.Постишев, голова Раднаркому СРСР В.Молотов, а також В.Балицький і повноважний представник ОДПУ по Північно-Кавказькому краю Є.Євдокимов. Усі інші виконували свої посадові функції, не усвідомлюючи кінцевої мети тих дій, які окреслювалися поняттям «сокрушительный удар». Кати українського народу, за винятком Л.Кагановича й В.Молотова, пізніше були знищені самим Й.Сталіним, який не бажав залишати слідів.

Голодомор як геноцид

Охарактеризована в попередньому підрозділі анатомія «сокрушительного удара» має бути апробована юристами на предмет її відповідності конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. А у заключному підрозділі йтиметься про причини невизнання геноцидної природи українського Голодомору.

Основна причина – політична. Виступаючи на міжнародній науковій конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», яка відбулася в Києві у вересні 1993 р. і була скликана у зв'язку з 60-річчям цієї трагедії, Л.Кравчук зауважив: «Я цілком погоджуюся з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою з іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливую сторінку нашої історії»⁵⁰ Відтоді українсько-російські відносини постійно ускладнювалися проблемою Голодомору/геноциду.

Л.Кравчука можна зрозуміти: він намагався захистити свою країну від «інтеграційних» зусиль політичного керівництва Російської Федерації, яке бажало відродити Радянський Союз в іншій формі. Очевидно, однак, що до організації Голодомору була причетна невелика групка людей, а весь могутній партійно-радянський апарат використовувався, послуговуючись чекістським

⁵⁰ Кравчук Л. Ми не маємо права знехтувати уроками минулого // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки: Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р.: Матеріали. – К., 1995. – С.10.

жаргоном, «утемну». Розлючені до нестями політики, історики й архівісти стали «на захист доброго імені Росії», але поставили себе в незручне становище, коли всупереч очевидним фактам почали стверджувати, що масові репресії радянської влади здійснювалися тільки за соціальною ознакою. Так, керівник Росархіву В.Козлов у згаданій вище добірці кольорових ксерокопій указував:

«Не знайдено жодного документа, який підтверджує концепцію “голодомор-геноцид” на Україні, або хоча б натяк у документах на етнічні мотиви того, що трапилося, у тому числі на Україні. Абсолютно весь масив документів свідчить про те, що головним ворогом радянської влади в той час був ворог не за етнічною ознакою, а за ознакою класовою»⁵¹.

Не менш важлива причина невизнання геноциду закоріненена в несприйнятті реальної картини того, як створювався радянський лад. Далеко не всі громадяни України можуть собі уявити, що вищі керівники ВКП(б) були спроможні приймати страхітливі рішення й надійно маскувати їх як від суспільства, так і від решти компартійно-радянського апарату. Тому рішення покарати смертю мільйони українських селян за їх небажання працювати без матеріальної винагороди просто не вкладається у свідомості тих, хто бачив радянську владу тільки в її лібералізованому вигляді – від М.Хрущова до М.Горбачова.

Є ще одна важлива причина несприйняття геноцидної природи Голодомору. Вона породжена традиційним підходом до оцінки радянського минулого. Як вітчизняні, так і зарубіжні історики дивляться на нього так само, як на історію дореволюційної Росії або будь-якої іншої країни, тобто вивчають те, що трапилося. Тим часом не можна залишати без уваги того, що не трапилося під час створення комуністичного ладу, тобто в перші два десятиліття радянської влади (1918–1938 рр.). Адже Радянський Союз опинився поза природно-історичним процесом, у ньому будувалося суспільство, обриси якого народилися в голові людини.

Розгляньмо цю колізію на прикладі найбільш фундаментального дослідження перших двох десятиліть радянської епохи – 20-томного корпусу монографій бірмінгемської школи в галузі російської й радянської історії, заснованої класиком західної радянології, автором 14-томної «Історії радянської Росії» Е.Карром. Його учень Р.Девіс опублікував наступні 6 томів, що охоплюють період із 1929 по 1937 рр. (5-й – у співавторстві зі вже своїм учнем С.Віткрофтом, а 6-й том – спільно з С.Віткрофтом і російським істориком О.Хлевнюком). Позицію С.Віткрофта, який заперечує геноцидну природу Голодомору, важливо зрозуміти, адже її поділяють чимало західних експертів з історії радянського суспільства. У передмові до російського видання книги «Роки голоду», С.Віткрофт зауважує, що вони з Р.Девісом «не знайшли свідчень того, що радянська влада здійснювала програму геноциду проти України»⁵². Отже, авторам здається, що перед очима вождів партії більшовиків стояла «програма геноциду», а не програма побудови комунізму, затверджена VIII з'їздом РКП(б)

⁵¹ Козлов В.П. Предисловие // Голод в СССР: Famine in the USSR: 1930–1934. – Москва, 2009. – С.7.

⁵² Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода... – С.12.

у 1919 р., і не програма модернізації країни, яка була необхідною умовою для поширення комунізму в усесвітньому масштабі.

Мабуть, вираз «програма геноциду» пролунав усе-таки в полемічному запалі. Адже ніхто з вищого партійного керівництва, як кожен це розуміє, не бажав, щоб у країні спалахнув голод. Коли він вибухнув як неминучий результат спроб побудувати суспільство, позбавлене товарно-грошових відносин та ринку, Й.Сталін із річним запізненням, але все-таки замінив продрозверстку фіксованим натуральним податком.

Припинення будівництва суспільства, яке ґрунтувалося б на продуктообміні, з наступним пересуванням продуктообміну на другу, уже гіпотетичну фазу комунізму відбулося у вигляді постанови «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січня 1933 р. Як і рішення X з'їзду РКП(б) про заміну розверстки продовольчим податком, цей документ нормалізував ситуацію в економічних відносинах між містом і селом.

Показово, що в тому ж січні 1933 р. Й.Сталін здійснив терор голодом у сільській місцевості УСРР і Кубані. Ці дії було викликано аж ніяк не «програмою геноциду», а охарактеризованою вище конкретною ситуацією. Такий висновок треба зробити хоча б тому, що обидва сталінських рішення були протилежними за своїм внутрішнім змістом. Можна було б цілком обійтися відступом від програми РКП(б) 1919 р., якби не конкретна ситуація, що назріла в головних регіонах товарного землеробства, куди було відправлено надзвичайні хлібозаготівельні комісії.

Ці комісії вирушили не тільки в українські регіони. Нижньо-Волзький край також був розорений комісією П.Постишева. Зниження чисельності сільського населення за переписом 1937 р. порівняно з чисельністю за переписом 1926 р. на територіях, які входили до його складу, було таким: Сталінградська область – 18,4%; АРСР Німців Поволжя – 26,0%; Саратовська область – 40,5%. Порівняймо ці дані з іншими територіями: Північно-Кавказький край – 15,3%; Україна – 20,4%; Казахстан – 31,9%⁵³.

Виходить, що масштаби демографічної катастрофи в Нижньому Поволжі були зіставлені з масштабами зменшення чисельності сільського населення на територіях, що постраждали від голодоморів. Нижньо-Волзький край також був заблокований у лютому 1933 р. В.Кондрашин свідчить (хоча й обережно), що в Поволжі, на Дону та Кубані «було проведено спеціальні рейди по льохах і підвалах колгоспників та одноосібників»⁵⁴. Проте висновок про геноцид для нього табуований, тож він запевняє читачів, спираючись уже на власну думку, а не на джерела: «Звичайно, керівництво партії не санкціонувало вилучення всіх продовольчих запасів із комор і льохів колгоспників та одноосібників, але те, що воно не зупинило його своєчасно й не вжило потрібних заходів щодо виправлення беззаконь, не знімає з нього відповідальності за смерть від голоду тисяч селян»⁵⁵. Ось так: тисяч селян...

⁵³ Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы: Взгляд в неизвестное. – Москва, 2001. – С.67–68.

⁵⁴ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С.216.

⁵⁵ Там же. – С.218.

Нарешті, не останню роль у неусвідомленні Голодомору як геноциду відіграє словосполучення «український Голокост». Уперше воно з'явилося як назва книжки В.Гришка про Голодомор, що побачила світ у Нью-Йорку й Торонто 1978 р. Професор Києво-Могилянської академії Ю.Мицик видав у Києві впродовж 2003–2013 рр. 9-томну колекцію свідчень тих, хто вижив, але під назвою «Український голокост 1932–1933». Голокост визнано у світі як геноцид, і де-хто з тих, хто бажає такого визнання для Голодомору, вважають, що подібна образна назва цьому сприятиме. Однак ті, хто використовує вказане словосполучення, повинні усвідомити його небезпеку. По-перше, ми не маємо морального права вживати це поняття в його переносному значенні. Українським Голокостом є знищення 1,6 млн євреїв на території України під час Другої світової війни. По-друге, ототожнення Голодомору з Голокостом рівнозначне твердженню про те, що українців у СРСР переслідували так, як євреїв у нацистській Німеччині. Іншими словами, влада їх знищувала або ув'язнювала там і тоді, де й коли вони з'являлися. Кожен, однак, розуміє абсурдність такого твердження. Каральну акцію Й.Сталіна проти українського селянства треба розглядати як терор голодом, а не як етнічну чистку.

Постановка питання про український Голодомор у контекст будівництва в Радянському Союзі штучного суспільства за лекалами «Маніфесту Комуністичної партії» – багатообіцяючий напрям студіювань. Слід сподіватися, що такий ракурс у дослідженнях допоможе фахівцям дійти згоди в головному питанні: український Голодомор був абсолютно не схожим на Голокост, але все-таки – геноцидом.

Holodomor of 1932–1933 in Ukraine was caused by some time-and-place coincidence. A huge stream of documentary publications and scientific researches over the past quarter allows putting and solving the question of how and why the biggest in the history of Ukrainian nation tragedy was occurred.

Keywords: *Soviet authorities, private property, titular nationality, requisitioning, Soviet Union famine of 1931–1933, Ukrainian Holodomor 1932–1933, natural fines, blockade, genocide.*

Г.В.ПАПАКІН*

НЕОПУБЛІКОВАНІ СТАЛІНСЬКІ ДИРЕКТИВИ ЛИСТОПАДА 1932 р.: КРЕМЛЬ І «ЧОРНА ДОШКА»

Звертається увага на необхідність пошуку нових документів, що засвідчують роль ЦК ВКП(б) та особисто Й.Сталіна в підготовчості до запровадження заходів з адміністративно-репресивного тиску на селян у період Голодомору 1932–1933 рр. – режиму «чорної дошки». Названо дві таких директиви: із розв'язання терору на Кубані, якою користувався Л.Каганович, і телеграма від 8 листопада 1932 р. з погрозою застосування аналогічних репресій в інших регіонах СРСР, якщо низові керівники не досягнуть успіхів у хлібозаготівлях. Текст останньої відновлено із застосуванням герменевтичного інструментарію.

Ключові слова: Сталін, Каганович, ЦК ВКП(б), «чорні дошки», антиселянський терор.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні комуністично-радянська влада використовувала різноманітні політичні, адміністративні, репресивні, ідеологічні засоби для остаточного придушення наявного або потенційного опору села. Серед них – маніпулювання мережею колгоспів (розпуск, злиття або подрібнення артілей), заборона торгівлі сільгоспродуктами й постачання промислових товарів, натуральне та грошове штрафування «неплатників», «саботажників», «чистка» низового партійно-радянського й колгоспного активу тощо. Але найжахливішим через свою масовість, комплексність та масштабність застосування став режим «чорної дошки». Проблема запровадження цього адміністративно-репресивного комплексу покарань сільського населення належить до найбільш нерозроблених в історіографії, хоча сам термін постійно згадується у загальних працях з історії Голодомору¹. Документальні свідчення про використання режиму «чорної дошки» наводяться практично в усіх археографічних публікаціях, виданих в Україні та Росії². Проте в них не

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів
E-mail: hrapakin@gmail.com

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки / Відп. ред. В.М.Литвин. – К., 2003. – 446 с.; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – Дрогобич, 2008. – 273 с.; Івницький Н.А. Репресивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.). – Москва, 2000. – 350 с.; Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 гг.: Трагедия российской деревни. – Москва, 2008. – 519 с.; Кульчицкий С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – 424 с.; Його ж. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – 432 с.; Кульчицкий С. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор. – К., 2007. – 207 с.; Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Хроніка. – К., 2008. – 294 с. та ін.

² Голод в СССР: 1929–1934: В 3 т. / Отв. сост. В.Кондрашин. – Т.1: 1929 – июль 1932: В 2 кн. – Кн.1. – Москва, 2011. – 656 с.; Кн.2. – Москва, 2011. – 560 с.; Т.2: Июль 1932 – июль 1933. – Москва, 2012. – 912 с.; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р.Я.Піріг. – К., 2007. – 1128 с.; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: злочин влади, трагедія народу: Документи і матеріали / Кер. кол. упор. В.С.Лозицький. – К., 2008. – 504 с.; Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Відп. ред. Р.Я.Піріг. – К., 1990. – 606 с.; Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. / Авт.-упор. М.Старовойтов, В.Михайличенко. – К., 2008. – 288 с.; Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ: Зб. док. / Відп.

розкриваються механізми застосування таких репресій, змістова частина, наслідки. Найголовніше ж – досі немає розвідок із дослідження ролі Кремля в їх запровадженні.

«Чорні» та «червоні» дошки були повсякденням радянського життя практично з 1918 р. і до розпаду СРСР здебільшого як важіль морального стимулювання. Виділялися найкращі особи (передовики), колективи, підприємства, установи, яких уміщували на «червоній дошці». Це могли бути реальні «Дошки пошани» з портретами, списки ударників, що оприлюднювалися у ЗМІ. Навколо них створювалася позитивна громадська думка. Вони отримували відповідну моральну чи матеріальну винагороду.

Натомість тих, хто «погано працював», тобто порушував казармову дисципліну, «саботував», не виконуючи спущених «з гори» планів та норм виробітку, або в якийсь інший спосіб «сприяв класовому ворогові», заносили на ганебну «чорну дошку». Вона теж могла мати вигляд стенда з переліком чи портретами «відстаючих», списками, що друкувалися в газетах тощо. Навколо них створювали негативну громадську думку, таврували, ганьбили, застосовували моральні, адміністративні та матеріальні санкції. Характерно, що одним із перших термін «чорна дошка» для тих, хто ухилявся від праці, ужив тоді ще член політбюро ЦК РКП(б), нарком у справах національностей Й.Сталін, виступаючи у Харкові на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У в березні 1920 р. (звернімо увагу на чітко позначений тут зв'язок ідеологічно-моральних стимулів із примусом і навіть репресіями, мілітаризацією праці – поки що у промисловості):

«Оскільки є в нас, товариші, немало таких робітників, котрі ховаються й котрих треба витягти за волосся. Для них знадобиться *чорна дошка* (курсив наш – Г.П.), а для тих, які самі йдуть на роботу та готові віддати все своє життя, для тих – червона дошка відзнаки, аби створити відмінність між тими, хто віддає своє життя, і тими, хто переховується від робіт»³.

У період Голодомору 1932–1933 рр. в Україні словосполучення «чорна дошка» набуло трагічного змісту, означаючи приречення мешканців даного села чи району на голодну смерть. Метою застосування цього комплексного й масового виду репресій стало розшарування сільського населення за адміністративною, економіко-географічною ознаками, запровадження системи колективної відповідальності сусідів перед радянською державою. Усі мешканці села (сільради, хутора), тобто громада, відповідали за виконання накладених місцевою та центральною владою податків, платежів, зборів тощо. За влучним

ред. Р.Б.Воробей. – Чернігів, 2008. – 408 с.; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т.3: 1930–1934. – Кн.2: 1932–1934 / Отв. ред. А.Берелович, В.Данилов. – Москва, 2005. – 840 с.; Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. – Т.3: Конец 1930–1933 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виоль. – Москва, 2001. – 1008 с. та ін.

³ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р.: Стенограма / Упор. В.С.Лозицький (кер.), О.В.Бажан, В.М.Мазур, Т.В.Портнова. – К., 2003. – С.198.

висловом знаного дослідника Голодомору 1932–1933 рр. С.Кульчицького, «терор голодом», складовою якого виступав режим «чорної дошки» – це

«вогонь на ураження по площі. Жертвами його ставали не індивіди, небезпека від яких для ініціаторів репресій встановлена, і не наосліп обрані “хлопчаки для биття”, а вся сукупність людей на певній території, включно з дітьми й вагітними жінками»⁴.

До ганебного «чорного списку» заносилися виробничні колективи (колгоспи, окремі бригади), а також адміністративні одиниці (села, сільради, райони). Усе їх населення фактично було поставлене в нелюдські умови існування. Звідти вивозилися всі промислові товари, у тому числі одяг, взуття, реманент, гас, сіль, сірники. Будь-яка торгівля на цій території взагалі заборонялася. Усі фінансові зобов'язання (кредити, аванси, податки) дотерміново погашалися у вигляді безспірних стягнень, причому за заборгованість колгоспу відповідали власним майном усі колгоспники. Невиконання плану хлібозаготівель, установленого вищими партійно-радянськими органами, розподілялося на всіх жителів. Нездану частину планів вибивали із селян «буксирні бригади» шляхом постійних обшуків, ревізії всього наявного продовольства. Мешканці «чорнодошечних» сіл мали сплачувати штрафи у вигляді 15-місячної норми здавання м'яса. Їх позбавляли присадибних ділянок, власних хат, навіть виселяли за межі району, області, республіки. Застосовувалося також оточення сіл загонами ОДПУ, НКВС, армії, щоб не пропускати сюди товари, не допускати втечі селян⁵.

«Чорні дошки» в наявній історичній літературі напряму пов'язуються з іменем сталінського емісара спочатку на Кубані, а потім в УСРР – Л.Кагановича, на той час другого секретаря ЦК ВКП(б), першого секретаря Московського міськкому партії. Саме він запропонував 1 листопада 1932 р. занести на «чорну дошку» 3–5 кубанських станиць. У написаній ним власноручно (і погодженій у всіх деталях зі Й.Сталіним) постанові, що вийшла 4 листопада 1932 р. за підписом першого секретаря Північно-Кавказького крайкому Б.Шеболдаєва, містився перелік репресивних заходів, пов'язаний із запровадженням «чорної дошки»:

- «а) негайне припинення підвозу товарів, повне припинення кооперативної й державної торгівлі на місцях і вивезення з кооперативних крамниць усіх наявних товарів;
- б) повна заборона колгоспної торгівлі, як для колгоспів, колгоспників, так і односібників;
- в) припинення всякого роду кредитування й дотермінове стяг-

⁴ *Кульчицький С.* Чому он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор. – С.23.

⁵ Див.: *Марочко В.І.* Чорні дошки // Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – Вид. 2-ге, доп. – Дрогобич, 2008. – С.85–86; *Його ж.* «Чорні дошки» України: геноцид по-сталінськи // Пам'ять століть. – 2008. – №5/6. – С.192–210; *Папакін Г.* Механізм сталінського геноциду в 1932–1933 роках в Україні // Там само. – С.236–261; *Його ж.* «Чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Мат. міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К., 2009. – С.59–87 та ін.

нення кредитів та інших фінансових зобов'язань;
 г) перевірка та очищення органами РСІ⁶ в колгоспних, кооперативних і державних апаратах від усілякого роду чужих і ворожих елементів;
 д) вилучення органами ОДПУ контрреволюційних елементів, організаторів саботажу хлібозаготівель та засіву»⁷.

Відтоді режим «чорної дошки» почали запроваджувати в УСРР (з 18 листопада), Нижньо-Волзькому (з 12 грудня) та Далеко-Східному (грудень) краях РСФРР, Казахській АСРР (із 10 листопада), БСРР. Таке масове використання цього репресивного заходу по всій території «країни Рад» наводить на думку про існування якихось директив ВКП(б) із цього приводу. З іншого боку, у жодному з опублікованих на сьогодні офіційних документів Кремля (актах політбюро, ЦК ВКП(б), РНК СРСР), інших директивних і нормативних документах союзного рівня періоду 1932–1933 рр. термін «чорна дошка» не згадувався.

Джерелознавчий пошук наводить нас на слід директив найвищого компартійного органу (чи особисто Й.Сталіна) щодо використання названого репресивного заходу. Перший із таких документів стосується Кубані. Здійснення тут репресивних акцій саме за «директивою ЦК» згадувалося в кількох документах, зокрема телеграмі другого секретаря Казахського крайкому ВКП(б) М.Кахіані Й.Сталіну від 21 листопада 1932 р.⁸ та виступі Л.Кагановича 23 листопада 1932 р. перед активом північнокавказьких комуністів у Краснодарі⁹. Але найголовнішим доказом існування такого документа є телеграма за підписами В.Молотова та Й.Сталіна, направлена Нижньо-Волзькому крайкому 27 листопада 1932 р. У ній містилися такі рядки: «Надсилаємо вам постанову Північчавказкрайкому, прийняту за директивою ЦК ВКП(б) (курсив наш – Г.П.)»¹⁰. Саму директиву досі не оприлюднено, але наведені вище факти не залишають сумнівів щодо її існування. Відсутня інформація й стосовно її форми: письмова (телеграма), усна (доведена до відома північнокавказьких партійців особисто кремлівським емісаром Л.Кагановичем)? Проте таке питання не принципове, як і проблема – чи вживався у цій директиві взагалі термін «чорні дошки» в його репресивному значенні. Сам факт існування документа – неспростовний, як і моторошний зміст репресій, спричинений ним. На нашу думку, цілком імовірно, що Й.Сталін, відряджаючи Л.Кагановича на Кубань, згадав про «чорну дошку», адже відразу по прибутті у Краснодар він почав використовувати цей термін у його суто репресивному, а не ідеологічно-моральному контексті.

⁶ Робітничо-селянська інспекція.

⁷ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.17. – Оп.21. – Д.3377. – Л.84. Оpubл.: Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939. – Т.3. – С.192.

⁸ Архив Президента Российской Федерации (далі – Архив Президента РФ). – Ф.3. – Оп.40. – Д.83. – Л.139–139 об. Оpubл.: Голод в СССР. – Т.2. – С.219.

⁹ РГАСПИ. – Ф.81. – Оп.3. – Д.214. – Л.81–89. Оpubл.: Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.252.

¹⁰ Государственный архив новейшей истории Саратовской области. – Ф.470. – Оп.5. – Д.10. – Л.338–339. Оpubл.: Голод в СССР. – Т.2. – С.229–230.

Наступним кроком у напрацюванні Кремлем набору директивних документів із запровадження репресій проти «куркульських саботажників» стала сама «кубанська постанова», яка згодом набула статусу офіційного документа ЦК ВКП(б), котрий за нормами тогочасної компартійної комунікації транслювався підлеглим установам. Про особисте редагування Й.Сталіним постанови Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) від 4 листопада 1932 р., що запроваджувала «чорні дошки» на Кубані, писав російський історик М.Івницький, який ще наприкінці 1950-х рр. досліджував документи політбюро цього періоду¹¹. У збірнику відповідних матеріалів, в археографічних коментарях до цієї постанови, відзначено, що рукою вождя виправлено ті розділи проекту постанови, які стосувалися ключових питань: судових переслідувань «саботажників та розкрадачів зерна», репресій щодо місцевих комуністів – керівників низової ланки¹². Що ж до пункту про «чорні дошки» та номенклатури репресивних заходів, котрі вони несли з собою, то очевидно, Й.Сталін його не вписав особисто, але достеменно знав про нього й повністю погодив такий спосіб колективного покарання кубанських козаків.

Проведена через Північно-Кавказький крайком згадана постанова фактично набула статусу офіційного документа політбюро ЦК ВКП(б). Це засвідчує її неодноразове надсилання іншим крайкомом та обкомам від імені найвищого компартійного органу. Хронологічно перше з них – телеграма крайкомом і обкомам ВКП(б) за підписами Й.Сталіна та В.Молотова від 8 листопада 1932 р. Саме цей документ привертає найбільшу увагу, оскільки в ньому фактично йшлося про доцільність поширення на інші території СРСР (зокрема й Україну) т.зв. «кубанського досвіду» репресій. Разом із деякими ключовими матеріалами ЦК ВКП(б) згадану телеграму досі не оприлюднено. Вона не фігурує й у дослідженнях російських істориків, які вивчали кремлівські архіви. Єдиний відомий нам виняток – примітки до останнього російського збірника документів, упорядники котрого зазначили (проте вони не тільки не опублікували вочевидь відомий їм документ, але навіть і не посилалися на нього):

«Він (закритий лист обкому Центрально-Чорноземної області від 10 листопада 1932 р. – Г.П.) став реакцією партійного керівництва області на телеграму ЦК і РНК від 8 листопада за підписами Сталіна та Молотова, в якій місцеві партійні органи застерігалися, що “якщо в найкоротший строк в області не буде організовано справжній перелом у хлібоздачі”, до них застосовуватимуться репресії, аналогічні репресіям на Північному Кавказі»¹³.

На телеграму Й.Сталіна як на детонатор репресій указував перший секретар Казахського крайкому ВКП(б) Ф.Голощокін. Захищаючи себе від

¹¹ Івницький Н. Голод 1932–1933: хто виноват? (по документам «Кремлівського архіва») // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1933 р. – К., 1995. – С.40–41; *Его же*. Голод 1932–1933: хто виноват? // Голод 1932–1933 гг.: Сб. ст. / Отв. ред. Ю.Н.Афанасьев. – Москва, 1995. – С.49, 52.

¹² Див.: Голод в СССР. – Т.2. – С.751–752, прим.107.

¹³ Там же. – С.755, прим.127. Посилання на архівний шифр згаданого документа відсутнє.

звинувачень у «широкому застосуванні примусових заходів» для забезпечення виконання плану хлібозаготівель, зокрема запровадженні режиму «чорної дошки», партійний керівник Казахстану у шифротелеграмі від 21 листопада 1932 р. згадав телеграму ЦК ВКП(б) від 8 листопада: «Крайком уважав цілком правильним після отримання телеграми ЦК від 8 листопада застосувати щодо окремих районів та колгоспів аналогічні заходи, що були вказані в телеграмі»¹⁴.

Використовуючи методи герменевтичного аналізу групи дотичних документів, виходячи з поняття «герменевтичне коло» (розкриття змісту кожного з документів на підставі дослідження цілої сукупності текстів)¹⁵, маємо можливість реконструювати цілісний текст згаданої директиви політбюро ЦК ВКП(б). Цитована вище телеграма Ф.Голощокіна свідчить про наявність у директиві якогось переліку основних заходів, що їх вище партійне керівництво рекомендувало застосувати до «відстаючих» колгоспів та районів. І оскільки відразу після того в Казахстані було запроваджено режим «чорної дошки», можна впевнено стверджувати, що такий репресивний захід серед згаданого переліку був.

Цілий фрагмент тексту невідомої сталінської директиви від 8 листопада, який стосується персональної відповідальності голів райвиконкомів та секретарів райкомів ВКП(б), дозволяє відновити інший документ – доповідну заступника голови Комітету із заготівель при РНК СРСР М.Чернова на ім'я Й.Сталіна від 25 листопада 1932 р. Там згадувалося, що 24 жовтня ЦК ВКП(б) та радянський уряд вимагали від обкомів і крайкомів конкретні прізвища районних керівників, котрі не забезпечили виконання планів хлібозаготівель. Щодо директиви, яка нас цікавить, ішлося про таке:

«Новою телеграмою від 8 листопада 1932 р. було запропоновано облкрайкомам та облкрайвиконкомам *негайно попередити названих у Вашій телеграмі секретарів та голів виконкомів відстаючих районів, що у випадку невжиття ними термінових заходів із піднесення хлібозаготівель упродовж першої половини листопада ЦК і РНК змушені будуть поставити питання щодо виключення їх із партії* (тут курсивом виділено фрагмент тексту сталінської телеграми – Г.П.)»¹⁶.

Однією із засадничих особливостей внутрішньопартійних комунікацій того часу було значне дублювання інформації та вказівок, що направлялися обіжно всім, у директивах до конкретних виконавців. Тому для реконструкції тексту сталінської директиви можна залучити іншу телеграму за підписами

¹⁴ Архив Президента РФ. – Ф.3. – Оп.40. – Д.83. – Л.138–138 об. Оpubл.: Голод в СССР. – Т.2. – С.219–220.

¹⁵ Про застосування герменевтичного інструментарію в археографічній практиці докл. див.: Папакін Г. Герменевтика джерелознавча (архівна та археографічна): до формулювання проблеми // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.5. – К., 2010/2011. – С.368–380.

¹⁶ Архив Президента РФ. – Ф.3. – Оп.40. – Д.84. – Л.1–1 об. Оpubл.: Голод в СССР. – Т.2. – С.226.

В.Молотова та Й.Сталіна, направлену Нижньо-Волзькому крайкому 27 листопада 1932 р. Наведемо її повний текст:

«Не зважаючи на попередження РНК і ЦК, хлібозаготівлі у краї знову продовжують знижуватися. Посилання на цифри щодо врожайності, як на причину невиконання встановленого плану, не можуть бути взятими ЦК і Раднаркомом до уваги, оскільки цифри ці явно применшені й розраховані на обман держави. ЦК і РНК відзначають як не гідні партійного керівництва такі факти, що, назвавши секретарів та голів райвиконкомів відстаючих районів, ви вмили руки, не повідомивши ЦК і РНК про заходи, потрібні для ліквідації такої відсталості. *ЦК і РНК попереджають вас, що у випадку, якщо в найкоротший термін не буде організовано у краї справжній перелом у хлібоздачі, вони змушені будуть задіяти заходи репресій, аналогічні репресіям на Північному Кавказі. Щоб ви могли скласти повне уявлення про вказані репресії, надсилаємо вам постанову Північказкрайкому, прийняту за директивою ЦК ВКП(б)* (курсивом виділено імовірний фрагмент відновленого тексту сталінської телеграми – Г.П.). ЦК і РНК зобов'язують вас негайно попередити названих у вашій телеграмі секретарів і голів виконкомів відстаючих районів, що у випадку невжиття ними термінових заходів із піднесення хлібозаготівель упродовж першої половини листопада ЦК і РНК змушені будуть порушити питання щодо виключення їх із партії»¹⁷.

Як бачимо, останні слова телеграми від 27 листопада повністю збігаються з фрагментом, цитованим М.Черновим 25 листопада. Ідентичні навіть терміни виконання («упродовж першої половини листопада»), доцільні в телеграмі від 8 листопада, але абсурдні в директиві, датованій 27 числом цього ж місяця.

Нарешті, більшу частину телеграми від 8 листопада знаходимо наприкінці закритого листа першого секретаря обкому ВКП(б) Центрально-Чорноземної області Й.Варейкіса (про цей лист уже йшлося вище) підлеглим парткомітетам:

«Райкомам розіслано телеграму ЦК і РНК від 8 листопада за підписами Сталіна й Молотова, в якій зазначається: “ЦК і РНК попереджає вас, що у випадку, якщо в найкоротший термін не буде організовано в області справжній перелом у хлібоздачі, вони змушені будуть задіяти заходи репресій, аналогічні репресіям на Північному Кавказі. ЦК і РНК зобов'язують вас негайно попередити названих у вашій телеграмі секретарів і голів виконкомів відстаючих районів, що у випадку невжиття ними термінових заходів із піднесення хлібозаготівель упродовж першої половини листопада ЦК і РНК змушені будуть порушити питання щодо виключення їх із партії”»¹⁸.

¹⁷ Государственный архив новейшей истории Саратовской области. – Ф.470. – Оп.5. – Д.10. – Л.338–339. Опул.: Голод в СССР. – Т.2. – С.229–230.

¹⁸ Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации. – Ф.2. – Оп.10. – Д.335. – Л.25–26. Опул.: Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.231.

Таким чином, достеменно відновлено основний фрагмент телеграми від 8 листопада 1932 р. за підписами Й.Сталіна та В.Молотова. Додаючи ще один уривок, реконструйований за текстом телеграми Нижньо-Волзькому крайкому від 27 листопада 1932 р., можна подати такий повний текст ще не опублікованої, але безумовно існуючої директиви ЦК ВКП(б):

«Не зважаючи на попередження РНК і ЦК, хлібозаготівлі в [області, краї, республіці] знову продовжують знижуватися. Посилання на цифри щодо врожайності, як на причину невиконання встановленого плану, не можуть бути взятими ЦК і Раднаркомом до уваги, оскільки ці цифри явно применшені й розраховані на обман держави. ЦК і РНК відзначають як не гідні партійного керівництва такі факти, що, назвавши секретарів та голів райвиконкомів відстаючих районів, ви вмили руки, не повідомивши ЦК і РНК про заходи, потрібні для ліквідації такої відсталості. ЦК і РНК попереджають вас, що у випадку, якщо в найкоротший термін не буде організовано у краї справжній перелом у хлібоздачі, вони змушені будуть задіяти заходи репресій, аналогічні репресіям на Північному Кавказі. Щоб ви могли скласти повне уявлення про вказані репресії, надсилаємо вам постанову Північкавказ-крайкому, прийняту за директивою ЦК ВКП(б). ЦК і РНК зобов'язують вас негайно попередити названих у вашій телеграмі секретарів і голів виконкомів відстаючих районів, що у випадку невжиття ними термінових заходів із піднесення хлібозаготівель упродовж першої половини листопада ЦК і РНК змушені будуть порушити питання щодо виключення їх із партії».

До телеграми, очевидно, додавався текст постанови Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) від 4 листопада 1932 р., важливе місце в якому посіли «чорні дошки» як знаряддя адміністративно-репресивного тиску на селян, колгоспників, низовий партійно-радянський і колгоспний актив. Партійну директиву щодо застосування «кубанських репресій» було направлено до всіх рескомів, крайкомів та обкомів ВКП(б), яка послужила їм взірцем для створення власних аналогічних документів.

Виникає питання, чи отримував ЦК КП(б) аналогічну телеграму, адже її тексту немає у жодному з вітчизняних збірників документів про Голодомор 1932–1933 рр. Цілком можемо припустити це. Тим більше, що маємо прямі свідчення, які базуються на документах «кремлівського архіву»: «Показовою є написана його (Й.Сталіна – Г.П.) рукою на шифротелеграмі Л.Кагановича з Кубані від 4 листопада 1932 р. резолюція про передання відомостей про репресії, розгорнуті у ПСК¹⁹ проти “саботажу хлібозаготівель”, до “ЦК КП(б)У та секретарів обкомів України”»²⁰. Немає сумнівів, що вказівку генерального секретаря партії було виконано.

¹⁹ Північно-Кавказький край.

²⁰ Кондрашин В. И. В.Сталін и голод 1932–1933 гг. в УССР: проблемы ответственности Центра и республиканского руководства // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. – Москва, 2011. – С.278–279.

Але справу було ускладнено тим, що 8 листопада 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) вирішувало питання про припинення постачання в УСРР промислових товарів, тобто оголошення товарного бойкоту республіки. Того ж дня ввечері за підписами Й.Сталіна та В.Молотова надійшла й офіційна директива про застосування відповідної блокади: повне припинення з 8 листопада відвантаження промтоварів для України²¹ (текст цього документа досі не опубліковано). В.Кондрашин із посиланням на «кремлівський архів» свідчить, що у цій телеграмі була й друга частина: попередження республіканського парткерівництва «щодо можливості застосування в республіці “репресій, аналогічних як на Північному Кавказі”»²².

Абсолютно достеменно, що у створенні однотипних українських партійно-радянських актів така директива відіграла значну роль. Ініціаторами всеукраїнського застосування режиму «чорної дошки», уже досить поширеного в республіці, але ще не внормованого відповідним актом, стали політбюро ЦК КП(б)У та сталінський посланець в УСРР В.Молотов, який спрямовував діяльність республіканської партверхівки за вказівками вождя. Найпершим актом, де прозвучав сам термін «чорна дошка», стала постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. За даними, наведеними С.Кульчицьким, у другий свій приїзд до Харкова 17 листопада В.Молотов два дні провів у тодішній столиці УСРР, «відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Й.Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження у Кремль»²³. Серед «заходів із посилення хлібозаготівель», які застосовувалися для подолання «куркульського впливу», називалося централізоване запровадження режиму «чорної дошки», на той час уже апробованого на Кубані. Загальний перелік репресивних дій, спрямованих на фізичне нищення українських селян, був такий: 1) негайне припинення завезення будь-яких товарів, повне припинення державної й кооперативної торгівлі, вивезення всіх наявних товарів із кооперативних крамниць; 2) повна заборона колгоспної торгівлі для колективних господарств, колгоспників та одноосібників; 3) припинення кредитування в будь-якій формі і дотермінове стягнення раніше виданих кредитів та інших фінансових зобов'язань; 4) проведення ретельної перевірки та «чистка» колгоспів і місцевих виконавчих органів від «контрреволюційних елементів». Правом занесення об'єктів на «чорну дошку» наділялися облвиконкоми²⁴.

Офіційним державним актом, що запровадив «чорнодошечний» режим, стала постанова РНК УСРР «Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах» від 20 листопада 1932 р. з відповідною інструкцією до неї. Зокрема, вона передбачала, «щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлям, встановити

²¹ Див.: *Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Хроніка. – С.152.

²² *Кондрашин В. І.* В.Сталин и голод 1932–1933 гг. в УССР... – С.278.

²³ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С.16.

²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.237. – Арк.207–216. Опубл.: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Документи і матеріали. – С.392–393.

занесення на «чорну дошку» колгоспів, котрі злісно саботують здачу (продаж) хліба за державним планом». І далі дослівно переказувався зміст постанови політбюро ЦК КП(б)У, лише з тією різницею, що документ від республіканського компартійного штабу був написаний російською, а постанова РНК існувала у двох мовних варіантах, у тому числі українському²⁵.

Маємо констатувати майже повну тотожність текстів української та кубанської постанов у питанні складових режиму «чорної дошки». У республіканській просто об'єднано два останні пункти кубанської; із них вилучено конкретизацію виконавців, натомість додано пункт про повноваження запровадження репресій, логічно відсутній у попередній – адже там рішення ухвалював сам крайком ВКП(б). В УСРР ситуація була іншою – упродовж 1932 р. «чорнодошечні» репресії, окрім обкомів, активно запроваджували районні керівники, тож унормування практики, що склалася, полягало й у визначенні повноважень із застосування таких заходів.

Наступним фактором, який означив роль Кремля у практикуванні нелюдського режиму «чорної дошки», стала практика організації адміністративної комунікації, вироблена апаратом ЦК ВКП(б) сталінських часів. Запровадженню будь-яких заходів передувала певна директива від найвищого керівництва. Після її отримання адресат мав запитати дозвіл на конкретні заходи щодо виконання вказівок Центру та відповідним чином прозвітуватися. Це, зокрема, підкреслюється й у шифротелеграмі першого секретаря Казахського крайкому Ф.Голощокіна, який визнав себе винним перед Й.Сталіним лише в тому, що спеціально не погодив із ЦК ВКП(б) список занесених на «чорну дошку» казахських районів та колгоспів²⁶.

Такого роду звітність подавалася всіма – сталінськими емісарами в найважливіших регіонах, генеральним секретарем ЦК КП(б)У, першими секретарями крайкомів та обкомів ВКП(б). Відповідно, про кожен крок на місцях із запровадження репресій у будь-якому вигляді («чорні дошки», виселення, кримінальне покарання) повідомляли Центру. Л.Каганович, перебуваючи на Кубані, уже наступного дня після схвалення постанови Північно-Кавказького крайкому доповідав вождеві:

«Дорогий т. Сталін! Нашу постанову Ви вже знаєте. Крім того, що ми Вам передали, ми схвалили ще ряд заходів лінією ОДПУ, прокуратури, промтоварів, військовій тощо. Надсилаю їх Вам для ознайомлення. Усе питання тепер в їх здійсненні. Завернули ми машину ґрунтовно. [...] Нині доводиться надолужувати те, що пропущене, це неминуче призведе до деяких перегинів. Боротимемося, щоб цього не припустити, але оскільки все це робитимемо ударно, то всього до кінця важко буде уникнути. У всякому разі, головне завдання зараз – це зламати саботаж, поза сумнівом організований і керований з єдиного центру»²⁷.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.806. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.532.

²⁶ Архів Президента РФ. – Ф.3. – Оп.40. – Д.83. – Л.138–138 об. Опубл.: Голод в ССРСР. – Т.2. – С.219–220.

²⁷ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.298.

Фактично цими словами сталінський емісар просив дозволу на «перегини» в репресіях, і, безперечно, отримав його, адже найголовніше своє завдання він визначав за вказівками вождя партії. Аналогічні інформації з повідомленням про свої дії надсилали Й.Сталіну інші його посланці: П.Постишев – із Поволжя у грудні 1932 та з УСРР у січні 1933 р.; В.Молотов – з УСРР у листопаді – грудні 1932 р. Можна навіть стверджувати, що сам інститут уповноважених ЦК ВКП(б) було запроваджено для того, щоб безпосередньо донести до керівників ЦК КП(б)У, крайкомів, обкомів (навіть районних комітетів) сталінську волю й показати, що всі ускладнення – не від об'єктивних причин або не-реальних «більшовицьких планів», а спричинені суто «саботажем». Характерна у цьому сенсі ситуація на Кубані, звідки Л.Каганович повідомляв уже 1 листопада 1932 р.: «Члени бюро (крайкому – Г.П.) досі вважають, що головна причина відставання засіву – це відсутність насіння. Ми вказали, що посилення на насіння є прикриттям саботажу»²⁸.

Відтак доводиться говорити також про те, що практично всі репресивні заходи на той час (листопад – грудень 1932 р.) знаходили повну підтримку у Кремлі. Підтвердженням слугує відомий конфлікт між першим секретарем Казахського крайкому Ф.Голощокіним та другим секретарем – М.Кахіані. Перший наполягав на широкому застосуванні режиму «чорної дошки», а другий – доводив шкідливість такого виду репресій проти скотарів-казахів. Описана ситуація стала унікальною: це практично єдиний випадок, коли Й.Сталін не тільки письмово схвалив широке запровадження репресій, але й спеціально виправдав їх:

«Оцінка Кахіані за інших обставин була б правильною, а за даних умов є абсолютно неправильною. Тов. Кахіані не враховує, що за останні п'ятиденки хлібозаготівлі в Казахстані падають стрибками і ведуть до фактичного припинення заготівель, і це не зважаючи на те, що план заготівель максимально скорочено, а борг за планом заготівель перевищує 10 млн пудів. За таких умов завдання полягає в тому, щоб ударити в першу чергу по комуністах у районах і нижче районів, які знаходяться цілком у полоні дрібнобуржуазної стихії та скотилися на рейки куркульського саботажу хлібозаготівель. Зрозуміло, що в таких умовах РНК і крайком не могли вчинити інакше, як перейти на рейки репресій, хоча, звичайно, справа репресіями не може обмежитися, оскільки потрібна вкрай широка і систематична роз'яснювальна робота»²⁹.

Іншими словами, генсек ЦК ВКП(б) прямо й неоднозначно підтримав дії Казкрайкому з широкого запровадження режиму «чорної дошки», підтвердив їх здійснення не з перевищенням повноважень, як уважав М.Кахіані, а в річці виконання прямих партійних директив.

²⁸ Архив Президента РФ. – Ф.3. – Оп.40. – Д.83. – Л.36–36 об. Оpubл.: Голод в СССР. – Т.2. – С.185.

²⁹ Архив Президента РФ. – Ф.3. – Оп.40. – Д.83. – Л.137. Оpubл.: Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.548–549; Голод в СССР. – Т.2. – С.220–221.

Центр вимагав ще більшого «закручування гайок», про що свідчить уся діяльність сталінських емісарів. Із приїздом Л.Кагановича на Кубань пов'язане застосування «чорних дошок», масове заслання козаків на Північ та в Казахстан. В.Молотов приніс в Україну такі ж «чорні дошки», виселення, товарні репресії, позбавлення присадибних ділянок. Поїздка П.Постишева на Волгу призвела до масових репресій аналогічного змісту з певною специфікою – він намагався дещо внормувати й централізувати застосування антиселянських каральних заходів, скасувавши всі попередні рішення райкомів та райвиконкомів щодо їх запровадження та затвердивши натомість загально-крайову «чорну дошку».

Лише у січні 1933 р. політична ситуація змінилася. Й.Сталін, можливо, вирішив певною мірою зняти з себе (та з ЦК у цілому) відповідальність за розгул репресій на місцях. Намагаючись «замести сліди» та «призначити винуватців» усіх тих диких актів насильства над селянством, що здійснювалися наприкінці 1932 р., він власноручно, як стверджує В.Кондрашин із посиленням на документи Російського державного архіву соціально-політичної історії, викреслив із проекту резолюції січневого пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б) 1933 р. такий пункт: «Пленум ЦК схвалює рішення політбюро з розгрому куркульських організацій (Північний Кавказ, Україна) і прийняті політбюро жорсткі заходи до псевдокомуністів із партквитком у кишені»³⁰. Раніше про це писали інші російські історики, зокрема В.Данилов та І.Зеленін³¹. Натомість С.Кульчицький не погоджується з таким тлумаченням позиції вождя, наполягаючи, що Й.Сталін не відмовлявся від своєї відповідальності за «ліквідацію куркульства як класу» та ініціювання масової чистки лав партії – він не бажав лише згадувати Україну та Північний Кавказ у відкритих партійних документах («Автори цієї тези в резолюції не знали на початку січня 1933 р., чим закінчиться в УСРР та на Кубані «розгром куркульських організацій». Сталін – знав»)³².

Таким чином, на нинішньому етапі дослідження й публікації документів щодо ініціювання, підготовки та організації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, великого голоду на всій території СРСР як антиселянської акції ВКП(б) та її республіканських загонів не доводиться говорити про стовідсоткове оприлюднення навіть засадничих документів Кремля. Поза увагою археографів, які займаються даною темою, залишився цілий ряд важливих матеріалів. Серед них – директива Й.Сталіна на запровадження репресій проти кубанських козаків; лист генерального секретаря ЦК ВКП(б) та голови РНК СРСР від 8 листопада 1932 р. із загрозою застосування «кубанських репресій»; аналогічна телеграма до ЦК КП(б)У тощо. Їх непересічне значення підкреслюється тим, що саме ці акти стали детонаторами запровадження режиму «чорної дошки» в УСРР, на Поволжі, у Казахстані. Щодо його широкого застосування свідчать інші опубліковані документи: постанови, директиви

³⁰ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933: трагедия российской деревни. – С.256–257.

³¹ Данилов В.П., Зеленін І.Е. Организованный голод: К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004. – №5. – С.108.

³² Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С.344.

політбюро ЦК ВКП(б), телеграми, підписані самим генсеком, які чітко й однозначно спрямовували парторганізації всіх рівнів на розгортання терору як проти окремих осіб («куркулів», «саботажників», «псевдокомуністів», районних і сільських керівників), так і цілих трудових колективів, адміністративно-територіальних одиниць і всіх, хто там проживав. Це доводять також дії особистих посланців Й.Сталіна – Л.Кагановича, В.Молотова, П.Постишева.

In this article, attention is paid to the need of researching the documents that indicate of role of Central Committee All-Union Communist Party (bolsheviks) and I.Stalin personally in the nudge of the arrangements introduction of administrative-repressive pressure on peasants during the Holodomor of 1932–1933s (so-called the “black boards” regime). Two directives such as a terror on the Kuban’ solution (using by L.Kaganovich) and telegram from November 8, 1932 with the threat of similar repressions use in other regions of USSR if grassroots leaders would not make a go of grain procurements are reviewed. The hermeneutic tools renewed text of the last one document.

Keywords: Stalin, Kaganovich, Central Committee All-Union Communist Party (bolsheviks), “black boards”, antipeasant terror.

М.Ф.Котляр *

ДО ПРОБЛЕМИ НАСТАННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ

Настання феодальних відносин у давньоруському суспільстві вивчалось у вітчизняній історіографії переважно в аспекті розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, співвідношення різних форм володіння та власності на землю. Автор наголошує, що феодалізація полягала насамперед у заміні однієї системи зв'язків у суспільстві на іншу. Так було повсюдно в Європі, так було і на Русі. Розширення суспільства, одна з основних ознак його феодалізації, відбите джерелами з початку X ст., тоді як у земельні, майнові відносини давньоруська спільнота вступила лише в XI ст.

Ключові слова: державність, земля, князі, бояри, дружина, історіографія, дослідники, етнос, спільнота, страта.

Тема належить до числа центральних і вищою мірою актуальних у давньоруській історіографії. Та, на жаль, дослідницький інтерес до неї з кінця 1960-х рр. помалу згасає. У радянській історичній науці (що в основному ґрунтувалася на прямолінійному тлумаченні марксистської спадщини) методологічні проблеми порушувалися нечасто. Різноманітні процеси і явища історії середньовіччя звичайно пояснювались переважно соціально-економічними причинами, усі ж інші (політичні, етнічні, культурні, ідеологічні тощо) мало бралися до уваги. Короткий і неупереджений розгляд літератури предмета, здається, може переконати у цьому.

Історію феодальної формації на Русі почали вивчати в нашій країні з 1930-х рр. Ініціатива в цьому належала Б.Д.Грекову, котрий, на думку Л.В.Черепніна, досяг значних результатів¹. Дійсно, доробок дослідника був вагомим. На погляд Б.Д.Грекова, родові відносини у східнослов'янському суспільстві у часи найдавнішої редакції «Правди Руської» (початок XI ст.) відмирили, а «Правда Ярославичів» уже тоді відбивала риси феодального укладу². Незабаром по тому вчений запропонував розглядати часи існування феодального ладу в Росії з X по XVI ст.³ У той час Б.Д.Греков був переконаний, що вже на X ст. у східних слов'ян формується феодальне суспільство. У наступні роки історик вагався у визначенні відрізка часу, коли в рамках родоплемінного суспільства зароджуються феодальні відносини. Під тиском жорстких

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: kij@bk.ru

¹ Черепнин Л.В. Спорные вопросы феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. – Москва, 1972. – С.135 та ін.

² Греков Б.Д. Начальный период в истории русского феодализма // Вестник Академии наук СССР. – 1933. – №7. – С.14–17.

³ Греков Б.Д. Рабство и феодализм в Древней Руси // Известия ГАИМК. – Вып.86. – Москва; Ленинград, 1934.

ідеологічних указівок він наприкінці життя стверджував, ніби «починаючи принаймні з IX ст. в усякому разі можна говорити про наявність на Русі феодального способу виробництва, можна говорити про оформлення феодального базису»⁴. Міркування Б.Д.Грекова щодо часу появи феодального укладу на Русі мали суто теоретичний характер і майже не спиралися на конкретні свідчення джерел. Та авторитет цього знаного вченого був настільки високим, що його думка утвердилась у радянській історичній науці й панувала протягом багатьох років.

Концепцію Б.Д.Грекова підтримав відомий археолог П.М.Третьяков, на переконання якого навіть уже у VII–IX ст. у середовищі східного слов'янства могли виникати «напівпатріархальні-напівфеодальні політичні об'єднання» або племінні княжіння. Відтак державність у місцевої людності була начебто феодальною, нехай навіть напівфеодальною, адже вона являла собою орган панування «феодального класу (що формувався) над закріпачуваним селянством»⁵. Навіть для початку 1950-х рр., коли партійний догматизм сягнув небувалих висот, ця думка виглядала надто категоричною, адже про феодальну (або напівфеодальну) державність у Східній Європі для VII–IX ст. говорити, зрозуміла річ, було передчасно.

Інший відомий учений, археолог та історик Б.О.Рибаков стверджував про можливість виникнення класових стосунків у східнослов'янській спільноті впродовж VIII–IX ст., що призвело до створення феодальної державності. У першому томі колективної праці з історії СРСР часовий проміжок із VI по IX ст. він називав «передфеодальним періодом», а виникнення феодальної держави відносив до рубежу IX–X ст.⁶ Ця думка за певної парадоксальності виглядає із сучасної перспективи не позбавленою вірогідності, якщо не вважати цю державу феодальною. А фахівець із ранньої історії Русі І.І.Смирнов підтримав погляди Б.Д.Грекова на проблему, коли той виділив IX ст. як важливу грань феодалізації східнослов'янського суспільства. І.І.Смирнов стверджував, що в межах XI ст. в основному завершується час генезису феодалізму у східнослов'янському суспільстві. Він обґрунтовував це порівняльним аналізом різночасових статей «Правди Руської» короткої й поширеної редакцій⁷.

Як уважав Л.В.Черешнін, розбіжності серед дослідників стосовно часу й обставин настання феодальних відносин на Русі не могли заперечувати того, що ці відносини виникали на фундаменті розкладу первіснообщинних, а не рабовласницьких стосунків. Щодо початків феодальної формації у Східній Європі історик зауважив:

«Якщо розуміти під останньою систему соціально-економічних стосунків і відповідних їм політико-юридичних форм, то,

⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.528.

⁵ Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – Москва, 1953. – С.299, 304–305. Цю ж думку він проводив у кн. «У истоков древнерусской народности» (Ленинград, 1970 р.).

⁶ История СССР с древнейших времён до наших дней: Первая серия. – Т.1. – Москва, 1966. – С.354, 477 та ін.

⁷ Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1963. – С.5 та ін.

вочевидь, за таку грань може правити утворення феодальної держави. На Русі це сталося наприкінці IX ст.»⁸.

Ці слова чільного теоретика в галузі давньоруської історії варто мати на увазі при студіюванні обставин і часу становлення феодального укладу у Східній Європі. Дійсно, кінець IX ст. був часом початку будівництва держави, яка утвердилася протягом другої половини X–XI ст. Для теми моїх заміток уявляється особливо важливим те, що Л.В.Черепнін не прямо пов'язував виникнення феодальних відносин із народженням індивідуального землеволодіння, яке зовсім не в усіх випадках можна називати *власністю на землю*. Однак майже всі інші наші історики, котрі вивчали тему феодалізації Русі, розглядали її майже винятково у «земельному» плані.

Відомий медієвіст А.Я.Гуревич слушно писав, що в радянській історіографії виникнення феодалізму досліджувалось у першу чергу під кутом розвитку продуктивних сил, співвідношення різних форм власності й соціально-економічного становища безпосередніх виробників. Але, на його погляд, «феодалізація полягала насамперед у зміні однієї системи суспільних зв'язків на іншу». Фахівець нагадував читачеві, що, подібно до інших історичних процесів, генезис феодалізму «проходить через живих людей», а сам феодалізм являє собою систему взаємин між людьми, тож його вивчення пов'язане з розшифруванням соціальних процесів у суспільстві»⁹. Існують вагомі підстави прийняти цю думку А.Я.Гуревича.

Звернуся до авторитету великого знавця й теоретика медієвістики – французького історика та культуролога Ж. Ле Гоффа, котрий вважає, що феодальна система була універсальним способом економічної експлуатації, схема якої за всієї типологічної та географічної розмаїтості залишається однаковою:

«Феодальна система – це по суті привласнення сеньйоральним класом – церковним і світським – усього сільського додаткового продукту, забезпеченого працею селянської маси. Ця експлуатація здійснюється в умовах, що позбавляють селян можливості брати участь в економічному прогресі».

Ж. Ле Гофф бачить у феодалізмі насамперед систему особистих зв'язків, що ієрархічно пов'язували членів вищого шару суспільства. Та оскільки найбільш важливі питання суспільного життя зосередилися навколо земельних надань сюзеренів васалам, це підводить під феодалізм аграрну базу й дає ясно зрозуміти, що феодалізм – це насамперед система землеволодіння і землекористування¹⁰. Погляди Ж. Ле Гоффа поширені у сучасній історіографії. Проте французький учений не абсолютизує ролі феодальних стосунків в історії середньовіччя. Не варто робити це й нам¹¹.

⁸ Черепнін Л.В. Спорные вопросы... – С.145. Навряд чи та держава від самого початку була феодальною.

⁹ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – Москва, 1970. – С.5.

¹⁰ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Москва, 1992. – С.89, 212 та ін.

¹¹ У сучасній історичній антропології загальновізнана теза, згідно з якою в еволюції суспільства взаємодіють усі три його складових: економічна структура, соціальна організація та культура (див.: Tentons l'expérience // Annales: E.S.C. – 1989. – №6. – P.1320).

Уважаю, що в настанні нового укладу на Русі справа полягала не тільки у феодалізації суспільства, а у самому східнослов'янському суспільстві, коли соціально-економічні трансформації викликалися змінами стосунків у владних структурах. І якщо феодалізм спочатку не пов'язаний із земельними відносинами й народжується завдяки прогресу відносин у соціальній верхівці суспільства, то доводиться шукати його витоки на зорі давньоруської історії, у IX–X ст.

Більш-менш систематичне студіювання теми настання феодальної форми на Русі почалось у Росії, а потім у СРСР набагато пізніше, ніж у країнах європейського Заходу. Воно неминуче сприйняло вплив поглядів тогочасної західноєвропейської історіографії. В основу вироблення останньою теорії народження феодального укладу було по суті покладене дослідження історії лише однієї області середньовічної Франції. Але ж визначені на цьому хиткому фундаменті причини й закономірності виникнення феодальних відносин аж ніяк не могли бути універсальними для інших країн Європи, не кажучи вже про Близький Схід та Азію. Водночас становленню й еволюції феодалізму в різних регіонах Європейського континенту притаманна спільна форма соціальних стосунків, хай навіть кожній із ранньосередньовічних спільнот була властива багатокладна соціальна структура.

Доводиться враховувати й ту обставину, що ранньофеодальне суспільство всюди було багатокладним. В Європі після падіння Римської імперії знаходимо родоплемянний лад варварів, що поєднувався з обцинними відносинами, а сусідська громада середньовіччя значно відрізнялася від первісно-родової общини попереднього часу. Соціальна структура східнослов'янського суспільства проглядається вже в ранніх літописних відомостях про нього, починаючи з 860-х рр., тобто вже з перших згадок у джерелах. У напівлегендарному повідомленні про прихід Рюрика на північно-західні землі Східної Європи говориться: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому – Полотескъ, овому – Ростовъ, другому Бѣлоозеро»¹². У цьому літописному тексті «мужи» вже відділені від основної маси воїнів Рюрика, а глава держави, що народжувалася, – відокремлений від них усіх. Та якщо Київська держава того часу мала одного князя, то у Дrevлянській землі, котра стояла на нижчому ступені суспільного розвитку, існувало кілька князів. Це доводиться словами дrevлянських послів, що прибули до Києва після вбивства Ігоря й мовили Ользі: «Мужа твоего убихомъ, бяше бо мужъ твой аки волкъ восхищя и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю»¹³.

Тенденція розшарування княжого оточення й піднесення над народною масою особи князя зберігається в наступних текстах «Повісті временних літ» кінця IX ст.: «Поиде Олег, поимъ воя многи [...] И прия градъ, и посади муж свои [...] И взя Любець, и посади мужъ свои» (882 р.)¹⁴. А у відображенні подій другої війни Ігоря з Візантією (944 р.) повідомляється: «Посла Игорь мужѣ своя къ Роману (візантійському імператору – М.К.)»¹⁵. Неважко зрозуміти, що

¹² Повесть временных лет / Подг. текста, перевод, статьи и коммент. Д.С.Лихачёва. 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.13.

¹³ Там же. – С.27.

¹⁴ Там же. – С.14.

¹⁵ Там же. – С.23.

і тут ідеться про обраних мужів, людей з оточення князя. Земельні відносини не виступають у джерелах IX–X ст. зовсім. Земля тоді була, та ще й довго залишалась, у корпоративній власності правлячої страти, що власність представляв київський государ. Феодальне суспільство – структурована спільність, і чим вищим є його розшарування, тим більшою має бути його феодалізація.

Дружина й наступниця Ігоря на київському столі Ольга вже знає різновиди мужів, принаймні виділяє їх верхівку. Звертаючись до древлян, що просили миру після вбивства її чоловіка, княгиня говорить: «Да аще мя просите? Право, то пришлите мужа нарочить». Смысл понятия «мужи нарочить» розкриває продовження цього тексту: древляни посилають до неї «лучшие мужи, иже дерьжаху Деревьску землю». Отже, «нарочитые або лучшие мужи» становили верхівку древлянської знаті, котра «держала» землю цього народу. Суспільство часів Ольги було вже розшарованим. Воно складалося з княжої родини, «лучших або нарочитых мужей» (під цим терміном ховались і княжі дружинники, і привілейовані люди, які до дружини не входили). За свідченням літопису, соціальна структура суспільства по Ользі ускладнюється, що відбилось у вживанні епітетів, які книжник прикладає до руських мужів. Джерело називає мужів її сина Святослава «лѣпшими», а її онук Володимир роздає гради «мужамъ добрымъ, смысленымъ и храбрымъ», серед них також виділяються «лучшие»¹⁶.

Бояри були супутниками князя Олега з часу його походу на Візантію 907 р. Із літописної оповіді зрозуміло, що вони становили його найближче оточення. Він надсилає послів до імператора від себе, «великого князя рускаго, от всѣх, иже суть под рукою его свѣтлыхъ и великихъ князь, и его великихъ бояръ»¹⁷ – це з тексту угоди з греками 912 р. Важко з упевненістю сказати, чи вкладався особливий зміст в епітет «великие» стосовно інших князів і бояр. Швидше за все, ні. Тому що в тексті наступного у часі договору з Візантією – Ігоря 944 р. – використане словосполучення «великий князь руский и боляре его»¹⁸.

Не варто, утім, довіряти словам про «світлих і великих» князів та бояр із дипломатичних угод із греками ще й тому, що ці документи – переклади з грецької, зроблені десь на початку XII ст. Перекладач користувався термінами свого часу. Вони могли не відноситися до початку XII ст. Інша річ, коли літописці починають уживати слово «дружина».

Отже, рівнозначно та паралельно з терміном «мужи» літопис називає й поняття «дружина». Воно належить до найдавніших соціально-політичних понять давньоруських джерел і з'являється на сторінках Новгородського першого літопису молодшого ізводу в розповіді про прихід Рюрика з братами до Новгорода під умовним 854 р.: прийшли «три брата с роды своими, и пояша со собою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду»¹⁹.

Наступна згадка про дружину (на думку О.О.Шахматова, вона належала до Найдавнішого Київського ізводу) міститься в оповіданні Новгородського

¹⁶ Повесть временных лет. – С.34, 37, 55.

¹⁷ Там же. – С.18.

¹⁸ Там же. – С.24.

¹⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов древнерусских источников / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.106.

літопису про прихід Ігоря та Олега до Києва. «Повість временних літ» відносить подію до вельми умовного 882 р.: вони «потаистася въ лодьяхъ, и с малою дружиною излезоста на брегъ»²⁰. У паралельних текстах «Повісті временних літ» слово «дружина» заступають поняття «вся русь» і «вои»²¹.

Відомості про стосунки між князем і дружиною в «Повісті» беруть початок лише з правління Ігоря, тобто після 912 р. Саме слово «дружина» з'являється в «Повісті временних літ» також пізно, в описі походу Ігоря на Царгород 941 р.²² Та не доводиться сумніватися в тому, що княжа дружина формується вже на часи Рюрика й Аскольда. Особливо активно дружинники діяли за Ігоря, Ольги та Святослава.

Із «Повісті» й Новгородського першого літопису молодшого ізводу стає зрозумілим, що княжа дружина з часів Ігоря набуває щораз більшого значення. Вона вже тоді відіграла винятково важливу роль у повсякденному й політичному житті країни, будучи і військовою силою в руках государя, і його радниками і захистом, і найближчим оточенням, з яким його пов'язували тісні узи, найчастіше неформальні. Так бувало на зорі творення державності, так продовжувалося й пізніше, у XII та навіть XIII ст. Звідти, мабуть, бере початок корпоративність панівного класу, що так яскраво проявилася в Україні й Росії впродовж XVIII – на початку XX ст.

Дружина оточує Ігоря під час його другої невдалої війни з греками 944 р. Візантійське посольство тоді зустріло військо і флот руського князя на Дунаї. Він «созва дружину и нача думати» над пропозицією імператора укласти мир. У перебігу перемовин київський володар почав схилитися до підписання мирної угоди. Вирішальну роль у цьому відіграли радники Ігоря, котрі вийшли з дружинного середовища – вони рішуче порадили йому прийняти умови миру, запропоновані візантійцями. Побудована на давньоруських фольклорних джерелах (найімовірніше, розповідях дружинників та їхніх піснях), оповідь «Повісті временних літ» висвітлює події в надзвичайно сприятливому для Русі світлі:

«Царь (імператор Роман – *М.К.*) посла к Игорю лучшие боляре, моля и глаголя: “Не ходи, но возьми дань, юже имал Олег, придамь и еще к той дани” [...] Реша же дружина Игорева: “Да еще сице глаголеть царь, то что хотимъ боле того, не бившеся имати злато и серебро, и паволоки?” [...] Послуша их Игорь, [...] взем у Грек злато и паволоки и на вся воя, и възратися въспять»²³.

Літописець явно прикрасив події. Насправді Ігореві довелося підписати з імператором зовсім не вигідний для його країни мир. Зате дружина явно залишилась вдоволенна.

Як дотепно зауважив В.І.Сергеевич, за Ігоря «дружині не можна наказувати, її слід переконувати»²⁴. У літописі цей князь виглядає залежним від своїх

²⁰ Там же. – С.107.

²¹ Повесть временных лет. – С.13–14 та ін.

²² Новгородская первая летопись... – С.22 («Русь же възратитася къ дружине своей»).

²³ Повесть временных лет. – С.23.

²⁴ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. – Т.1: Территория и население. – Санкт-Петербург, 1890. – С.305.

дружинників. У його часи державна влада ще не була сильною, а сам він, напевне, не мав незалежного характеру та твердої волі, не користувався авторитетом серед воїнів, на відміну від свого попередника Олега та сина Святослава. Ігор слухається дружинників у всьому.

Свавілля Ігорових дружинників призвело до його загибелі у древлянських лісах восени 944 р. Літопис Нестора описує останній у його житті похід проти племінного княжіння древлян. Роль дружини в тій виправі була також визначальною й вирішальною: «В се же лѣто рекоша дружина Игореві: “Отроци Свѣнелъжи изодѣлися суть оружемъ и порты, а мы нази. Поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы”. И послуша ихъ Игорьъ». Слова «и послуша ихъ Игорьъ» супроводжують наче рефреном головні державні заходи цього нещасливого сина Рюрика і в кінцевому рахунку визначають його трагічну долю. Він подався до землі древлян, виявив нерозважливу жадібність і жорстокість до цих своїх підданих і загинув від їхньої руки.

У літописі дружина виступає як головна опора князя і в розповідях про правління його дружини й наступниці Ольги та їхнього сина Святослава. Віддячуючи смертю древлянам за вбивство Ігоря, Ольга, «поимши мало дружинъ», іде війною на це племінне княжіння. Поряд із нею дитина – Святослав. Перед битвою він кидає свій дитячий списик у бік ворога, і воеводи з пошаною мовлять: «Князь уже почаль, потягнѣте, дружина, по князѣ!»²⁵. Дружинники Ольги беруть «на щит» древлянське місто Іскоростень, а коли княгиня облаштовує державу, вона теж спирається на дружину: «Иде Вольга по Деревстѣй земли съ сыномъ своимъ и с дружиною»²⁶. Значення і роль дружини у житті держави, її зовнішній і внутрішній політиці зберігається при наступниках Ольги на київському столі. Син Святослав високо цінує думку дружинників, вона важливіша для нього від інших. Коли мати закликає його прийняти святе хрещення, він зніяковіло відповідає їй: «Како азъ хочю закон приятии единъ?! А дружина моя сему смеятися начнутъ!»²⁷.

Виникнення дружин у слов'ян як соціальної страти, військової інституції й суспільного прошарку історики відносять до різних часів: від VI до першої половини X ст.²⁸ Думки дослідників розділились і стосовно стадії суспільного розвитку, на якій виникали дружинні структури. Польський історик Т.Василевський обґрунтовував можливість формування дружин ще в родоплеменному суспільстві²⁹. Йому заперечував Г.Ловмянський, припускаючи гіпотетичну можливість виникнення дружини в родоплеменному середовищі лише для одноразового набігу на близьких і далеких сусідів – адже в дофеодальний період вожді просто не мали коштів для утримання дружинників³⁰. У працях А.А.Горського час утворення дружин відноситься до періоду генезису феода-

²⁵ Повесть временных лет. – С.28.

²⁶ Там же. – С.29.

²⁷ Там же. – С.30.

²⁸ Огляд думок див.: Горский А.А. Древнерусская дружина. – Москва, 1989. – С.10 та ін.

²⁹ Василевский Т. Организация городской дружины и её роль в формировании славянских государств // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972.

³⁰ Ловмянский Х. Основные черты родоплеменного и раннефеодального строя славян // Там же.

лізму, а дружинна знать формується в роки виникнення ранньфеодальних суспільств³¹.

Думаю, що дружина являла собою продукт не стільки рішучих змін соціальних відносин, скільки зародження й розвитку державності. У руках князя вона була засобом примусу й управління, збирання (попервах насильницького) данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворога. Археологія свідчить, що найбільш велелюдні та могутні контингенти дружинників знаходились в ядрі держави, на обширі Середньої Наддніпрянщини³². А це може свідчити про активну участь дружини у процесах творення східнослов'янської державності.

Якщо в літописі Ігор виступає залежним від своїх дружинників князем, то його дружина та наступниця на київському столі Ольга зображена самовладною й вільною у своїх державних справах государинею. Водночас володарі Русі другої половини X ст. – її син Святослав і онук Володимир – зображені в «Повісті временних літ» як справжні дружинні князі³³.

Докладно оповідає Нестор про увагу і любов Володимира Святославича до своєї дружини. Маю на увазі епізод із заміною дружинникам дерев'яних ложок на срібні (поза сумнівом, запозичений із фольклору):

«Егда же подъпьяхуться, начьняхуть роптати на князь, глаголюще: “Зло есть нашим головам: да намъ ясти деревяными лжицами, а не серебряными”. Се слышав Володимерь повелѣт исковати лжицѣ сребрены ясти дружинѣ, рек сице, яко сребромъ и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой и отецъ мой доискася дружиною злата и сребра».

Апофеозом дружинності лунають слова літописця, що завершують цю легендарну розповідь: «Бѣ бо Володимерь любя дружину и с ними думая о строи земленѣм и о ратехъ, и о уставѣ земленѣм»³⁴. Зрозуміла річ, радниками Володимира були не кілька сотень дружинників, а лише верхівка контингенту воїнів, з якого склались і апарати управління, збирання данини та судочинства, і князівська рада та його адміністрація в багатьох містах і землях країни. Джерела свідчать, що ускладнення структури суспільства мало місце й серед інших категорій руських людей. У літописах за X ст. з'являються «челядин» і «челядь»³⁵, «робичич», «старцы градские» і, певна річ, «смердь», селяни.

Давньоруська державність почала формуватись у східнослов'янському суспільстві, котре залишалося ще родоплемінним. Логічно буде назвати цю державу середини IX – більшої частини X ст. *надплеменною*, адже влада тоді не лише відділилася від народної маси, а й піднялася над самою племенною верхівкою, набула індивідуального характеру. Держава була вже організована за територіальною ознакою, чим принципово відрізнялася від передуючих

³¹ Горский А.А. Древнерусская дружина. – С.35, 118 та ін.

³² Там же. – С.29.

³³ Повесть временных лет. – С.30.

³⁴ Там же. – С.56.

³⁵ Там же. – С.19, 26, 30, 32.

їй протодержавних структур. Такою була *соціальна сутність* Руської держави IX – більшої частини X ст.

Угоди Русі з Візантією X ст., і вже перша серед них – на його початку, представляють цю східнослов'янську державу як сукупність населення всіх її земель. Вона виглядає в них не лише особливою соціально-політичною спільністю, а й спільністю етнічною. У преамбулі договору з Візантією 911 р. послі Олега виступають від «рода рускаго», представляють «под рукою его свѣтлых и великих князь, и его великих боярь». А в угоді Ігоря з греками 944 р. підкреслено, що його послі репрезентують як самого князя і «всякое княжье», так і «всех людей Руския земля». Далі в цьому документі «люди вси рустии» названі повноправними учасниками русько-візантійського договору³⁶. Джерело описує Русь X ст. як державу, що перебуває у процесі формування. У ній існує чітка соціальна структура, різні страти – від князів і бояр до просто людей, вільних і невільних.

Лаконічно та вдало визначила *форму* давньоруської державної спільності X – початку XI ст. О.О.Мельникова – *дружинна держава*³⁷. Адже правлячий прошарок такої держави представляв верхівку дружини, із дружинників протягом тривалого часу формувалася елементарний апарат управління. На місцях княжі дружинники збирали данину й виконували судові функції.

Існують вагомі підстави твердити, що за доби Володимира завершується існування дружинної форми державності. В оповіданнях літопису про його сина Ярослава дружина відіграє хіба що військову роль. Однак і Ярославові до часу доводилося рахуватися з нею. Розповідаючи про його вокняжіння в Києві, Нестор не забуває згадати про дружинників, які забезпечили йому перемогу над Святополком: «Ярослав же сяде Къевѣ, утер пота с дружиною своею»³⁸. І в описах подій першої половини XI ст. літописці XII та пізніших століть, наслідуючи фольклорну традицію й віддаючи данину суспільній думці, в якій так багато значила традиція взагалі, продовжують оспівувати любов до дружини як вищу княжу добродієність. Брата Ярослава, тмутороканського, а далі чернігівського князя Мстислава джерела зображують останнім дружинним володарем. У літописному панегірику Мстиславові сказано, що він «любяше дружину по велику»³⁹. А от у докладній посмертній похвалі Ярославу підноситься його мудрість, освіченість, любов до книжок, але ані словом не згадано його дружину. Ярослав не був воїном і полководцем, програвши майже всі свої битви.

За часів Ярослава Володимировича дружина і дружинність як явище суспільно-політичного життя, апарат управління й судочинства поступово втратили свої позиції, що відзначено, зокрема, О.Є.Пресняковим у процесі вивчення пам'яток давньоруського права. Він твердив, що в найдавнішій частині «Правди Руської» збереглися риси дружинного права, та вони відійшли на другий план тому, що новгородці добились від князя захисту від свавілля

³⁶ Повесть временных лет. – С.18, 23.

³⁷ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства: Спорные проблемы. – Москва, 1992. – С.39.

³⁸ Повесть временных лет. – С.64.

³⁹ Там же. – С.66.

дружинників. «Якщо це так, то княжа влада, – писав він, – уперше за Ярослава спочатку на новгородському ґрунті набуває характеру урядової влади і князь з “начальника дружини” робиться “земською владою”»⁴⁰, владою для всього народу, а не виразником інтересів самої лише дружини, як було раніше.

Та все ж таки дружина продовжувала посідати важливе місце у житті країни й у середині XI–XII ст., після князювання Ярослава, його синів та онуків. Але держава на той час втратила дружинну форму. Сама ж дружина розширюється (джерела розрізняють старших і молодших дружинників, отроків, гридів, «дѣтских» тощо), з неї виділяється якась частина боярства. Вона перестає бути згуртованим правлячим прошарком, його з того часу складає лише її верхівка. А індивідуальне землеволодіння, що народжувалось з кінця XI ст., виштовхнуло на перші ролі іншу соціальну страту: земельну аристократію з числа все тих самих старших дружинників, великого й середнього боярства та частини племінної знаті, що змогла пристосуватися до нових соціально-політичних умов і перетворитися на бояр.

Переростаючи у феодальну знать, дружинна верхівка відіграла чималу роль у суспільно-політичному житті держави. Із неї виходили радники князя й адміністратори. Так, напередодні походу проти половців 1103 р. «сѣдѣ Святополкъ (Ізяславич – М.К.) с своєю дружиною, а Володимерь (Мономах – М.К.) с своєю в единомѣ шатрѣ» і обдумували майбутню війну з кочовиками. А Мономах у своєму «Повчанні» починає опис повсякденних турбот князя зі слів: «И сѣдше думати с дружиною»⁴¹. Із перебігом часу, протягом XII ст., багато старших дружинників у державному апараті заступили молодші, менш заслужені люди, а також особи, з дружиною зовсім не пов'язані. У джерелах з'являється термін «дворяни», люди княжого двору. А вони вже перебували у прямій і жорсткій залежності від государя⁴². Дружинні цінності поступово відходять у минуле.

Давньоруську державу XI–XIII ст. багато хто з істориків вважає феодальною. Та коли саме вона робиться такою або починає перетворюватися на неї? Чи була Русь часів Олега й Ігоря, Ольги, Святослава, Ярополка та Володимира феодальною чи хоча б напівфеодальною? У науковій літературі на ці питання не існує ясної й певної відповіді. Проте елементи феодального укладу виступають у східнослов'янському суспільстві досить рано. Маю на увазі розвиток соціальної структури, виникнення дедалі нових її елементів, ускладнення раніше існуючих, що було показано на прикладі поняття «дружина». Коли ці елементи починають посідати помітне місце у соціумі? Щоб спробувати відповісти на ці та на деякі інші питання, котрі виникають при читанні давньоруських джерел, доведеться звернутися до них самих.

Літописи називають особливі категорії середньої та молодшої дружини: «гриди» й «отроки». Розповідаючи про учти Володимира Святославича, Нестор

⁴⁰ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории. – Москва, 1993. – С.370.

⁴¹ Повесть временных лет. – С.102, 117–118. Див. також: Пресняков А.Е. Княжое право... – С.158, 183.

⁴² Див., напр.: Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России // История СССР. – 1991. – №4. – С.56–57.

повідомляє: «По вся недѣля устави на дворѣ въ гридьницѣ пирѣ творити и приходити боляром и гридем, и съцькимѣ, и десятицьскимѣ, и нарочитымѣ мужем, при князи и безѣ князя»⁴³. Ці гриді, як впливає з контексту «Повісті временних літ», у 1014 р. становили основну частину дружини Ярослава Володимировича в Новгороді Великому. Ярослав збирав данину, платив з неї до Києва дві тисячі гривень на рік, «а тысячу Новѣгородѣ гридемѣ раздаваху»⁴⁴. Членом молодшої княжої дружини гридь представлений у «Правді Руській».

Молодшими дружинниками джерела вважають княжих отроків. Але так називали також княжих і боярських слуг⁴⁵. 1015 р. отроки становили найближче оточення сина Володимира Святославича – Гліба, котрого намірився вбити Святополк Окаянний: «Отроци Глѣбовы уныша». Близьким до його старшого брата Бориса був отрок угорського походження, що також загинув від рук убивць, насланих Святополком⁴⁶. У «Повчанні» Володимира Мономаха згадано отроків іншого роду, котрі прислужували йому в палаці: «не зрите на тиуна, ни на отрока», «еже было творити отроку моему, – згадує Володимир Всеволодич, – то сам есмь створилъ»⁴⁷.

Отроків знає і Галицько-Волинський літопис. У розповіді про події 1231 р. зображено важке становище князя Данила Романовича, в яке він потрапив під час боротьби з боярами: «Самому же Данилу, съзвавшю вѣче, оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцькимъ своимъ»⁴⁸. Із цього тексту, що надміру драматизував події того спекотного літа, зрозуміло, що отроки становили особисту охорону государя. Не лише дружина, а й інші складові частини давньоруського суспільства з перебігом часу виглядають на сторінках джерел дедалі більш розшарованими, що, певна річ, відповідало дійсності. Вище я спробував показати це на прикладі найпоширенішої категорії вільного привілейованого населення – мужів.

У докласових суспільствах існувало чимало державних утворень нефеодального типу. У Східній і Центральній Європі такими були аварське VI–VII ст., хозарське VIII–X ст., монгольське XIII ст. Мені можуть заперечити: мовляв, справа полягала в особливій специфіці соціально-політичного розвитку кочівницьких етносів. Однак мало хто сумнівається в існуванні державності у скандинавських народів наприкінці IX – у X ст., коли вони переживали добу розкладу родоплемінного ладу. Державним утворенням у родоплемінному середовищі була також слов'янська держава VII ст. Само у Середньому Подунав'ї. Вона мала основоположні ознаки державності: відчуження влади від народу й організацію населення за територіальним принципом⁴⁹.

Жорсткий і буквальний зв'язок між зародженням державності та формуванням феодального суспільства послідовно відстоював Б.Д.Греков, на

⁴³ Повесть временных лет. – С.56.

⁴⁴ Там же. – С.58.

⁴⁵ Див.: Словарь древнерусского языка (XI–XIV в). – Т.VI. – Москва, 2000. – С.V.

⁴⁶ Повесть временных лет. – С.59–60.

⁴⁷ Там же. – С.101, 104.

⁴⁸ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.94.

⁴⁹ Авенариус А. «Государство Само»: Проблема археологии и истории // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. – Москва, 1987. – С.72.

якого справляла вплив і брутальний тиск ідеологічна доктрина партії. У книжці «Феодальные отношения в Древнерусском государстве» (1935 р.) історик розглядав це державне утворення як феодальне вже в X ст. Ця нова для того часу думка⁵⁰ була піддана різкій критиці вченими старшого покоління – М.Л.Рубінштейном, С.В.Бахрушиним, В.О.Пархоменком та ін. Вони відкидали саму можливість побутування феодального укладу в Київській Русі IX–X ст., заразом ставлячи під сумнів й існування в ті часи самої держави, яка б об'єднувала східних слов'ян⁵¹. Із погляду сучасної науки Б.Д.Греков мав рацію: феодальні стосунки в давньоруському суспільстві настають, починаючи з часів Олега та Ігоря. Однак держава в ті часи ще не була феодальною.

Б.Д.Греков, відчуваючи, без сумніву, підтримку інституцій офіційної ідеології, що вбачала в надзвичайно ранньому існуванні феодальної держави на Русі докази її «одвічного» перебування в колі передових країн Європи та Близького Сходу (можливо, знаходячись під безпосереднім тиском цих інституцій), протягом другої половини 1930-х рр. наполегливо і послідовно проводив думку про виникнення Київської держави як феодальної в IX ст. І все ж таки під впливом професійного несприйняття його поглядів авторитетними вченими та постійної конструктивної критики⁵² у роки Великої Вітчизняної війни Б.Д.Греков був змушений визнати дофеодальний характер Київської Русі IX–X ст. Але ненадовго.

На початок 1950-х рр. під ідеологічним тиском комуністичної партії і за прямими її вказівками, як і раніше, гору взяло намагання якомога глибше у часі відсунути початок феодальних відносин у Давньоруській державі. Партійно-державна верхівка прагнула проголосити країну, що здобула надзвичайно важку і криваву перемогу у війні з Німеччиною, одвічно найпередовішою у світі, в якій всі без винятку процеси та явища суспільно-економічного й культурного життя відбувалися раніше, ніж у решті країн. Звідси значною мірою пішли і сумної пам'яті боротьба проти «космополітизму» та «космополітів», що завдала майже непоправного удару радянській науці, культурі, і надокучливе прагнення оголосити чи не всі відкриття світової науки й техніки вперше зробленими на Русі та в Росії. Не зміг уникнути цього і Б.Д.Греков. В останньому прижиттєвому виданні своєї класичної праці «Киевская Русь» (1953 р.) він, мабуть, вимушено відніс початки східнослов'янської державності до VII–VIII ст., одночасно запропонувавши розглядати період її історії VI–VII ст. як напівфеодальний. А вже Київська держава, що виникла в IX ст., начебто з самого початку була феодальною. Ці думки великого й підневільного

⁵⁰ Із погляду сучасної науки ідея Б.Д.Грекова виглядає прийнятною.

⁵¹ Див.: Рубинштейн Н.Л. [Рец.] Памятники истории Киевского государства // Историк-марксист. – 1938. – №1; Бахрушин С.В. К вопросу о русском феодализме // Книга и пролетарская революция. – 1936. – №6; Пархоменко В.А. Характер эпохи Владимира, принявшего христианство // Учёные записки Ленинградского университета: Серия исторических наук. – 1941. – Вып. 5.

⁵² Більшість авторитетних радянських істориків тієї доби розглядали період IX–X ст. як дофеодальний, перехідний від родового ладу до ранньофеодального. Послідовно розвивав таку думку С.В.Юшков у книзі «Очерки по истории феодализма в Киевской Руси» (1939 р.). На його погляд, лише в кінці X ст. на Русі почали формуватися феодальні відносини (с.26–43). Ця думка видається науково коректною й у наш час.

історика, що не мали підтвердження у джерелах, проте, на довгі роки запанували в радянській історіографії.

Безумовне й безпосереднє пов'язування державності з існуванням феодального укладу на Русі відбилось у працях більшості радянських істориків 1950–1970-х рр. Наприклад, В.Д.Королюк, котрий менше від багатьох інших заслуговував докорів у догматизмі й начотництві, запропонував уважати початковою межею ранньофеодального часу для всіх слов'ян (західних, південних і східних) VI–VII ст., обґрунтувавши таку думку міркуванням, що у VII ст. джерела засвідчили у всіх трьох гілок слов'янства перші спроби організації відносно великих соціально-політичних формувань. Учений убачав найбільш ранню й елементарну форму праслов'янської державності у племінних князіннях, і вважав, начебто в них могли існувати феодальні відносини⁵³. Ця думка вже тоді виглядала надто категоричною.

Сучасні історики в більшості своїй не поділяють ідею про існування феодального укладу у східнослов'янському суспільстві до X ст. Недостатня аргументованість і упередженість (що йде з радянських часів) постійно викликала та викликає досі гостру критику ранньої появи феодальних відносин і в нас, і за рубежем. Своєрідною реакцією на подібні думки, що не спираються ані на джерела, ані на логіку дослідження, можна вважати, зокрема, праці І.Я.Фроянова, котрий твердив, нібито східнослов'янська спільнота залишалася родоплемінною не лише у VII–IX, а й у X–XI ст.⁵⁴ Аргументи цього історика на користь подібної думки видаються мені геть непереконаливими.

У короткому історіографічному огляді на початку цієї статті було відзначено, що, на думку більшості авторитетних учених, держава на Русі утворилась у кінці IX ст. Л.В.Черепнін у 1972 р. назвав її феодальною⁵⁵. Мабуть, було б обережнішим сказати, що кінець IX ст., часи Олега Віщого, були лише відправною точкою на тривалому і суперечливому шляху державного творення. Але чи складалася ця перша східнослов'янська держава нога в ногу з виникненням феодальних відносин, більше того, чи була вона викликана їх народженням? На ці природні питання у наш час доводиться відповісти заперечно.

Суто спрощеним, догматичним розумінням і тлумаченням процесів та явищ суспільно-економічного розвитку людства була викликана до життя категорична думка, досі, на жаль, поширена в науковій літературі, нібито державність неодмінно являє собою продукт еволюції класового суспільства, у слов'ян – феодального. Засвідчене джерелами, головним чином літописами, існування держави (в нашому випадку – давньоруської) визнавалося, та й донині визнається вирішальним доказом побутування феодального ладу у Східній Європі.

У часи Ярослава Володимировича дружина та дружинність як явища суспільно-політичного життя поступово втрачають позиції, залишаючись важливою військовою силою в руках государя. З XI ст. держава перестає бути

⁵³ Королюк В.Д. Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных и западных славян (до середины XI в.). – Москва, 1970. – С.4 та ін.

⁵⁴ Див., напр.: Фроянов И.Я. К истории зарождения Русского государства // Из истории Византии и византиноведения. – Ленинград, 1991.

⁵⁵ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... – С.145 та ін.

дружинною, нею управляють уже інші, не дружинні, люди: ті ж бояри й вихідці з більш демократичних шарів населення. Це явище бере початок у часи князювання Ярослава. Тоді ж набирає сили процес генезису й початкового розвитку феодальних відносин. Для часів після середини XI ст. існують, на мій погляд, підстави говорити про існування перших основ феодального укладу в Давньоруській державі. Певна річ, його утвердження стало справою не такого вже й близького майбутнього, але в XI ст. цей процес уже розгортався.

Слід визнати, що утворенню державності на певному етапі еволюції суспільства сприяли явища феодалізації, і все ж таки це були речі різного порядку, особливо якщо не зводити феодальний уклад до майнових, земельних відносин. Виникненню й розвитку державності допомагали етнічні, культурні, ідеологічні та інші процеси, що лежали в духовній площині, тоді як держава народжувалася в області суспільно-політичних відносин.

The beginning of the feudal relations in the Old-Rus' society studied in the native historiography mainly from the aspect of productive forces and relations of production development and different forms of ownership and rights in land correlation. Author paing attention that feudalization in the first place was the replacement of the one relation system in the society to another as it was wont in Europe. One of the main features of feudalization in Rus' was the society stratification that had the place in the sources in 10th century while Old-Rus' society entered into the land and properly relations only in the 11th century.

Keywords: statehood, land, princes, nobles, družhyna, historiography, researchers, ethnos, community, stratum.

В.І.Ульяновський*

ВЕЛИКА ПЕРЕДСМЕРТНА МОЛИТВА КНЯЗЯ ІЛЛІ ОСТРОЗЬКОГО: ФОРМИ І ПРОЯВИ РЕЛІГІЙНОСТІ ТА ЕСХАТОЛОГІЧНІ МОТИВИ

Аналізується заповіт князя Іллі Острозького, «велика молитва» людини на порозі переходу в інший світ. Робиться спроба прояснити картину релігійності ранньомодерного соціуму на прикладі одного з представників верхнього щабля соціальної піраміди. Не відрізняючись за життя проявами якоїсь особливої побожності, перед обличчям близької смерті молодий князь виказав віру в потойбічне життя, спокуту, знання малої й великої есхатології. Сила та «обсяг» його великої передсмертної молитви вказують на розуміння тестатором факту недостатнього прояву релігійності за життя й потребу максимального використання відведеного життєвого часу та коштів задля надолуження згаяного в межах традиційної «території віри».

Ключові слова: заповіт, молитва, спокута, релігійність, князь, рід, Острозькі.

Серед безперервної галереї князів Острозьких Ілля належить ледве чи не до найменш знаних. Навіть щодо «протопласта» роду – князя Данила з XIV ст. – відомо (чи, точніше, написано в історіографії) незмірно більше. Між тим про Іллю збереглося немало писемних документів, у тому числі виданих з-під його руки. У чому причина такої «затертості» старшого сина великого гетьмана литовського Костянтина Івановича Острозького? Невже він якийсь «нікчемний» представник роду? Біографія князя, котрий кілька років посідав уряди брацлавського намісника й вінницького старости, що вимагали постійних зусиль для оборони краю від татарських нападів, заперечує таке твердження¹. Натомість вочевидь виступає інший фактор з обличчям найвідомішого з Острозьких – Василя-Костянтина. Саме він зробив усе для того, щоб якщо не стерти, то принаймні затерти пам'ять про старшого брата від першої батькової дружини, головного претендента на спадщину великого гетьмана литовського, з яким сам Василь та його матір – княгиня Олександра зі Слуцьких Острозька вели довгі війни й судові процеси впродовж цілих дев'яти років. Василь-Костянтин спричинився до того, що навіть місце поховання Іллі було назавжди «затулене» великим надгробком батька в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. За Василем-Костянтиним пішли всі біографи дому Острозьких, придворні літописці, письменники й поети. Ілля залишився лише в маеткових документах, які неможливо було видалити з родового архіву, оскільки вони конче необхідні для обґрунтування прав на володіння.

* Ульяновський Василь Іринархович – доктор історичних наук, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
E-mail: uljanovskij@mail.univ.kiev.ua

¹ Детальну біографію князя Іллі Острозького див.: Ульяновський В.І. «Затертий» князь Острозький: старший син великого гетьмана литовського Ілля Костянтинович // Проблеми славноведень. – Брянск, 2012. – Вып.14. – С.32–98.

З усього життя й діяльності Іллі Острозького у цій статті ми предметно звернемося до аналізу останнього акту життєвої драми молодого князя – його заповіту, де було промовлено «велику молитву» помираючого. Цей факт набуває особливої гостроти, якщо врахувати, що наявні документи не фіксують якихось проявів побожності Іллі до його фатального падіння з коня під час лицарського турніру на Вавелі у Кракові. Чи може ця позірна антиномія не проявленої молитви до трагедії й «великої молитви» у заповіті прояснити картину релігійності тогочасного соціуму на прикладі одного з представників «вершинного ряду» соціальної піраміди? На нашу думку, відповідь має бути однозначно позитивною, оскільки молитва в духівниці вказує на віру в потойбічне життя, спокуту, передбачає знання щодо малої й великої есхатології, а сама її сила та «обсяг» свідчать про розуміння тестатором факту недостатнього прояву релігійності за життя, потребу максимального використання відведеного життєвого часу та коштів задля надолуження згаяного молитовного часу й простору в межах традиційної «території віри».

Проте перш, ніж перейти до означеної «великої молитви» Іллі Острозького, маємо наголосити на кількох моментах сакрального, релігійного й суто церковного характеру, а також, на перший погляд, далеких від релігії сферах, які прямо чи опосередковано стосувалися княжича/князя Іллі та ментальних установок його свідомості, розуміння християнської моралі й поведінкових жестів.

Насамперед, це закладена в його імені суто церковна традиція ім'янаречення. Рік народження Іллі (як і сам шлюб його батьків – великого гетьмана литовського князя Костянтина Івановича Острозького та княгині Тетяни-Анни Гольшанської) визначається дослідниками в межах 1507–1510 рр. Проте принаймні 2 травня 1508 р. Ілля вже мав «певний вік», оскільки батько від свого, дружини та сина імені здійснив фундуш на церкву Преображення в Турові, записаний на аркушах Турівської Євангелії XI ст.² Ім'я «Ілля» для Острозьких не було родовим, тож залишається вважати, що воно було надане за церковним календарем, а отже, хлопчик народився, або ж був охрещений (що більш вірогідно, з огляду на датування вкладу 2 травня 1508 р., тобто до цього числа Ілля вже з'явився на світ) близько 20 липня/2 серпня (канонічно хрещення мало відбутися на сороковий, або після сорокового дня від народження). Отже, від початку батьками закладався певний «релігійний код» при ім'янареченні своєї дитини. Ілля в перекладі з давньоєврейської означає – «Мій Бог – Господь». Одноіменний пророк був великий борцем проти ідолошанування (Ваала) та захисником ортодоксії, йому традиційно приписують численні чудотворіння. Християни, слідом за юдаїзмом, прийняли переказ про небесне вознесення пророка Іллі після смерті на вогненній колісниці (2 Цар. 2:11–12). Згідно з Новим Заповітом, Ілля з Мойсеєм з'являлися Христові на горі Фавор під час преображення й вели з ним бесіду про те, що мало статися в Єрусалимі (Лк. 9:31). Рішучість, сміливість, різкість у діях і твердість у протистоянні ворогам – усі ці риси, які у житійних текстах та акафістах пророку

² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.4. – Вильно, 1876. – С.1; Вестник Западной Европы. – 1868. – №10. – С.19.

Іллі з дитинства мав слухати княжич, проявилися і в його характері. Утім, ми не маємо джерел, котрі засвідчували б особливе ставлення Іллі Острозького до культу пророка, хоч це (відсутність писемних свідчень) і не виключає такого ставлення. Пошанування патронального святого свого первістка чітко засвідчив його батько: уважається, що на честь сина князь Костянтин побудував у Дубні церкву Св. Іллі – тезоіменитого покровителя дитини, котрий мав захищати спадкоємця дому Острозьких.

До народження молодшого сина Василя (у другому шлюбі Костянтина Івановича) Ілля залишався єдиною батьковою надією. Увесь ореол слави великого гетьмана литовського довгий час «витав» саме над Іллею. Він продовжив батькову звитягу у виправах проти татар (1530–1538 рр.)³. На чолі найбільшого з-поміж усієї литовсько-руської знаті власного загону (500 вершників) узяв участь у кампанії 1534–1535 рр. проти Московської держави – і цим також продовжував батькову звитяжність у битві під Оршею 1514 р.⁴ У 1536 р. Ілля у складі посольства Івана Сапеги побував у Москві та ближче познайомився з цією державою, її столичним містом, де свого часу сидів в ув'язненні великий гетьман Костянтин Острозький⁵. Відчуваючи за собою харизматичну «батькову тінь», Ілля без жодного сумніву позиціонував себе як впливового й могутнього маґната. Це цілком адекватно сприймалося сучасниками, про це писали філософи й поети, це було ознакою доби. Наприклад, Андрій Волян (1530–1610 рр.) у творі «Про державного мужа і його особисті добродієвності» (1608 р.) зазначав:

«Аристократам же всюди честь і похвала. Ніхто не перечить, коли нащадки нобілів купаються у променях тієї слави й пошани, яку мали їхні предки. Такому потомству довіряють вести державні справи, керувати самою державою. І це, звісно, цілком правильно, коли потомки бережуть колишню славу батьків і дідів, коли вони такі ж добродієвні, і коли насправді виявляють ся вартими своїх мудрих та славних прашурів»⁶.

Сентимент короля до Іллі Острозького, на бік котрого Сигізмунд I ставав у численних судових процесах, був пов'язаний саме зі ще свіжою пам'яттю про заслуги його батька. Це проявлялось і в нечисленних справах щодо церковних володінь. Наприклад, коли за скаргою віленського кустоша та плебана князя Павла «з княжат литовських» (незаконний син короля) стосовно захоплення Острозьким церковної землі та надання Павлом підтверджувальних листів королів Казимира й Александра щодо меж церковного маєтку, Сигізмунд I виніс рішення на користь позивача (5 січня 1535 р.), він усе ж зажадав, щоб не

³ *Żelewski R.* Ostrogski Ilia // *Polski Słownik Biograficzny*. – Т. XXIV. – Wrocław, 1979. – S. 480–481; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 56.

⁴ *Acta Tomiciana*. – Т. 16/1. – Wrocław; Kraków; Poznań, 1960. – S. 632, 696; Т. 16/II. – Wrocław; Kraków; Poznań, 1961. – S. 32, 111.

⁵ *Ворончук І.О.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – К.; Старокостянтинів, 2001. – С. 26.

⁶ *Volan A.* De principe et propriis, eius virtutibus. – Gdańsk, 1608; *Волян А.* Пра дзяржаўнага мужа і яго асабістгя дабрачыннасці // *Спадчына*. – Минск, 1991. – №3; 1992. – №1.

ображати Іллю, створення двосторонньої комісії задля розгляду справи на місці й полюбовного розмежування маєтностей⁷.

У цих судових процесах проти церковнослужителів та церковної власності Ілля позірно ніби демонстрував свою нехоть до релігії. Подібні оцінки таких дій магнатів і шляхти стали нормою у сучасній історіографії. Однак у цьому криється певна «ментальна пастка». Ідеться про те, що питання землі та власності розглядалося, як правило, автономно й становило основу основ життя середньовічного та ранньомодерного суспільства всієї Європи, окрему безконкурентну матеріальну цінність. Натомість питання віри мали доволі особистісний характер і зримо проявлялися в наданнях на храми, монастирі, оздобленні важливих святинь, особливо ж у родових маєтках. Тож усі сутички й зачіпки з церковними структурами (незалежно від конфесії) не стосувалися релігії – лише права власності та майна.

Однак серед численних наїздів, вирішення питання власності силою та через суди у практиці Іллі Острозького можна завважити й нетипові приклади поведінки суто морального ґибу, коли князь не дотримувався власної вигоди, просто визнаючи справедливими докази протилежної сторони щодо земельних володінь, притому сторони набагато слабшої та не такої впливової. Наприклад, 5 березня 1534 р. він без офіційного суду визнав, що Кошелівці біля Красилова не можуть бути його посілістю, а належать панові Грицькові Сенютичу, котрий надав відповідні майнові документи, а відтак «справедливість вимагає» визнати власником саме його, «а не нас і не потомків наших»⁸. А в березні 1538 р. Острозький просив луцького урядника Дахна Василевича здійснити справедливе розмежування його Поворського маєтку з маєтністю Гнівоша Песочинського – Песочином. При цьому Ілля підкреслював: «Мы не хотим ему шкoды и накладу зычиты, [...] што будет справедливого его, нехай бы то при нем зостало»⁹. Більше того, стверджуючи 7 травня поділ, Ілля зазначив, що все, заведене на княжих землях Песочинським, належить йому, заборонивши своїм людям вступати у ці володіння¹⁰. Звісно, «ідилії» у стосунках князя та шляхти різного ґатунку не існувало, християнське сумління й почуття справедливості у сучасному розумінні на той час не діяли навіть у церковному середовищі. «Священним» було переважно право власності й намагання різними методами примножувати маєтності роду. Тож і Ілля вирішував маєткові справи також по-різному, а в більшості випадків – традиційно, тобто силою.

Далеким не лише від християнського розуміння любові до ближнього, але й родинних стосунків та пам'яті про спільного батька була довготривала суперечка Іллі з другою родиною Костянтина Івановича – братом Василем та мачухою Олександрою зі Слуцьких. За життя батька відносини між синами

⁷ Литовская метрика (1533–1535): 8-я книга судовых дел. – Вильнюс, 1999. – №367. – С.173–174.

⁸ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка (далі – ВР ЛННБ). – Ф.91 (Радзимінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.5. – Арк.33 (польськомовна копія).

⁹ Archiwum ksiąg Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (далі – AS). – Т.IV. – Lwów, 1890. – №CVI. – S.132.

¹⁰ Ibid. – №CXI. – S.140–141.

не характеризувалися видимим напруженням, тим більше, що Костянтин Іванович сам опікувався молодшими дітьми (Василем та Софією), а Ілля на той час вів самостійне життя. Усе змінилося по смерті великого гетьмана. Старший син відразу вступив у непримиренний конфлікт із мачухою. Війна розпочалася ще над непохованим тілом Костянтина Івановича: у момент слідування жалобного кортежу з прахом великого гетьмана до Києва слуги Іллі напали на Турів, і, за словами Олександри Слуцької, пограбували маєток, що був головним осідком княгині з дітьми на вінових землях, та «забрали» весь архів, у тому числі й текст заповіту Костянтина Острозького:

«Што же дей ты (Ілля – В.У.), поехавшы с телом отца своего [...] до Киева, а оттоль дей еси наславшы слуг своих мощно кгвалтом сто коней на замок ее Туров, который еси небожчик князь ее милости у вене записал, и што кольве речи ее милости у скрынех было заховано, и привильи ей прислухаючи и тестамент, который теж князь Костентин его милость записуючи ей тот замок Туровский у вене дал, то дей все казал еси запечатати, и того дей наместника туровского за сторожу велел еси дати, што ж дей ее милости з великим обтяженьем от тебя ся деет»¹¹.

Зазначимо, що перелік захопленого майна насторожує: його занадто мало, щоб уважати, ніби Ілля повністю пограбував мачуху. Нікуди не був вивезений і архів. Загалом учинок князя можна було виправдати: він наказав опечатати віднайдені документи, особливо заповіт, боячись його підміни чи переробки. Як виявиться далі, ці побоювання не були марними (судді згодом визнають, що заповіт К.І.Острозького «нам здал быти непевен, на котором много было прыписано и неслушне справовано, и не видело ся нам на тот час дати ему мечьца и веры, и ни во што его есьмо обернули» – тобто, цей документ мав явні сліди «втручання» Олександри Слуцької). Процес «війни домової» між двома родинами великого гетьмана литовського детально описано в іншій нашій статті¹², тут лише пунктиром відзначимо певні моменти, важливі для витлумачення розуміння Іллею міри відповідальності перед пам'яттю про батька, домом Острозьких і родовими традиціями через проблему земельної власності. Король також зважав на славу покійного гетьмана та його роду, відтак «пометаючи на цнотолыви а славныи заслуги небощыка князя Костянтина, а маючи лютость и ласку нашу над малженкою его и его милости дети», вирішив замирити ворогуючі гілки дому¹³. Проте Ілля не бажав поступатися «родовим пріоритетом» та ділитися ореолом батькової слави ані з мачухою, ані з її дітьми – адже він із самого дитинства звик бути «центровим» у родині, на нього від початку сипалися всі принади, нагороди й батькова любов (завдяки останній усі, хто хотів віддячити гетьманові, робили подарунки й маєткові надання

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1863. – №93. – С.78–79; ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзимицьких). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.244, 259–259 зв. (посилання на «Литовську метрику», кн.202, арк.54, 111).

¹² Див. прим.1.

¹³ Литовская метрика: Книга записей 15 (1528–1538). – Вильнюс, 2002. – №102. – С.135–137; АС. – Т.III. – №СDXVI. – С.385–387.

на користь його тоді ще малолітнього сина). Нова родина батька була для Іллі цілком чужою й «вторинною» щодо спадщини, традицій роду. Притому мачуха мала «нечисті наміри», відредагувавши заповіт його батька.

Ворожнеча тривала, була у всіх на виду. Однак показово, що шляхетська опінія вважала спадкоємців Костянтина Острозького «единою родиною». Так, у 1538 р. Данило Єловицький, роблячи вклад у «Дерманскую великую лавру», зазначав, що здійснює його при «благочестивих князях» Іллі та Василеві Острозьких¹⁴. «Благочестиві князі» – це означення стосувалося правителів часів Русі та православних московських володарів, визначаючи як їх вірність православ'ю, церкві, так і прерогативи влади. Свята обитель і «піднесла» (щодо рівня влади та місця у соціумі), і «поєднала» непримиренних представників дому, але справжнє їх об'єднання й примирення так і не відбулося. Проте ми не можемо пройти повз факт існування в колективній свідомості шляхти регіону «ідеального образу» князівського роду Острозьких як «благочестивих князів» незалежно від конкретних представників фамілії та їх персональних характеристик. Благочестя роду православних князів було поза сумнівом, коли зверталися до їхніх родових сакральних осередків.

В іншому випадку духовна установа, навпаки, оскаржувала дії Іллі. Ідеться про фундований ще великим князем Вітовтом парафіяльний костел у Новогрудку. У 1535 р. його плебан – Павел Вишенський – оскаржував перед Сигізмундом I втручання Іллі Острозького у володіння церкви, що було визнано неслухним, оскільки предки князя ніякого права на ті землі не мали. Предмет суперечки залишився неясним. Можливо, ішлося про змагання за земельні володіння між православною кафедрою та костелом і якісь дії Іллі на користь митрополита?¹⁵ У такому разі мало йтися знов-таки про «благочестя», але чітко вираженого конфесійного спрямування. Цим Ілля ніби слідував батьковому прикладу: православні, особливо ж церковні діячі, у першу чергу митрополит, добре пам'ятали заходи гетьмана для оборони прав і привілеїв церкви у Великому князівстві Литовському, зокрема володінь Київської митрополії¹⁶.

Є ще один сюжет суто особистісного рівня, який не можна оминати, говорячи про ментальну сферу, ставлення до традицій (хоч і неписаних, але тим більш стійких), благочестя та віри. Маємо на увазі історію зі шлюбом Іллі Костянтиновича. Насамперед ідеться про порушення ним батькової угоди щодо одруження: цим Ілля фактично зневажував не лише його волю, але й офіційно укладену домовленість (1523 р.) із віленським каштеляном Юрієм Радзивіллою. Цю угоду на прохання останнього (оскільки йшлося про видачу доньки за іновірця) було підтверджено 5 березня 1523 р. Папою Римським Климентом II, при цьому понтифік указував, що шлюб може відбутися лише

¹⁴ Державний архів Тернопільської області. – Ф.258. – Оп.3. – Спр.1369. – Арк.17 зв. – 18 зв.; Спр.1368. – Арк.21–21 зв.

¹⁵ Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi vagni ducis lithuaniae 1386–1430 / Publ. J.Ochmański. – Warszawa; Poznań, 1986. – S.52–53.

¹⁶ Див.: Уляновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009. – С.110–136.

у випадку, коли дорослі вже молодята обидва погодяться на нього¹⁷ (невипадково під час суду Ю.Радзивілл навіть не обмовився щодо папського послання). При цьому «запису» між батьками майбутніх наречених не було, існувала лише усна домовленість, але укладена «під деякими певними заставами» (тобто, значним грошовим штрафом у разі її недотримання)¹⁸.

Слід підкреслити, що на той час заручини вважалися важливою складовою шлюбного процесу, тож порушення попередніх змовин/заручин у суспільній свідомості вважалося гріховним. В усій цій заплутаній історії зі шлюбом (детально викладеній в іншій нашій статті¹⁹) цікавить поведінка та аргументація Іллі Острозького щодо своєї відмови виконати волю батька та офіційну угоду з Ю.Радзивіллом. Навіть король Сигізмунд I спочатку суворо «нагадував» молодому князеві: «Чтоб ты без жодного вымовенья воли и листу отъца своего досить вчинилъ, и дочьку пана виленського, панну Ганъну себе за малженъку взялъ»²⁰; «Звлаща если не маем слушьное причины, для чого бы то учинити мел, если бы еси воли и листу отъца своего досить вчинити». Король обіцяв стати на бік Ю.Радзивілла й «заховати рачить водле права и того, што справедливо будет»²¹. Проте згодом Сигізмунд I раптово, попри усталений звичай, узяв до уваги «зухвалі» як на той час, у тому числі щодо покійного батька, слова молодого І.Острозького: мовляв, коли укладалася шлюбна угода, його про це ніхто не питав, а сам він жодної згоди на це не давав. Ілля посилався при цьому на правові норми: він вільний вступити у шлюб з будь-якою панною чи пані, із ким сам забажає. Юний князь відправив до короля своїх посланців із листами, в яких офіційно заявляв, що не відчуває відповідальності за батькове «умоцоване» щодо шлюбу, адже на цю угоду він своєї згоди не давав і, відтак, хоче бути вільним від усіх зобов'язань, учинених без його відома, а через короля прогне повідомити про це й Ю.Радзивілла. Зухвальство було подвійним: мало того, що Ілля заперечував проти батькової угоди – він ще й зневажив віленського каштеляна повідомленням тому про свою відмову через третю особу (самого короля)²². Усе це спричинило королівське звернення від 22 березня 1537 р. до Ю.Радзивілла, в якому йшлося про слушність думки Іллі щодо примусовості шлюбної угоди, а отже, згідно з правом, він не має обов'язку перед Ю.Радзивіллом і передається на суд короля²³. Остаточний вирок Сигізмунда I відбувся 20 грудня 1537 р.: Ілля був звільнений від зобов'язання одружуватися з Ганною Радзивілл попри всі домовленості та грошові заруки, а сам віленський каштелян, хоч би й мав письмову угоду та інші документи, не може їх використовувати, вони підлягають денонсації²⁴.

¹⁷ *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku.* – Т.ІІ. – Kraków, 1868. – S.48–49. – Dod. VI.1. – S.262–263.

¹⁸ *Źródła do dziejów Polskich / M.Malinowski, A.Przeddziecki.* – Т.ІІ. – Wilno, 1844. – S.392.

¹⁹ Див. прим.1.

²⁰ Литовская метрика: Книга записей 19 (1535–1537). – №244. – С.248–249.

²¹ Там же.

²² *Źródła do dziejów Polskich.* – S.392–393.

²³ ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзимінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.266–266 зв. (посилання на «Литовську метрику», кн.206, арк.413).

²⁴ *Źródła do dziejów Polskich.* – S.392–402; *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku.* – Т.ІІ. – S.50.

Звільняючи Іллію Острозького від шлюбного зобов'язання, укладеного його батьком із князем Радзивіллою, король порушував звичаєве право (не прописане в Литовському статуті) щодо умовин батьків про шлюб дітей. Окрім того, Сигізмунд I також порушував волю людини, яку за життя так високо цінував, і яка отримала опінію «батька короля». Це було тим більше дивним, що практика ранніх угод між батьками про пізніше пошлюблення дітей була в магнатському середовищі тієї пори ледь не нормою²⁵.

Саме у зв'язку зі шлюбом, котрий не відбувся, та планованим майбутнім одруженням з іншою особою «виникає» свідчення про акцію небувалого благочестя князя Іллі. Л.Божаволя-Романовський (хранитель архіву князів Сангушків, який у 1879 р. складав історію та генеалогію роду Острозьких для З.Радзимінського²⁶), писав, ніби в 1538 р. Ілля вирішив відвідати Єрусалим і прибув до двору короля у Краків, щоб виправити відповідні документи та отримати дозвіл, однак Сигізмунд I затримав його під приводом загрози від татар та сарацинів²⁷. Ця вельми екзотична інформація про єрусалимську прощу все ж видається нам вигаданою: джерела не фіксують паломництва Іллі навіть до відомого всій Русі Києво-Печерського монастиря, де покоївся його батько, опис майна Успенського собору середини XVI ст. не свідчить про жодні надання князя на могилу батька та на його спомин, а серед майнових документів родового архіву немає актів щодо особливої опіки над церквами та монастирями в родових володіннях. Проте інформацію стосовно подорожі Іллі до Єрусалиму навів і краєзнавець П.Юр'єв, указавши, що князь просив паспорт в імператора Фердинанда, однак володар відрадив того від поїздки з огляду на турецьку загрозу. Нібито цю інформацію П.Юр'єв почерпнув у віденському архіві («оригінал» листа Фердинанда до Іллі від 2 лютого 1538 р.; це дивна «знахідка», оскільки лист мав би потрапити до Іллі). В іншому місці своїх нарисів П.Юр'єв наводив лист Іллі Острозького до Яна Дантишка від 22 вересня 1532 р., в якому князь дякував прелатові за протекцію при віденському дворі (П.Юр'єв посилався на рукопис Паризької бібліотеки Чарторийських №1595; цей лист Іллі відомий також за публікацією А.Пшездзецького²⁸, проте він не стосується єрусалимської подорожі)²⁹. І хоча точні дати листів, імена та заявлений зміст листування, наведені П.Юр'євим, нібито вказують на реальність історії з Єрусалимом, ці дані підтвердити, на жаль, не вдалося. Як, до речі, і повідомлення того ж таки П.Юр'єва, ніби Ілля Костянтинович виписав з Італії садівників та розвів в Острозі оранжереї з помаранчами й лимонами, полюбляв розкішне життя та відповідно утримував свій двір³⁰. П.Юр'єв, як свідчать його матеріали, належав до містифікаторів і полюбляв «творити факти» на власний

²⁵ Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С.26–27; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa; Kraków, 1913. – S.25–26.

²⁶ Фактично рукопис Л.Божаволя-Романовського ліг в основу видання: Rulikowski W., Radziwiński Z.L. Książowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypetią, Dniprem, Sieniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni. – T.1. – Kraków, 1888.

²⁷ ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзимінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.2. – Арк.98.

²⁸ Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T.V. – Kraków, 1868. – S.11.

²⁹ Юрєв П. Острозская старина. – Ч.1. – Варшава, 1941 // Острозький державний історико-культурний заповідник. – Фонди. – КП 15905. – С.148.

³⁰ Там само.

розсуд. Проща до Єрусалиму в період боротьби за батькову спадщину, коли молодший брат Василь ось-ось мав стати повнолітнім і претендувати на половину маєтків, коли існувала пряма небезпека для життя, коли Ілля мав виконувати обов'язки старости порубіжних територій та регулярно відбивати напади татар аж ніяк не відповідала не лише обставинам, але й загальній тогочасній настанові князя щодо форм шанування церкви та проявів релігійності.

Окрім того, він вже був закоханим і мав твердий намір одружитися. При королівському дворі увагу І.Острозького привернула молода, добре вихована й розумна красуня Беата Костелецька (вважалася позашлюбною донькою короля від його довголітньої коханки Катажини Тельничанки), прихильності котрої добивалося чимало придворних³¹. Щоправда посланець пруського князя Альбрехта писав своєму господареві: «Князь Ілля втрапив з одного болота до іншого»³² (малася на увазі відмова від шлюбу з Ганною Радзивілл та очікуване одруження з Беатою). Наприкінці 1538 р. відбулися «уклади», а 1 січня 1539 р. – заручини 29-літнього князя Острозького та 24-літньої Б.Костелецької. І ось 2–3 лютого³³ 1539 р. у Кракові при королівському дворі зіграли пишне весілля Іллі з Беатою. Водночас відбувалися й заручини королівни Ізабелли з Яном Запольї, на честь яких було влаштований лицарський турнір (2 лютого)³⁴. Саме він і став, як уважали сучасники подій, фатальним для Іллі Острозького, котрий змагався на списках із королевичем Сигізмундом Августом. Попри слабку здоров'я спадкоємця престолу тому все ж таки вдалося вибити Іллю з сідла (очевидець того ж дня оповів про цю подію в листі до Альбрехта Прусського)³⁵. У результаті падіння І.Острозький зазнав серйозних травм внутрішніх органів, які врешті за півроку спричинять його смерть. Саме падіння й неуспіх нареченого у двобої з представником королівської сім'ї в очах придворних та у свідомості людної тієї доби були певною пересторогою, «поганою ознакою».

Згідно з віновим записом від 1 січня 1539 р., Ілля відказував Беаті 33 082 польських злотих віна і привінок на третині своїх маєтків. Князь додав загальною традиційну, але в даному конкретному випадку вельми символічну фразу:

«Ино я маючи бачность на речи пришылые, иж люди первших веков и теперешнии завше речи предние, которыи бы мели наперед прийти, так их обваровали и справили, ижбы у переднейший час якое трудности и небезпеченства не мели»³⁶.

³¹ *Kuchowicz Z.* Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku. – Łódź, 1972. – S.97.

³² *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S.59.

³³ Т.Кемпа доводить, що ця дата помилкова, і шлюб відбувся 29 грудня 1538 р., а саме весілля тривало три дні. Дослідник посилається на лист Децуса до пруського князя Альбрехта від 30 грудня 1538 р., в якому йдеться про ці події (див.: *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – S.60). Здається, польський історик має рацію, хоча б з огляду на дату вінового запису князя Острозького Беаті. Однак, оскільки лист Децуса нам проаналізувати не вдалося, утримаємося від використання запропонованої дослідником дати шлюбу.

³⁴ *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. – Т.І. – Kraków, 1868. – S.84. Про тогочасну традицію турнірів див.: *Бохан Ю.Н.* Турнірні традиції ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI стагоддзях. – Мінск, 2008.

³⁵ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Т.VII. – Lipsk, 1841. – S.182; *Kolankowski L.* Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548. – Lwów, 1913. – S.86, 228.

³⁶ AS. – Т.IV. – №CXL. – S.177–178; Archiwum Narodowe (Kraków; далі – AN). – Archiwum

Ці слова стосувалися можливого майбутнього, коли потрібно було виконати свій обов'язок перед дружиною та родиною наперед, оскільки це майбутнє було невідомим, тому піклування про долю близьких належало проявляти вже зараз. Нагадаємо, що вінове у тодішній практиці записувалося чоловіком через певний, іноді доволі значний час після одруження – навіть батько Іллі обом своїм дружинам записав вінове після кількох років подружнього життя. Ілля ж зробив запис відразу після шлюбу. Не будемо фантазувати щодо його власних або чийось спонук до цього. Відзначимо лише, що це було «першим кроком» до молитви. Хворий Ілля зробив розпорядження щодо гарантування матеріального майбутнього дружини.

У цьому ж ключі варто розглядати й офіційно розпочатий Іллею 3 березня 1539 р. новий судовий процес проти вдови князя Івана Заславського та її сина Кузьми щодо родових маєтків Заславських, які йому передав покійний князь Андрій Заславський. Ця тяжба та участь у ній короля вказує, що розпочато її було саме в ту пору далеко не випадково й, імовірно, не стільки тяжкохворим Іллею, скільки його молодого та завзятого дружиною: до родових маєтків дому Острозьких планувалося остаточно приєднати значні маєтності Заславських включно з їхнім родовим гніздом – Заславом. Зацікавлені сторони виявлять себе у продовженні справи вже по смерті Іллі. 2–3 жовтня 1539 р. перед королем постали княгиня Заславська з сином Кузьмою. І.Острозького вже не було серед живих, відтак до короля по захист інтересів Беати Острозької звернулася королева Бона. Саму ж справу вів опікун Острозьких, призначений Іллею, – князь Федір Андрійович Сангушко.

І от під час цього суду було проявлено жест каяття Іллі Острозького як один із проявів його релігійної спокути та очищення сумління. Князь Федір Сангушко продемонстрував на процесі лист Іллі, яким той зрікався маєтків дому Заславських, просив повернути їх Кузьмі разом із дарчою та заставною князя Андрія й застереженням, що ніхто зі спадкоємців Острозького не може далі судитися з Заславськими³⁷. Цей лист помираючий написав власноруч, непевною, тремтячою рукою, про нього нічого не знали ані Беата, ані Бона, ані Заславські. Для всіх він виявився повною несподіванкою. Окрім того, документ був засвідчений та наданий авторитетною людиною й офіційним опікуном Острозьких. Так Ілля вже по смерті цілковито знищив плани «третьої сторони» щодо відчуження маєтностей Заславських, продемонстрував справжніх ініціаторів процесу, свій примус до нього й невідоме каяття³⁸. Окрім того, це ще й прояв релігійних інтенцій: необтяженості душі перед смертю кривдною справою, у чому доволі артикульовано проявилось розуміння Іллею малої есхатології.

Уже на початку квітня 1539 р. хворий князь, мабуть, почувався дуже погано, оскільки подбав (або його дружина Беата) про здобуття генерального

Sanguszków. – Papiery. – №522 (тут ідеться про 19 000 польських злотих віна); Франко І. Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535–1540 // *Його ж.* Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.39. – К., 1983. – С.152 (запис датовано 30 січня 1539 р.).

³⁷ ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзимінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.272–273 зв. (посилання на «Литовську метрику», кн.208, арк.283).

³⁸ AS. – Т.IV. – S.326.

підтвердження Сигізмундом I від свого та Сигізмунда II Августа імені прав Іллі Костянтиновича на маєтки батька³⁹. Важливо, що І.Острозький мав твердий намір виплатити також усі батькові борги, які він не поспішав віддавати впродовж дев'яти років після смерті того. Тепер, перед власним кінцем, ці невикладені батькові борги також пригнічували душу Іллі. Тож князь у рахунок виплати батькового боргу (20 000 злотих) передавав Беаті віддані у заставу Полонне, Красилів, Чуднів, Сульжин, волость Сушу, Колодне і Чернехів⁴⁰. Проте дружина Іллі так само не захоче платити давні борги покійного тестя (утім, це вже не лягатиме провиною на душу Іллі). Різке погіршення здоров'я молодого князя й «обвал» його маєткових дарунків дружині породили певні підозри при дворі. Посланець пруського князя Альбрехта Миколай Ніпшич писав господареві, що до швидкого розвитку хвороби Іллі могла спричинитися його енергійна дружина, якій Острозький «занадто догоджав»⁴¹.

16 серпня 1539 р. в Острозі, за три дні до смерті, Ілля склав тестамент⁴². Саме цей документ і є квінтесенцією нашого дослідження⁴³. Його зміст «випадає» з контексту подібних заповітів не лише з руських, але й польських та литовських теренів⁴⁴. Духівницю Іллі від початку й до кінця наповнено молитвою, інтенціями віри, намаганнями спокути, замолювання гріхів у всіх можливих формах молитовного предстоання живих за його душу. Відчуваючи близьку смерть, князь указував на головну причину свого тяжкого стану: «Будучи навежонъ тою хоробою моею отъ милого Бога». Це була констатація Господньої кари через хворобу та прийняття її як справедливої. Тож князь на самому початку тексту «напервей полечал душу мою Богу створителю моему в Троицы едыному и пренасветшое Его светои Матеры и всим светымъ и светицамъ и въгодникомъ его». Отже, тестатор не лише сподівався на Божу милість, доручаючи йому свою душу, але й висловлював сподівання на опіку над нею Богородиці та всіх святих і угодників Божих. Виділення категорії угодників означало особливе звернення до найбільш шанованих святих, котрі за життя здійснювали численні подвиги в ім'я Господа (зокрема найвідомішим із титулом угодника був св. Миколай Мірлікійський). Прохання про молитву всіх сил

³⁹ Литовская метрика: Книга записей 25 (1387–1546). – Вильнюс, 1998. – №245. – С.295–297. На прохання Беати, цей запис Сигізмунд II Август підтвердив 18 жовтня 1547 р. (див.: ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзівінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.16 зв., 244 (поширення на «Литовську метрику», кн.208, арк.96, 233, 283, 359; кн.209, арк.74, 1046).

⁴⁰ Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С.66.

⁴¹ Kolankowski L. Zygmunt August... – S.228; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – S.61.

⁴² AS. – Т.IV. – №162. – S.206–209; AN. – Archiwum Sanguszków. – Papieru. – №526. 18 жовтня 1546 р. Сигізмунд II Август на прохання Беати підтвердив цей запис (див.: ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзівінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.16 зв.). Т.Стецький бачив оригінал заповіту ще в дубенському архіві Острозьких (див.: Stecki T.J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S.10).

⁴³ Российский государственный архив древних актов (Москва). – Ф.396. – Оп.1. – Д.23. – Л.130–132. Попередні публікації тестаменту: AS. – Т.IV. – №CLXII. – S.206–209; Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – Т.II. – Dod.VI.2. – S.263–269 (пол. мовою); Франко І. Шість записів князя Іллі... – С.156–158.

⁴⁴ Див.: Włodarski M. Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w. – Kraków, 1987; Borkowska M. Dekret w niebieskim ferowany parlamencie, czyli garść testamentów polskich: Wybór testamentów z XVI–XVIII wieku. – Kraków, 1984; Абросимова С. Заповіт Іллі Острозького в Литовській метриці // Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій «Острого на порозі 900-річчя», 1996–1998 рр. – Острого, 2000. – С.5–6.

небесних перед престолом Божим за душу Іллі було доволі сильним проявом почуття власної гріховності, її невідмоленості за життя.

Після звернення до церкви небесної Ілля звертався до церкви земної, намагаючись прикликати її слуг до ревної молитви за спасіння своєї душі. Тож уся перша частина заповіту стосувалася надань на церкву з молитовним жестом і благанням духівництва різних рівнів про молитву за спасіння душі князя. На Печерський монастир, де Ілля заповідав поховати себе «с предки моими», відписувалося 100 кіп грошей. В обителі спочивали князь-монах Федір Данилович/Феодосій Острозький, а в Успенському соборі – батько й матір тестатора, а також його дядько Михайло з дружиною. На той час у відомих редакціях Києво-Печерського патерика ще існував текст про те, що поховані у святій землі монастиря грішники будуть прощені. Утім Ілля, як видається, не знав про це передання, інакше б він не забув його підкреслити. З іншого боку, указівка на потребу поховання поряд із «предками», хоча деякі з них спочивали і в острозькій княжій Богоявленській церкві, усе ж свідчила про чітку систему пріоритетів «святості місця», окрім бажання бути поряд із меншою частиною представників дому в Печерській обителі. Цікаво, що Ілля не називав «предків» і не зазначав, що воліє спочивати біля батьків. Це спонукає акцентувати увагу саме на обителі, її святій землі та «пожиточності» молитов братії, і лише у другу чергу – на традиції з часів дядька й батька бути похованими саме тут.

Далі Ілля розписував пожертви на соборні церкви: у Великому князівстві Литовському (Пречистенському собору у Вільні – 10 кіп грошей, Пречистенському городельському⁴⁵, мінському, новогрудському, берестейському, володимирському та луцькому соборам – по 10 кіп грошей), у «всихъ имене моихъ» – по 10 кіп, а по міських та сільських церквах у володіннях князя – по 70 грошей. Практично всі православні соборні храми Литви та всі церкви у маєтностях Острозьких отримували пожертву й мали піднести свою молитву за князя перед Господом. Така всесоборна й усецерковна молитва, на думку Іллі, вочевидь мала б сприяти проходженню його душі через «повітряні митарства» (цей концепт уже існував у православній свідомості вірних Київської митрополії). Перелічені надання ніби спокутували неухагу помираючого за життя до соборів і храмів у митрополії та власних володіннях. Молитва самого його у цих святинях уже була неможливою, не могла вона й звучати «вічно» через відсутність фундушів від його імені (жоден із них не зафіксований джерелами, точніше – нам невідомий), але для князя була важлива молитва сорокаденна, поки його душа не попрощається назавжди з цим світом. Усе це вказує на доволі точне розуміння ним самим і тогочасним православним соціумом «подорожування» душі після смерті й етапи цього «подорожування» третього, дев'ятого та сорокового днів. Як для людини, котра раніше не виказувала видимих проявів релігійності, цей усвідомлений акцент на сорокаденних молитвах ледь не в усіх православних храмах митрополії виглядає доволі промовисто. Це також означає, що наші «знання» стосовно відсутності попередньої практики

⁴⁵ Див.: Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня. – Гародня; Wrocław, 2008. – С.76–77.

особливих проявів релігійності Іллі Острозького радше є «незнанням» реальних обставин через неналежну документальну базу.

«Окремим рядком» заповіту було персоніфіковане роздавання коштів на молитву по душі. Важливо, що насамперед Ілля звертався до молитви вбогих: за народною традицією і церковним переданням молитва бідних та упосліджених «чесніша», вагоміша перед лицем Господа, тож задушні подавання саме знедоленим уважалися кращим спомином по душі померлого. Ілля заповідав роздати убогим на його поминання 40 (!) кіп грошей. Сама ця сума вказувала на цілком усвідомлену тестатором силу молитви вбогих, а отже, – його добру обізнаність із суспільною та церковною традицією. І лише після цього слідували церковні ієрархи, котрі, з огляду на свій сан і владу, а також особливості молитов за єпископським служінням на літургіях мали возносити виняткову молитву до Бога. Ілля звертався з проханням про молитву до трьох ієрархів: глави митрополії – київського митрополита (йому призначалося 15 кіп грошей), а також до єпископів двох епархій, до яких входили маєтності дому Острозьких – владик володимирського та луцького, яким належало по 10 кіп грошей. Ця «фінансова ієрархія» відбивала своєрідну систему «молитовних пріоритетів»: спочатку вбогі, затим глава митрополії, а потім два єпископи. Такі пріоритети вказували на розуміння сили, глибини й очікуваної «уваги Божої» до молитов усіх означених суб'єктів у «згасаючій» системі.

Щодо нерухомості на церковні структури, то Ілля подбав про підтвердження прав володіння на село Гольче Богоявленської церкви Острозького замку. Він не мав бути там похований, але у цьому сакральному осерді домового міста спочивали інші князі Острозькі, і при їх могилах постійно поминалися всі покійні представники роду. Отже, це була своєрідна молитва за весь сонм померлих родичів, до якого мав потрапити й сам Ілля. Другим було надання на обитель, де спочивали батьки, і де хотів бути похований також сам Ілля – Києво-Печерський монастир. Цьому святому місцю зі свого Глуського маєтку князь виділив одну частину з підданими та всіма землями й угіддями, а також 12 ушатів меду. Усі ці дари мали забезпечити тепер уже вічну молитву за жертводавця, допоки існує монастир і його насельники користуються з фондусів. Іншу частину Глуського маєтку з медовим збором Ілля передавав київській обителі Миколи Пустинного, де перебувала чудотворна ікона св. Миколая – угодника Божого. Саме при ній мала тривати вічна молитва за князя та спасіння його душі. Печерському ж і Микільському монастирям та Св. Софії Київській князь виділяв ще по 10 кіп грошей, а всім іншим київським церквам – по 70 грошей на заупокійні молитви (знов-таки сорокаденні).

Така побожність Острозького вражає – за життя він не здійснював щедрих надань на церкву (принаймні про них невідомо, вони мали б проявитися в маєткових документах обителів, церков і владицтв), а отже, саме очікування смерті та посмертного суду спонукало Іллю до неймовірної щедрості й бажання «наповнити» всі православні церкви й уста духівництва та вірян Великого князівства Литовського молитвами за спасіння його грішної душі. Додатковим свідченням різкого переходу до небувалої побожності стала попередня (більш ніж за півроку до складання заповіту) дія Іллі щодо компетенції

турово-пінського єпископа Вассіана. З лютого 1539 р. король Сигізмунд I звернувся до Іллі Острозького з пропозицією не втручатися в «духовні справи» владики, зокрема щодо духовного суду над священниками, розлучення, у тому числі збір «роспуценок куниц с мирских»⁴⁶. Вочевидь Ілля користувався «правом власника», котре перебувало поза межами церковного канонічного права й не відповідало благочестивим настановам гетьмана Костянтина Острозького. І тут раптом за якихось півроку ставлення Іллі до церкви та церковнослужителів різко змінилося – проявився «страх Божий» і бажання максимальної спокути з допомогою заупокійних молитов ледь не всієї суцільної церкви Київської митрополії й особливо в її найважливіших сакральних центрах.

Проте чи не найбільш промовистим жестом передсмертної побожності князя Іллі слід уважати його наказ виготовити з парадних бойових обладунків оклади для шанованих чудотворних ікон. Князь «покладав» військове срібло до ніг Господа та Богородиці:

«Зброя моя сребренная, которая тутъ у скарѣбе моемъ ест, на чорьномъ оксамите (вона була виготовлена спеціально для лицарського турніру на весільних урочистостях – В.У.) и поясъ мой тадаровьскій и другая зброя на чорьномъ акъсамите, которая естъ у пана Кгабрыеля Тарѣла, которое сребро мое естъ у Тарѣла жъ остроги и школея тую зброю одну и тое сребро што у Тарѣла и тотъ поясъ тадаровьскій ободравъшы с того сребра образъ намѣстьный Светого Богоявления и другии обѣразъ намѣстьный Светое Пречистое оковати а остатъкомъ того сребра, естли ся останеть, крестъ сребреный уробити».

Таке розпорядження означало надто промовисту акцію/жест: символи військової звитяги князя, які складали головну цінність кожного шляхтича, переплавлялися. Саме це, найцінніше у земному житті, що символізувало ратні подвиги, шляхетство та княжу честь, відтепер спочатку мало перетворитися в «ніщо», а потім із цього матеріалу виготовлялися оклади для родових ікон. При цьому мали прикрашатися головні (намісні) образи домової княжої церкви в Острозі – Богоявленської. Не менш символічним був і акт переплавки зброї та обладунків на виносний церковний хрест, що мав лежати на престолі у вівтарі соборного храму й слугувати вічною молитвою самого Іллі у цьому храмі та його співпричастя до молитви священників собору, які уживатимуть цей хрест на літургіях, а також вірян, котрі прикладатимуться до хреста після служби. Срібло ж у злитку Ілля заповідав для окладу чудотворної ікони св. Михаїла й іншого його ж образу в Межирицькому Свято-Троїцькому монастирі. Отже, головні земні матеріальні цінності князя відтепер мали прикрашати головні духовні цінності роду та його святинь, слугуючи вічною молитвою самого помираючого перед цими святинями.

Лише після детального розпису надань на церкву та оздоблення ікон князь повів мову про дружину й очікувану дитину. Насамперед опіку над ними він доручав Сигізмундові I Старому, Сигізмундові II Августу («королеві молодому»),

⁴⁶ Архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – К.52. – Оп.2. – Карт.13. – Д.1/12.

«а особливе полецаю и покоръне низько чоломъ бью наяснеишою государыни нашої милостивої великої кнегини Боне [...] абы ее милость жону мою и дети мои рачыли в ласце и опеце и в обороне своєї мети, а з милостивое ласки и обороны своеє не рачыли опустити такъ яко сперъву рачыла почать».

У тексті заповіту Ілля неодноразово звертався до королівського подружжя: «Покоръне прошу и низько чоломъ бью [...] впаметовати на старые заслуги предъковъ моихъ и отъца моего, и тежъ на мои пильные заслуги и повольности мои» та не дати нікому скривдити дружину й дитину, а також проконтролювати повне виконання заповіту.

Окрім королівських осіб опікунами призначалися Іван Сапега (воєвода підляський, маршалок двору), князь Юрій Фальчевський (католицький біскуп луцький і берестейський), «брат мой» князь Федір Андрійович Сангушко (маршалок волинський, староста володимирський), Іван Горностаї (підскарбій земський, писар королівський, староста слонімський), Михайло Василевич (писар королівський, державця упитський). Вибір опікунів був вельми специфічним, адже серед них переважали литовські пани, а замість православних владик – католицький біскуп; серед близьких родичів – лише князь Федір Сангушко. Усе це викликає підозру в тому, що заповіт формувався під впливом певної «партії» із числа зацікавлених осіб (на думку Л.Соболева, це були прибічники королеви Бони⁴⁷), що орієнтувалася не на дім Острозьких, а на іншу, цілком конкретну, особу та її прихильників.

Усе ж найбільше Ілля піклувався про дитину: «Кгды з воли Божое уступилъ есми у малъженство зъ жоною моею ино еще отъ того часу мамъ над-ею ижъ панъ Богъ рачилъ ми дать плодъ изъ жоною моею». Але якщо дитя народиться після смерті батька, «тогды то оповедаю и объявляю ижъ то естъ власныи плодъ мой». Відповідно, «жена моя маєть с тымъ дитятемъ моимъ седети на всихъ именьяхъ моихъ»: отчизних, вислужених, куплених «отъца нашого» і материстих, з яких мають бути виплачені борги самого тестатора та його батька. Усе це Беата повинна «держжати и въжывати» до повноліття їхньої дитини. Далі Ілля уточнював, що всі його володіння складають «половицу» маєтностей Острозьких, які мають бути розділені з «братом моим». Поряд із цим князь підтверджував виданий у Кракові «на вічність» віновий запис Беаті на замках Степані, Сатієві та Хлапотині. Вочевидь, цей пункт було вписано за наполяганням дружини. Вона ж спричинилась і до повторення в тестаменті дивного твердження, ніби Ілля «для некоторыхъ моихъ великихъ а пильныхъ потребъ» узяв у дружини (цей запис було зроблено 6 серпня, за два тижні до смерті, що викликає законне запитання: на які такі потреби?) 6000 кш грошей, котрі вона збрала «у прыятелеи своихъ». Під ці гроші князь заставив дружині свій материстий маєток – місто Рівне з волостю та підданими. Окрім того, Ілля повертав їй навечно все, що вона принесла йому як посаг. Князь «пускал» Янушпіль (перейшов до Беати по смерті її брата – познанського єпископа Януша «з княжат литовських», тобто позашлюбного сина

⁴⁷ Соболев Л. Борьба за наследство кн. К.И.Острожского в 40-е гг. XVI в. // Острогיאна в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С.35.

Сигізмунда I й Катажини Тельничанки) з умовою, що особа, котра захоче ним володіти, має заплатити Беаті Острозькій 4000 польських злотих, на які вона повинна «выкупити сребро мое и ланьцухи в пана Скоруты и у пана Жабы, и тымъ сребром долъги мои платити»⁴⁸. Два ж коштовних ланцюги (викуплені від Скоруты) та подаровані Беаті, «запоница моя» мають перейти до їхньої спільної дитини. Ті ж «ланьцущьки и перстенъки мои и што жона мне дала имъ тежъ то все отъдалъ есми жоне моеи». Дружині він заповідав «святости образы, шаты, зброи, кони вси и всякие речы мои». Усе це мало не стільки матеріальне, скільки символічне значення для Іллі та його предків із дому Острозьких. І серед цих речей особливе місце посідали «святости образи», які мали явно православне походження, але все ж заповідалися дружині-католиці саме як сімейна цінність сакрального змісту.

Особливо подбав князь і про своїх служебників, яким наказував, згідно з реестрами, заплатити всі борги, задля чого може бути продано котрийсь із маєтків, визначений опікунами. Служебникам, які «в мене не на врочысто мешкають», Ілля відписував по 10 кіп грошей, а старій пані (його годувальниці) та паннам мала на свій розсуд заплатити Беата. Розплата зі слугами була однією зі шляхетських чеснот, також маючи характер традиції з релігійним відтінком: уважалося, що кожна людина повинна цілком віддати свої борги й усі форми відплати, щоб її душа була вільною від них на Божому суді.

Заповіт Іллі Острозького ніхто не завірив, жодних свідків при його складанні не було, що викликає певні підозри про тиск і наполягання дружини чи її близького оточення. Виглядає, що Беата зумисне не допускала до хворого нікого зі «сторонніх» осіб (тобто не близьких до себе), інакше свідки шляхетського походження та луцько-острозький єпископ віднайшлися б. Утім, якщо дружину цікавили справи маєтків та майна, тобто друга частина тестаменту, до тексту якої Беата могла бути причетною, то перша, власне релігійно-сакральна частина була витвором самого Іллі, котрий один лише й міг так розлого опікуватися величиною та незмірною кількістю молитов за свою душу у середовищі православних. Ця перша побожна частина завдяки деталізації дій, жестів, надань і молитов переконливо свідчить про напругу великої передсмертної молитви князя Іллі, при якій не було не лише жодного православного владики, але й жодного свідка православної віри. Велика молитва Острозького мала кілька рівнів: церковний – в особах священнослужителів, ієрархії та вбогих, котрі у силу подавань мали щоденно впродовж сорока днів возносити до Господа молитви про спасіння душі покійного; персональний – завдяки окладам на родових іконах, зокрема чудотворних, хресту та іншим сакральним дарам сам Ілля незримо мав бути присутній у молитві перед цими святинями та у сакральних центрах роду; усецерковний – через фундації молитва за князя «вічно» мала звучати й фактично звучить донині в усіх монастирях і храмах, куди було зроблено вклади, та котрі (сакральні центри)

⁴⁸ У виписках із «Литовської метрики» всіх справ Острозьких згадано справу 1540 р. про закладене краківським міщанам, але так і не викуплене срібло Іллі (див.: ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзівинських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.250 (посилання на «Литовську метрику», кн.208, арк.329).

залишаються діючими, де літургісають – адже скрізь на кожній літургії звучала й звучить молитва за всіх жертводавців; родовий – через поклін місцям, де спочивають предки, Ілля звертався також до їхньої допомоги й молитов.

23 вересня 1539 р. на прохання молодої вдови Сигізмунд I затвердив заповіт покійного князя і він, таким чином, вступив у силу⁴⁹. А 19 листопада на світ з'явилася в майбутньому найзаможніша й найнещасливіша наречена – Гальшка (тобто Єлизавета, на честь патронки свого дня народження св. Єлизавети Праведної Палестинської, матері Іоанна Предтечі, яка вшановувалася римською церквою 15 листопада, а православною – 5 вересня). Отже, Гальшка була охрещена в католицькому костелі, явно з волі своєї матері – Беати. Це порушувало традицію дому Острозьких: жоден зі спадкоємців до цього часу не був католиком. Хоча така практика загалом була поширеною: у конфесійно мішаних шлюбх дівчатка охрещувалися у вірі матері, а хлопчики – батька. Однак у даному випадку спадкоємиця була єдиною дитиною, народженою по смерті батька, тому цей принцип виключався. Уже одне це ім'янаречення доньки робило Беату руйнівницею традицій роду Острозьких та першою дівою персоною окатоличення його нащадків, хоча саме щодо цього (хрещення дитини) Ілля у своєму заповіті нічого не зазначив.

Дружина й донька ніколи не згадували про Іллю, не відвідували Києво-Печерський монастир, не молилися й не плакали над його могилою. Князя Іллю Беата згадувала лише у судових процесах, а їхня донька Гальшка ніколи не бачила свого батька. Його умовний зримий образ зберігся лише на портреті та гравюрі. Щодо першого, то йдеться лише про його можливе існування, але в реаліях нині він не існує. Від часів А.Яблоновського передається інформація, що один варіант портрету Іллі перебував у Дубенському замку, а інший – у Славуті, у Сангушків (загинув у 1914–1918 рр.). П.Юр'єв писав, що на власні очі бачив репродукцію славутського портрету Іллі: молодий, вродливий князь із німецькою борідкою, на пальцях обох рук – численні персні⁵⁰. Нині можна вказати на графічний варіант родового портрету (з Дубенського замку), який потрапив до опублікованого генеалогічного довідника Бартоша Папроцького 1578 р.⁵¹ Зазначимо, що зображення Іллі все ж доволі умовне, оскільки його відтворення напряму залежало від майстерності різьбяря. Проте таблиця з портретами Острозьких розпочинається саме з Іллі (не Костянтина Івановича, якого взагалі немає, а тим більше не з попередніх представників роду від Данила). Гадаємо, це пов'язане з тим, що в портретній галереї Острозьких образ Іллі був найбільш раннім (портрет Костянтина Івановича Василь-Костянтин, вочевидь, замовив пізніше, ледве чи не після 1574 р., принаймні в період поставлення надгробка батькові наприкінці 1570-х рр. у Печерському монастирі). Тут варто згадати й інший цікавий факт: у суботнику Свято-Троїцької погорільцівської церкви 1693 р. (початок списаний із попереднього пом'яника 1648 р.) рід «князей Острожских» також розпочинається

⁴⁹ ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзівинських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.247, 274–276 зв. (посилання на «Литовську метрику», кн.208, арк.233); *Соболев Л.* Борьба за наследство... – С.35.

⁵⁰ *Юр'єв П.* Острожская старина. – Ч.1. – Варшава, 1941. – С.148.

⁵¹ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone. – Kraków, 1578. – S.209.

з Іллі, затим іде Костянтин (вочевидь Іванович, тобто батько Іллі), Василь і його сини Олександр та Януш, а вже за ними – княгині⁵². Цей факт, можливо, пов'язаний із заповітом Іллі: він перший (якщо не єдиний) із князів Острозьких надав цьому храму певну суму на поминання.

Ілля Острозький помер 19 серпня⁵³ 1539 р. й був похований у вересні – жовтні, згідно з заповітом, в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря поряд із батьком та матір'ю («А погребъ телу моему грешному выбираю с предъки моими в Печерскомъ манастыры в Киеве в церкъви Пречыстое Богоматерь») ⁵⁴. У 1579 р., коли Василь-Костянтин споруджував пам'ятник батькові в Успенській церкві Печерського монастиря, він «затулив» поховання його першої дружини Тетяни-Анни Гольшанської та брата Іллі, котрі спочивали поряд із великим гетьманом. Це вказувало на негати́вне ставлення Василя-Костянтина до першої батькової родини. Тож припущення, ніби Костянтин-Василь замовив велику ікону пророка Іллі з житієм для Іллінської церкви в Дубні «як пам'ять про свого брата» ⁵⁵ слід уважати маловірогідним (образ зберігся донині).

Цікаво зазначити, що тіло Іллі до Києва везла частина його слуг (це видно із судового процесу одного з відданих служебників князя – дубенського урядника Миклаша Клоцького проти іншого княжого слуги – Івана Івановича, котрий не їздив на поховання пана й став відданим слугою Беати, її підскарбієм⁵⁶: «Служил дей есми посполу с ним (І.Івановичем – В.У.) небожыку князю Ильи Острозскому, кгдым по жывоте небожыка князя поехал, попроважаючи тело его до Киева» ⁵⁷), а інша частина з Беатою залишилася в Острозі. Сама дружина на погреб чоловіка до Києва не поїхала, імовірно через вагітність. Уся ця судова історія М.Клоцького та І.Івановича сигналізувала, що Беата здійснить повну заміну старих слуг Острозьких відданими їй самій людьми. Ще одним доказом цього є позов зем'янина Грицька Промчейковича 1540 р., який «за росказаньем нашим тело его (Іллі – В.У.) до Киева провадил», а в цей час із його Дядьковського маєтку було вивезено 12 підданих селян⁵⁸. Тож зі вказаного ясно, що Беата не виконала однієї з настанов заповіту – не винагородила слуг Іллі за віддану службу. Вірних слуг померлого князя його дружина потроху усувала, а разом із ними «відсувалася» й пам'ять про самого Іллю Острозького.

⁵² Острозький державний історико-культурний заповідник. – Фонди. – КН 28126.

⁵³ Т.Вихованець обстоює дату 17 серпня, тобто, як сказано в документі, «на третій день після Вознесіння Діви Марії». У XVI ст. це свято припадало на 15 серпня, тож третій день – 17, щонайбільше 18 серпня (див.: *Вихованець Т.* День поховання Костянтина-Василя Острозького: «Нотатки» по полях історичних джерел // *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині.* – Вип.2. – Острог, 2009. – С.204, 211–212, прим.9). Утім сама точність джерела (свідчення Олександри Слуцької 1541 р. щодо повноліття її сина Василя) та умовність визначення дня смерті Іллі не дозволяють однозначно схилитися до цієї версії (ані спростувати, ані підтвердити). Натомість історіографічна традиція називає дату 19 серпня, при якій ми й залишаємося.

⁵⁴ Польський варіант біограми див: *Żelewski R. Ostrogski Ilija.* – S.481.

⁵⁵ *Ричков П.А., Луц В.Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К., 2002. – С.118; *Костюк Г.* Житійна ікона пророка Іллі кінця XVI ст. з Дубна // *Волинська ікона.* – Луцьк, 1996. – С.61–63.

⁵⁶ Литовская метрика (1540–1541): Книга 10 судных дел. – Вильнюс, 2003. – №74. – С.72.

⁵⁷ Там само. – С.49.

⁵⁸ Литовская метрика: Книга 12 судных дел. – Вильнюс, 2007. – №2. – С.31.

Згодом, як уже вказувалося, навіть місце поховання Іллі біля батька – Костянтина Івановича Острозького – «запечатав» великим надгробком батькові-гетьманові князь Василь, тож навіть у наш час дослідники стверджують про наявність лише одного-єдиного поховання князів Острозьких в Успенському соборі. Однак могилу Іллі відкрив давно опублікований опис покровів на гробниці, складений 1554 р. Тут сказано: «Князя Костеньтина и кнегини и сына ихъ князя Илии тры злотоглавы съ кресты перловыми»⁵⁹. Отже, у соборі поряд із великим гетьманом литовським було поховано членів його першої родини – дружину Тетяну-Анну та сина Іллю. Можна припустити, що після поховання батька Ілля перепоховав у соборі померлу десятима роками раніше свою матір, цим підкресливши власне «первородство» та права старшого сина на батькову спадщину. Можливо, саме він замовив і коштовні покрови на поховання батьків. Зазначимо, що у цьому ж описі надгробних покровів 1554 р. вказано: «Князя Михайла Острозского злотоглавъ, крестъ на немъ перловый. [...] Кнегини Михайловое злотоглавъ, на немъ крестъ серебряный с перль»⁶⁰. Отже, рідний брат Костянтина Івановича з дружиною також були поховані в Успенському соборі, але окремо, оскільки покрови на їхньому похованні згадано через три поховання від сім'ї Костянтина Івановича.

Факт поховання поряд із великим гетьманом його першої дружини та їхнього сина спричинив небажання Василя-Костянтина Острозького «лежати» поряд із ними та поховання його й більшості членів його чималої родини в Острозі. А саме встановлення Василем-Костянтином скульптурного пам'ятника батькові у соборі було покликане, окрім вивищення пам'яті про гетьмана за допомогою незвичного для православного храму позначення поховання ренесансною скульптурою (поставлена у серпні 1579 р., автор – львівський різьбяр Себастьян Чешек⁶¹), ще й бажанням приглушити факт поховання поряд із ним його першої сім'ї. Відзначимо, що й у розписах храму XVIII ст. на фресці північної стіни за лівим кліросом, де були представлені князі відомих родів, похованих у соборі (Гольшанські, Сангушки, Вишневецькі), дід Острозьких репрезентували Костянтин Іванович (справді похований тут) та Василь-Костянтин (лише будівничий надгробка батькові). При цьому ніхто вже не лише не знав, але й не підозрював, що під величним постаментом лежить ще двоє Острозьких – Тетяна-Анна княгиня Гольшанська та князь Ілля Костянтинович.

⁵⁹ Голубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.1. – К., 1883. – Приложения. – №II. – С.8–9.

⁶⁰ Там же. – С.9.

⁶¹ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. «Бібліотека Києво-Софійського собору». – Спр.186/362-С. – Арк.108 зв. – 109; *Петров Н.И.* Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острозским // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.1. – К., 1879. – С.79–81 (= Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – №22. – С.937–939; Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн.2. – С.9–10 (третьої пагінації)); *Величковський І.* Твори. – К., 1972. – С.137–138; *Gębarowicz M.* Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce. – Toruń, 1962. – S.154–164; *Dobrowolski T.* Sztuka polska od czasów najdawniejszych do ostatnich. – Kraków, 1974. – S.349; *Ульяновський В.І.* Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській лаврі // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С.112–121; *Сидор-Габелінда О.* Надгробок князя Костянтина Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1998. – Т.236. – С.279–293.

На тлі двох Костянтинів Ілля майже не з'являвся також у працях істориків роду, в історичних дослідженнях з обсягу острогіани. Однак його велика молитва забезпечила Іллі Костянтиновичу Острозькому довгу молитовну пам'ять багатьох поколінь православної людності. Ця пам'ять на сакральному рівні молитви за його душу звучить і нині в тих монастирях та храмах, на які князь надав фундації, біля родової Межиріцької ікони Богоматері, у Богоявленському соборі Острозького замку. А саме попереднє вивчення форм і суті цієї великої передсмертної молитви Іллі Острозького вказує, що він, як і інші діячі роду, гідний не лише сакральної, але й історичної пам'яті та спеціальних студіювань усіх сюжетів і сфер його життєвого шляху.

The article analyzes the testament of Prince Illia Ostroz'kyi, the "big prayer" of the human to buy the farm. The author lighting up the religiousness image of early modern society on example of one of the representative of the upper stage of the social pyramid. Before the near death young prince believed in the otherworldly life, expiation, the knowledge of small and big eschatology. The power and "scope" of his big premortal prayer point out the authors understanding to the fact of insufficient religiousness by the life and the traditional "faith territory" needs.

Keywords: testament, prayer, redemption, religiosity, prince, family, Ostroz'ki.

В.С.ШАНДРА *

ДОЛАННЯ КАДРОВОГО ДЕФІЦИТУ ПІД ЧАС ЛІБЕРАЛЬНИХ РЕФОРМ 1860–1870-х рр.: ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Аналізується політика верхньої влади Російської імперії у сфері кадрового забезпечення ліберальних перетворень 1860–1870-х рр. З'ясовано заходи, до яких удавалася держава, аби реалізувати масштабні завдання – селянську реформу, мобілізацію самоврядування, забезпечення рівності всіх підданих перед законом, перехід до загальної військової повинності та на акцизну систему, удосконалення й удосуннення освіти. Виявлено, які з них і чому мали локальний характер, запроваджуючись лише в українських губерніях Російської імперії.

Ключові слова: ліберальні реформи, кадри, чиновництво, освіта, самоврядування, місцеві особливості.

Ми слабкіші й бідніші за першорядні держави, і при тому не тільки бідніші матеріальними способами, але й силами розумовими, надто у справі управління¹.

Будь-які ініційовані державою реформи здійснюються людьми, на котрих покладається завдання їх реалізації, а відтак і успіх. Ліберальні перетворення 1860–1870-х рр. модернізували Російську імперію, мобілізували кадри, здатні підхопити задум петербурзьких діячів. Ліквідація кріпацтва, запровадження місцевого самоврядування, формування суду на основі рівності всіх підданих перед законом, загальна військова повинність, перехід на акцизну систему, поглиблення змісту освіти й розширення освітньої мережі – усе це вимагало наявності відповідних фахівців. Без активної та широкої участі чиновників губерньського рівня, які ставали б суб'єктом реформування, годі було сподіватися на позитивний результат. Кадрове забезпечення набувало значення внутрішньої складової перетворень, на яку не могла не звернути увагу верхня влада. Нижче спробуємо з'ясувати засоби, до яких та вдавалася, аби досягти успіху реформ через їх кадрове забезпечення. Також визначимо, які з них набули локального виміру й чому, що в кінцевому результаті сприятиме історизації соціального досвіду взаємодії влади та суспільства на тому відтинку часу, коли обставини різко змінюються й насичуються подіями, формуються нові моделі поведінкових норм різних спільнот. Тим більше, що професіоналізація як

* Шандра Валентина Степанівна – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст.
E-mail: ValShandra@gmail.com

¹ Ці слова належать великому князеві Костянтиніві Миколайовичу (1827–1892 рр.), найактивнішому ініціаторові та втілювачеві ліберальних реформ у Росії (цит. за: Берендтс Э.Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние её на государственный и общественный быт России. – Петроград, 1915. – С.6).

суспільне явище, без якого не долається застій у господарському та політичному житті, ще не ставала предметом уваги істориків.

Зміни в організації влади на місцях

Унаслідок реформ суттєво змінювалася сама влада – удосконалювалися її інституційні форми, зростала кількість державних установ, які формувалися на бюрократичному, а не на виборному принципі². Активізація відповідних процесів супроводжувалася відмовою від колегіального управління, що найперше втілювалося в поліції, керівництвом котрою, зокрема в містах, переходило в руки поліцмейстера³.

Зміни пов'язувалося не лише з новими повноваженнями держави, яка відтепер перебирала на себе турботу за величезну селянську масу, що раніше перебувала в юрисдикції поміщика. На них вплинула й ліквідація військових поселень, які розміщувалися в тому числі й в українських губерніях, зокрема Харківській, Київській та Херсонській, унаслідок чого ті виводилися з військового та напіввійськового управління, у них створювалися думи, ратуші, словесні суди, поліцейські управління, а згодом (з 1869 р.) і органи земського самоврядування⁴. Припинялася діяльність ліквідаційних комісій, створених для передачі в державну власність маєтків, конфіскованих у поляків, з описом яких на кінець 1850-х рр. чиновники вже впоралися⁵. Переставали функціонувати установи міністерства державних маєтностей: у Таврійській – із 1861 р., Волинській, Катеринославській, Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях – із 1863 р.⁶

Намагання верховної влади порозумітися з поміщиками та здобути підтримку з боку освіченого суспільства проявилися у формуванні нових установ, членів яких обирали повітові дворянські зібрання. Утім в їх назві – губернські дворянські комітети з облаштування та поліпшення побуту поміщицьких селян – не звучала мета створення, тобто звільнення від кріпацької залежності,

² Так, донедавна виборні посади у суді й поліції ставали призначуваними державою, і їх кількість постійно зростала. Починаючи з 1858 р., на посади поліцмейстерів, городничих, дільничних, слідчих і станових приставів, земських справників, а з 1862 р. і чинів повітового поліцейського управління призначав губернатор (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2 (далі – 2 ПСЗРИ). – Т.33. – Отд.2: 1858. – Санкт-Петербург, 1860. – №33727), а з 1865 р. кандидатури радників губернского правління схвалювалися міністром внутрішніх справ. Чиновників до казенних та контрольних палат призначав очільник фінансового відомства.

³ Про це найперше було заявлено у висновку Державної ради про нову організацію управління поліцією у місті Харкові, на утримання якої держава протягом перших п'яти років виділяла третину коштів (див.: Там же. – Т.49. – Отд.1: 1874. – Санкт-Петербург, 1876. – №53380).

⁴ Йдеться про такі міські поселення, як Чугуїв, Вознесенськ, Новомиргород, Ольвіопіль, Новогорітськ, Умань, Торговиця, Балаклава та низка населених пунктів Харківської губернії (див.: Там же. – Санкт-Петербург, 1862. – Т.35. – Отд.1: 1860. – №35887; Отд.2: 1860. – №36065; Т.36. – Отд.1: 1861. – Санкт-Петербург, 1863. – №37112), а також про ліквідацію Азовського й Новоросійського козацьких військ (див.: Там же. – Т.44. – Отд.1: 1869. – Санкт-Петербург, 1873. – №46894).

⁵ Маються на увазі Волинська й Подільська ліквідаційні комісії, створені 1832 р. (див.: Там же. – Т.35. – Отд.1: 1860. – Санкт-Петербург, 1862. – №36065). Перша з них припинила діяльність 1836, а друга – лише 1858 рр.

⁶ Там же. – Т.36. – Отд.2: 1861. – Санкт-Петербург, 1863. – №37514; Санкт-Петербург, 1865. – Т.37. – Отд.1: 1862. – №38530; Отд.2: 1862. – №39100.

що вказує чи то на непевність, а чи на брак відповідальності влади. Особливості Правобережної України спонукали до формування ще й загальної комісії в Києві з чиновників міністерств внутрішніх справ і фінансів під орудою генерал-губернатора, який змінював етнічний склад уведенням до неї місцевих поміщиків із росіян⁷. Створювані губернські у селянських справах присутствія за однаковим штатним розписом відразу почали скорочувати, адже число селян, що звільнялися, було неоднаковим по регіонах. Найменше їх виявилось в Таврії, де татари-селяни не перебували у кріпацтві⁸.

На Правобережжі України реформи розпочалися задовго до загальнодержавних, коли за ініціативою генерал-губернатора князя І.Васильчикова дев'ять магістратів та одну ратушу на Київщині було об'єднано з повітовими судами, міська й земська поліція також зазнали реорганізації⁹. Подібне об'єднання відбулося наступного, 1862-го, року в Подільській та Волинській губерніях¹⁰. А вже 1865 р. ідею об'єднання установ – лікарської управи, комітетів охорони здоров'я й віспового – у складі губернського правління було втілено у 37 внутрішніх губерніях імперії¹¹. Інтенсивно відбувалося втручання у життя приватновласницьких міст Правобережної України, де запроваджувалися посади квартальних наглядачів з оплатою їхньої служби власником міста¹². Засновувалися також квартирні комісії, які в Російській імперії з 1808 р. забезпечували військовий постій. Власники містечок не лише очолювали їх, а й утримували власним коштом. Зокрема, граф В.Потоцький керував такою інституцією в Білій Церкві на Київщині¹³. У 1866 р. ліквідовувалися магістрати й ратуші в усіх губерніях, а їхні господарські справи передавалися до міських дум, нотаріальні – до повітових судів¹⁴.

Поширене уявлення, що реформи розпочалися зі скасування кріпацтва, справедливе лише частини, адже цьому заходу все ж передувало суттєве уточнення повноважень поліції, у віданні котрої опинялися селяни, і яку, згідно з указом від 8 червня 1860 р., позбавляли функцій органу досудового слідства – відтепер його мали забезпечувати чиновники міністерства юстиції,

⁷ 2 ПСЗРИ. – Т.36. – Отд.3: 1861. – Санкт-Петербург, 1863. – №32840 а, 32857 а, 33173 а, 33676 а; Т.38. – Отд.2: 1863. – Санкт-Петербург, 1866. – №40175. У 1864 р. вводилися два додаткових члени з місцевих поміщиків російського походження з виплатою їм жалування у 2,5 тис. руб. із надходжень від сплати 10-процентного податку з польських маєтків (див.: Там же. – Т.39. – Отд.1: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №40498). Ця ж комісія 1865 р. розглядала питання про зменшення для правобережних селян викупних платежів за землю (див.: Там же. – Т.40. – Отд.1: 1865. – Санкт-Петербург, 1867. – №42042).

⁸ Таврійське губернське у селянських справах присутствіє скорочувалося на три чиновні особи (див.: Там же. – Т.38. – Отд.1: 1863. – Санкт-Петербург, 1866. – №39143), Харківське – на дві, причому скасовувалася посада члена від уряду, а місцевого поміщика замінював предводитель дворянства (див.: Там же. – Т.39. – Отд.1: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №40900).

⁹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.290–291; 2 ПСЗРИ. – Санкт-Петербург, 1863. – Т.36. – Отд.1: 1861. – №37095; Отд.2: 1861. – №37284.

¹⁰ 2 ПСЗРИ. – Т.37. – Отд.1: 1862. – Санкт-Петербург, 1865. – №37951.

¹¹ У тимчасових правилах уперше відзначалася не лише потреба держави, а й наголошувалося на суспільній необхідності зміни керівництва губернськими установами (див.: Там же. – Т.40. – Отд.1: 1865. – Санкт-Петербург, 1867. – №42180).

¹² Третій квартальний наглядач запроваджувався у містечку Дубно Волинської губернії (див.: Там же. – Т.31. – Отд.1: 1856. – Санкт-Петербург, 1857. – №30673).

¹³ Там же. – №30556.

¹⁴ Там же. – Т.41. – Отд.1: 1866. – Санкт-Петербург, 1868. – №43183.

котрі впроваджувалися в 44 губернських центрах та повітових містах. Їх число залежало від кількості населених пунктів і вони отримали назву судових слідчих¹⁵. Натомість поліція розслідувала лише незначні проступки й порушення законів. Складність упровадження судових слідчих на Правобережжі України полягала в їх етнічному польському походженні, що ототожнювалося з «політичною неблагонадійністю». Призначених у 1861 р. поляків було звільнено вже впродовж 1862–1863 рр.¹⁶

Запроваджувалися нові державні суди, які втілювали у собі дух правової й законної влади, що відмовилася від виборних посадовців і віддала перевагу призначуваним суддям і судовим слідчим – як в окружних судах, так і у судових палатах. Крім того, уточнювалося, що посади у судовому відомстві обіймають суто російські піддані¹⁷. Лише мировий суддя залишався виборним, а його служба оплачувалася не державою, а із земських зборів¹⁸. Винятком стали мирові судді Правобережної України, яких влада призначала й утримувала коштом державного казначейства. Так, протягом 1867–1868 рр. в окрузі Харківської судової палати ліквідовувалися повітові та словесні суди та запроваджувалися нові, окружні¹⁹. Суди Одеської судової палати відкривалися протягом першої третини 1869 р. у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях²⁰. Судова реформа у Правобережній Україні проводилася найпізніше, відтак тут старі суди існували до 1870-х рр.²¹ Територіальні межі судових палат не тільки не збігалися з губернськими, а були значно ширшими, що сприяло унезалеженню судової влади від адміністративної. Компетенція губернських правлінь у судових справах зменшувалася. Трансформувалася й прокуратура, котра звільнялася від функцій загального нагляду й зосереджувалася на судових процесах.

Однією зі спроб пристосувати державні інституції до реформ було створення в їх старих структурах нових чиновницьких посад, які існували до моменту напрацювання законодавчих актів для нових установ. Так було з

¹⁵ У Київській губернії таких було, наприклад, 35 осіб. Кандидатів на ці посади губернатор узгоджував із губернським прокурором (див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.442. – Оп.404 а. – Спр.112. – Арк.2–3).

¹⁶ Там само. – Оп.410. – Спр.19. – Арк.1–9.

¹⁷ Голови, їх товариші, члени окружних судів, а також старші голови, голови департаментів і члени судових палат призначаються верховною владою за поданням міністра юстиції, як ішлося у ст. 212 закону про заснування судових установ від 20 листопада 1864 р. (див.: 2 ПСЗРИ. – Т.39. – Отд.2: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №41475).

¹⁸ Там же. – Т.44. – Отд.1: 1869. – Санкт-Петербург, 1873. – №47598.

¹⁹ Там же. – Т.42. – Отд.1: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №44094; Т.43. – Отд.1: 1868. – Санкт-Петербург, 1873. – №45490. У 1867 р. почалася ліквідація повітових судів: Слов'яносербського – у Катеринославській, Ялтинського, Дніпровського й Феодосійського – у Таврійській, Городницького, Остерського, Сосницького, Кролевецького, Глинського, Суразького, Глухівського – у Чернігівській, Тираспольського – у Херсонській губерніях (див.: Там же. – Т.42. – Отд.1: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №44094, 44265, 44618, 45060). Повноваження Харківської судової палати поширювалися на декілька губерній: однойменну, Курську, Орловську, Воронежську, що дозволило унезалежити судову гілку влади від адміністрації (див.: Там же. – №45104), а з 1873 р. – і Чернігівську (див.: Там же. – Т.48. – Отд.1: 1873. – Санкт-Петербург, 1876. – №52240).

²⁰ Там же. – Т.43. – Отд.1: 1868. – Санкт-Петербург, 1873. – №46062.

²¹ Словесні суди тут припиняли функціонування 1872 р. (див.: Там же. – Т.47. – Отд.1: 1872. – Санкт-Петербург, 1875. – №50524).

тимчасовою посадою чиновника з особливих доручень у складі казенних палат, яка запроваджувалася 1869 р. для координації «правильної» торгівлі²². Крім нових посад з'явилася тенденція до їх об'єднання у вигляді сумісництва. У земських губерніях було дозволено одній і тій самій особі обіймати відразу дві посади. Так, дільничний мировий суддя міг бути й на посаді голови, або члена повітового земського зібрання. Те саме спостерігалось й у міській громадській службі, де посади суміщалися з посадами у земських і станових установах²³. У 1872 р. позитивно вирішилося питання про участь управляючих казенними палатами у засіданнях губернських у селянських справах присутствій, коли ті з'ясували питання стягнення викупних платежів і недоїмок²⁴. Зростання кількості справ, з якими не справлявся чинний штатний склад установ, спонукав уряд до запровадження додаткових тимчасових посад (на кілька років)²⁵.

Потреба мати сталі прибутки змусила владу провести фінансову реформу, покликану максимально централізувати державні кошти. Винні відкупи ліквідовувалися й запроваджувався акциз – новий універсальний податок, який у кінцевому результаті суттєво посприяв розбудові залізничного транспорту та промисловості. Ці заходи відбувалися на основі «Положення про питний збір» від 1861 р.²⁶ через ліквідацію залишків старого пропінаційного права, яким усе ще володіли козаки, військові обивателі, дворяни українських губерній, а також меноніти Таврії. Подібне завдання стояло й перед новими установами – акцизними губернськими та окружними управліннями, серед них і заснованими 1866 р. акцизними управліннями для торгівлі сіллю²⁷, які безпосередньо підпорядковувалися міністерству фінансів. Новими були установи державної перевірки – губернські контрольні палати, створені указом від 22 березня 1865 р. Аби їх функції були результативнішими, змінювалася форма діяльності: чиновники ревізували губернські й повітові казначейства, перевіряли законність і правильність надходження державних коштів, їх витрату, захищаючи фінанси від казнокрадів, поставщиків і підрядників. Призначення міністром без втручання очільника губернії на посади управляючих, а ними – чиновників у свої установи робило їх незалежними від адміністрації. Як судова реформа й перетворення у сфері місцевого управління, так і незалежне відомче призначення зменшили повноваження місцевої влади, котра усувалася від дріб'язкового контролю та відповідала перед центром лише за законність їх діяльності.

²² 2 ПСЗРИ. – Т.44. – Отд.1: 1869. – Санкт-Петербург, 1873. – №46878.

²³ Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине. – Донецк, 2008. – С.128; 2 ПСЗРИ. – Т.45. – Отд.1: 1870. – Санкт-Петербург, 1874. – №48745.

²⁴ 2 ПСЗРИ. – Т.47. – Отд.2: 1872. – Санкт-Петербург, 1875. – №51411.

²⁵ Так було з Таврійською карною палатою, коли її додатково на два роки поповнили посадою секретаря (див.: Там же. – Т.38. – Отд.1: 1863. – Санкт-Петербург, 1866. – №39837). Київська карна палата 1864 р. також отримала три нових посади – тимчасово на два роки (див.: Там же. – Т.39. – Отд.1: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №40886).

²⁶ Докл. див.: Крисчн Д. Забытая реформа: отмена винных откупов в России // Великие реформы в России: 1856–1874: Сб. ст. – Москва, 1992. – С.126–139; 2 ПСЗРИ. – Т.33. – Отд.1: 1858. – Санкт-Петербург, 1860. – №32840.

²⁷ 2 ПСЗРИ. – Т.41. – Отд.1: 1868. – Санкт-Петербург, 1868. – №43049.

У Правобережній Україні мережа державних установ була густішою, як і більшими були їх повноваження внаслідок конфіскації (з наступним перерозподілом) земельної власності учасників польських повстань, а також уніфікації місцевої строкатої соціальної структури з уподібненням її до загальноросійської. Достатньо вказати, що Київське губернське правління займалося продажем землі не лише на Київщині, а й у Волинській та Подільській губерніях, а шляхта, громадяни, однодворці, «вільні люди» позбавлялися станових привілеїв і в 1868 р. були віднесені до сільських чи міських громад²⁸.

Верховна влада була переконана, що малоефективну бюрократію в господарській сфері, як і централізоване управління з Петербурга слід доповнити виборними посадовцями, залучення яких дозволить виправити катастрофічне становище на місцях, адже питання благоустрою, побутових умов, обслуговування набували дедалі більшого значення. Відтак земська й міська реформи спиралися на самоврядні принципи всестановості, виборності, розподілу влади на розпорядчу та виконавчу з правом формувати місцевий бюджет і використовувати його на першочергові потреби без жорсткого контролю з боку казенних палат. Самоврядні органи отримали право ухвалювати обов'язкові для мешканців постанови та клопотатися перед верховною владою про власні потреби. Аби збільшити їх незалежність губернатори, генерал-губернатори, члени губернських правлень і присутствій, а також службовці поліції позбавлялися виборчих прав. Контроль за самоврядними органами здійснювали нові губернські установи – присутствія, спершу (1870 р.) у міських²⁹, а з 1892 р. – у міських і земських справах³⁰. Вони розглядали скарги на думи, зібрання та управи, ухвалювали рішення про судове переслідування їх посадовців, ставши першими установами адміністративної юстиції³¹. Відбулися зміни й у підготовці справ до слухання: якщо раніше ці питання зосереджувалися в канцелярських службовців, то тепер їх перебрали до своїх рук виборні посадовці, унаслідок чого на зміну старій системі документування та діловодства прийшла нова³².

²⁸ *Никотин И.А.* Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединённых от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876). – Вильна, 1886. – Т.1. – С.342; Т.2. – С.55–56.

²⁹ У 1872 р. Державна рада ухвалила закон, згідно з яким міські думи могли оскаржувати рішення присутствій, їхні скарги з поясненнями губернатора мали надходити до 1-го департаменту Сенату протягом місяця (див.: 2 ПСЗРИ. – Т.43. – Отд.2: 1872. – Санкт-Петербург, 1875. – №51469).

³⁰ *Горбачев В.П.* Городская реформа 1870 года в Украине. – С.166; 2 ПСЗРИ. – Т.45. – Отд.2: 1870. – Санкт-Петербург, 1874. – №48597. У 1872 р. було вдосконалено текст відповідного положення в тій частині, де йшлося про невключення до їх складу голів комерційних судів таких міст, як Миколаїв та Керч, в яких вони не були відкриті свого часу (див.: 2 ПСЗРИ. – Т.47. – Отд.1: 1872. – Санкт-Петербург, 1875. – №50402).

³¹ *Берендтс Э.Н.* Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II... – С.108.

³² *Лазаревский Н.И.* Лекции по русскому государственному праву. – Санкт-Петербург, 1910. – С.71–72.

**«Учреждения не имеют важности, ...
всё зависит от людей, а людей нет»³³**

Нові місцеві державні посади потребували вже не стільки чиновників дворянського походження, скільки людей із професійною освітою. На порядку денному постало питання зміни принципів добору кадрів, їх розміщення та обліку. Традиційно державні посади обіймали дворяни, які користувалися винятковим правом на державну службу з усіма її привілеями, однак і до них було висунуто жорсткіші вимоги. Указом від 9 грудня 1856 р. спадкове дворянство присвоювалося внаслідок відбування служби лише тим чиновникам, які служили ретельно й тривалий час, здобувши чин статського радника (5 клас), а пізніше – дійсного статського радника (4 клас). Особисте дворянство набувалося з присвоєнням чину 9-го класу³⁴. Таке уточнення пояснювалося зростанням чисельності чиновництва, а також державним інтересом забезпечити управлінський апарат старанними та вірогідними кадрами.

Значним кроком до якісної зміни кадрів було уточнення джерел поповнення бюрократії, шлях, що його намітив ще Микола I, коли 1827 р. видав указ про формування табельного чиновництва з канцелярських службовців³⁵. На час Олександра II практичні потреби змусили уряд розширити коло осіб, з якого могли призначатися державні посадовці. Першим існуючу практику переглянуло міністерство фінансів, яке відтепер самостійно укладало державний бюджет, а отже потребувало кваліфікованих кадрів. До губернських та окружних акцизних управлінь набиралися службовці без урахування їх станового походження, заборонялося приймати місцевих власників чи орендарів ґуралень. Посади бухгалтерів у казенних палатах і повітових казначействах було дозволено обіймати особам без права державної служби та без табельних чинів, інакше кажучи – недворян за соціальним походженням. Таким фахівцям влаштовувався своєрідний іспит «по счётной части», їх брали на службу під особисту відповідальність керівника установи. Ці норми поширювалися й на відомство державного контролю³⁶. А вже за кілька років Державна рада визнала за доцільне до казенних палат тих губерній, управління в яких здійснювалося на загальних підставах, залучати на чиновницькі посади не вище 10-го класу представників усіх станів, навіть якщо ті не мали права державної служби. На час обіймання посад вони звільнялися від рекрутства і користувалися всіма перевагами державних службовців³⁷.

³³ Ці слова належали М.Сперанському, їх повторив і К.Победоносцев, котрий на перших порах був палким прихильником реформ (цит. за: *Берендтс Э.Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II...* – С.11; *Зайончковский П.А. Дневник государственного секретаря А.А.Половцева.* – Т.1. – Москва, 1966. – С.215).

³⁴ 2 ПСЗРИ. – Т.31. – Отд.1: 1856. – Санкт-Петербург, 1857. – №31236, 31256. На нього могли претендувати ті, хто прослужив десять років у попередньому чині. З отриманням звання спадкового дворянина чиновник міг обіймати такі високі посади, як директор департаменту, губерна-тор, градоначальник.

³⁵ Там же. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1830. – №1469.

³⁶ Там же. – Т.37. – Отд.1: 1862. – Санкт-Петербург, 1865. – №38281, 38609.

³⁷ Там же. – Т.41. – Отд.1: 1866. – Санкт-Петербург, 1868. – №43336.

До дворян на службі додалися купці першої гільдії (за умови набуття освіти), а також сини некласних службовців, підмайстрів, майстрів фабрик Кабінету його імператорської величності та ін.³⁸ У 1867 р. сини козаків також отримали право на державну службу – спершу канцелярську, а ті, хто мав вищу й середню освіту вже за два роки могли розраховувати на перший класний чин³⁹.

Переглядалася попередня практика заміщення судових посад у західних губерніях. Олександр II зменшив існуючі обмеження, урівнявши активних і пасивних виборців серед дворянства. Тепер на місце судді повітового суду могли претендувати дворяни з активним і пасивним виборчим правом, особи з суддівським досвідом як чиновницької, так і виборної служби у чині 9-го класу, а також спадкові дворяни, у власності котрих було не менше 100 селянських душ і які зарекомендували себе авторитетними людьми. Посади засідателів могли обіймати спадкові дворяни, якщо вони набули чин 9-го класу на будь-якій – суддівській, цивільній – службі. І в першому і у другому випадках не йшлося про польське походження чиновників, проте їх схвалював генерал-губернатор, за яким залишалося право заміщати в разі відсутності лояльних урядовців чиновниками зі свого оточення⁴⁰. У Правобережній Україні нові підходи до організації влади не витримали випробування польським повстанням 1863 р. З оголошенням воєнного становища у Житомирі, губернському місті Волині, травневі дворянські вибори відкладалися на невизначений час. Те саме відбулося й на Київщині. Вакансії на виборні державні посади заповнювалися шляхом адміністративного призначення, а не через дворянські вибори⁴¹. У 1869 р. дворянські депутатські зібрання, а відповідно й Сенат, припинили розгляд справ колишніх польських шляхтичів щодо надання російського дворянства, навіть незважаючи на видані раніше Центральним київським архівом давніх актів відповідні документи⁴². Звідси ще одна додаткова можливість позбавляти їх державних посад.

Серед важливих змін було зменшення кількості цивільних посад, що їх обіймали кадрові військовослужбовці. Ініціював цю справу військовий міністр Д.Мілютін, одноступенець Олександра II в реформуванні державної влади, який виніс на обговорення у вищих ешелонах питання про непризначення військових поліцмейстерами, городничими, повітовими справниками та навіть наглядачами в'язниць і виховних закладів. Пропозицію підтримали міністр внутрішніх справ і Сенат. Схвалену імператором 7 жовтня 1866 р. її почали виконувати на місцях. І навіть коли за два роки чисельність військовослужбовців на цивільних посадах почала планомірно зменшуватися, ці положення не поширювалися на західні губернії, адже тут тенденції до демократизації державної служби викривлювалися як сонячний промінь у воді. Вона зазнала суттєвих змін уже під час запровадження найголовнішої при звільненні

³⁸ Там же. – Отд.2: 1866. – №43606.

³⁹ Там же. – Т.42. – Отд.1: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №44369.

⁴⁰ Там же. – Т.32. – Отд.1: 1857. – Санкт-Петербург, 1858. – №32314.

⁴¹ За указом від 18 лютого 1862 р. (див.: Там же. – Т.37. – Отд.1: 1862. – Санкт-Петербург, 1865. – №37992; Т.38. – Отд.1: 1866. – Санкт-Петербург, 1866. – №39359).

⁴² Там же. – Т.44. – Отд.1: 1869. – Санкт-Петербург, 1873. – №47591.

селян від кріпацтва посади мирового посередника. Вимога, аби той був місцевим виборним спадковим дворянином із вищою освітою порушувалася й було дозволено призначати на це місце особистих дворян без освіти в разі схвалення кандидатур губернатором. Хоча їм і не присвоювався чиновницький клас, проте їх притягували до відповідальності нарівні з чиновниками⁴³. Їх корпус тут формувався з військовослужбовців, штаб- і обер-офіцерів, яких забирали прямо з частин і час обіймання посад зараховувався за військову службу⁴⁴. Придушенням повстання 1863 р. скористався генерал-губернатор, котрий спонукав верховну владу дозволити призначати на посади в мирових установах офіцерів, які залишилися поза штатом «за родом зброї»⁴⁵.

У 1872 р. чисельність військових знову обмежувалася першими чотирма класами, за винятком міст перебування генерал-губернаторів (в Україні такими були Київ та Одеса)⁴⁶. А вже наступного року відставні офіцери, котрі служили в мирових установах західних губерній, отримали річний вклад жалування в разі відмови «від надання вислуженого цивільного чину»⁴⁷.

Виборна служба, запроваджена ще Катериною II, також якісно змінювалася. Дворянство втрачало монопольне право на зайняття посад, адже у земських і міських органах гласними могли бути й представники інших соціальних верств. Верховна влада регулювала їх склад, зокрема 1866 р. було заборонено обирати до земських управ чиновників, які служили в казенних, контрольних палатах, казначействах, а також осіб духовного звання⁴⁸. Наступного року вийшло розпорядження зменшити число гласних у губернських управах⁴⁹. Однак контроль за тією складовою діяльністю земств, яка впливала на поповнення державної скарбниці, посилювався, відтак із 1870 р. на зібраннях мав бути присутній акцизний чи гірничий чиновник⁵⁰.

При доборі чиновників для реалізації земельної реформи на Правобережжі України враховувалося їх етнічне походження. Із завершенням укладання викупних актів генерал-губернатор запропонував заміщати посади предводителів дворянства головами мирових з'їздів, які прибули сюди з сусідніх губерній, зокрема малоросійських. Ішлося про те, щоб на посадах в органах дворянського самоврядування перебували не поляки, а принаймні вірнопіддані українці. На цю пропозицію не пристав лише поміркований П.Валуев⁵¹. Після смерті генерал-губернатора О.Безака і з приходом на цю посаду О.Дондукова-Корсакова політика підтримки селянських інтересів була згорнута. Їй на зміну прийшла

⁴³ 2 ПСЗРИ. – Т.36. – Отд.1: 1861. – Санкт-Петербург, 1863. – №36660, ст.21, 123, 125.

⁴⁴ Там же. – Т.39. – Отд.1: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №41066.

⁴⁵ Там же. – Т.38. – Отд.2: 1863. – Санкт-Петербург, 1866. – №40427.

⁴⁶ Там же. – Т.41. – Отд.2: 1866. – Санкт-Петербург, 1868. – №43718; Т.43. – Отд.1: 1868. – Санкт-Петербург, 1873. – №46054; Т.47. – Отд.1: 1872. – Санкт-Петербург, 1875. – №50585.

⁴⁷ Там же. – Т.48. – Отд.2: 1873. – Санкт-Петербург, 1876. – №52469.

⁴⁸ Там же. – Т.41. – Отд.1: 1866. – Санкт-Петербург, 1868. – №43291.

⁴⁹ Там же. – Т.42. – Отд.2: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №45163.

⁵⁰ Там же. – Т.45. – Отд.1: 1870. – Санкт-Петербург, 1874. – №47876.

⁵¹ Там же. – Т.42. – Отд.1: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №44110. У «двобої» генерал-губернатора й міністра внутрішніх справ перемогу здобув перший, пропозиція якого більше відповідала імперській політиці Росії. Про відмову від звичного обрання повітового предводителя дворянства у західних губерніях ішлося у законодавчому акті від 3 липня 1867 р. (див.: Там же. – №44805).

підтримка поміщиків, навіть незважаючи на їх польське походження. Для її забезпечення влада вже не потребувала рішучих та «ідейних» чиновників, які прагнули захистити селянські інтереси. Поступово таких усували від справ, замінюючи тими, хто йшов на ці посади за протекціями. Про нових мирових посередників Ф.Воропонов зі знанням справи висловився, що їх добирали так, аби вони не задумувалися над «вищими питаннями», не мали власних переконань, а «робили те, що вкаже влада»⁵².

При формуванні виборних органів етнічна строкатість підданих змушувала верховну владу вдатися до компромісного рішення, яке полягало у квотах гласних від християн і нехристиян (магометан) – якщо йшлося про міські думи Таврійської губернії. Перших мало бути обрано 2/3, а других – 1/3, в іншому разі питання з'ясував міністр внутрішніх справ⁵³. Якщо ж говорити про правобережні, то йшлося про поступове поширення міської реформи 1870 р. з правом адміністрації не схвалювати кандидатури міських голів у разі їх політичної неблагонадійності.

Гострий дефіцит освічених чиновників змушував владу переглянути ставлення до освіти та сформулювати конкретні вимоги на забезпечення державного апарату професійними, кваліфікованими співробітниками. Тривалий час освіта не вважалася фактором кар'єрного зростання чиновників, навіть попри те, що університети від самого свого заснування мали завданням підготовку кадрів для державної служби. Чи не вперше серйозну увагу на освіту було звернуто в положенні від 25 червня 1835 р. про врахування освітнього рівня при присвоєнні чинів. Чиновників і канцелярських службовців поділили на три категорії: з вищою, із середньою освітою й тих, хто не мав жодних атестатів. Цим самим положенням встановлювалися й два види отримання чину: «за старанність» і «за заслуги, що полягали в якихось особливих подвигах»⁵⁴. У цьому разі освічені чиновники просувалися по службі в 1,5–2 рази швидше. Аби активізувати приплив на чиновницькі посади освічених юнаків, Олександр II відмовився від колишньої практики розпочинати службу в губернських установах. Із 1858 р. ті, хто закінчив вищі навчальні заклади з ученими ступенями, могли розпочинати службу відразу в міністерствах. Ті ж, хто вже розпочав її у провінції, могли перейти до столиці, а охочі продовжувати службу в губерніях, мали можливість претендувати на наступний чин через два, а не через три роки, як було раніше⁵⁵.

Найперше фахівців потребувала судова реформа, під час підготовки якої, як довів Р.Вортман, правники створили власну корпорацію, котра піднесла професію юриста на ще небачену в Росії висоту, з нею навіть змушений був рахуватися сам Олександр II⁵⁶. Уже в останні дореформені роки на посади губер-

⁵² Воропонов Ф. Крестьянское дело в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1902. – Кн.9. – С.13.

⁵³ 2 ПСЗРИ. – Т.48. – Отд.2: 1873. – Санкт-Петербург, 1876. – №52811.

⁵⁴ Там же. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1830. – №7224.

⁵⁵ Там же. – Т.33. – Отд.1: 1858. – Санкт-Петербург, 1860. – №32705.

⁵⁶ Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – Москва, 2004. Автор неодноразово наголошував, що російське самодержавство завжди віддавало перевагу виконавчій владі перед судовою й лише правникам удалося розірвати це «зачароване коло».

ських прокурорів почали призначати молодих, освічених юристів⁵⁷, і галузь права найперше ставала професійною, що сприяло впровадженню законності у сферу управління. За університетським статутом 1863 р. на юридичних факультетах запроваджувалися нові кафедри й навчальні курси, посилювалися їх теоретична складова. Найбільш здібних держава відправляла на стажування до університетів Західної Європи. Ішлося навіть про заснування факультетів державних і суспільних наук⁵⁸.

Молодь з ентузіазмом захопилася правознавством, юридичні факультети (в тому числі й київського Університету св. Володимира) набули неабиякої популярності. Зокрема в Києві чи не вперше було запроваджено ще з часу заснування вишу таку форму, як підготовка казеннокоштных студентів. Ті з них, що збиралися присвятити себе цивільній службі, крім обов'язкової програми юридичного факультету додатково займалися практикою під керівництвом одного з професорів або синдика та секретаря. Списки студентів-правознавців із поясненням їхніх знань та моральних рис передавалися генерал-губернаторові, котрий визначав місце їх майбутньої служби в губерніях Правобережної України⁵⁹. Починаючи з 1863 р., число студентів на юридичному факультеті в Києві досягало 300 осіб, поміж них можна було зустріти вихідців із духівництва, міщан і навіть селян. Натомість на інших факультетах студентів було в рази менше. Утім, незважаючи на постійне впровадження судів нового зразка, зокрема й 1880 р. в Південно-Західному краї, число студентів почало різко скорочуватися. Чинниками падіння престижу юридичної професії, як з'ясував ректор Університету св. Володимира М.Ренненкампф, сам фахівець із міжнародного приватного права, були нечіткість вимог статуту щодо обов'язкової університетської освіти для обіймання посад голів і товаришів голів судових палат, чинів прокурорського нагляду та навіть мирових суддів. Скажімо, до судових слідчих висувалися такі вимоги – наявність вищої або середньої освіти, досвід вирішення карних справ, добросовісність; за їх призначення відповідали губернатори й генерал-губернатори, чий вибір схвалював міністр юстиції. Про правову професійну освіту не йшлося, її замінював детальний «Наказ судовим слідчим» зі 112 статей, в кожній з яких ті отримували детальну інструкцію для своїх дій на всі можливі випадки слідчої практики⁶⁰. За спостереженнями ректора, на судові посади почали призначати не лише осіб без вищої правової освіти та судової чи адвокатської практики, а й чиновників, далеких від сфери юриспруденції відомств: військового, морського, поштового. Давалося взнаки й зловживання владою міністра юстиції, який схвалював на вакантні посади слідчих до впорядкованих міст, а решта змуше-

⁵⁷ История Правительствующего Сената за двести лет 1711–1911. – Т.3: Правительствующий Сенат в XIX столетии до реформ 60-х годов. – Санкт-Петербург, 1911. – С.513.

⁵⁸ Берендтс Э.Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II... – С.30.

⁵⁹ Шульгин В. История Университета св. Владимира. – К., 2010 [репринт видання: Санкт-Петербург, 1860]. – С.47–48, 83.

⁶⁰ 2 ПСЗРИ. – Т.35. – Отд.1: 1860. – Санкт-Петербург, 1862. – №35891. Скажімо, від мирових суддів вимагалася вища й середня освіта, проте їм дозволялося скласти відповідні іспити та отримати атестат або мати трирічний досвід обіймання судових посад (див.: Там же. – Т.39. – Отд.2: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №41475, ст.19).

ні були задовольнятися непривабливими місцями в міських і земських управах. Розчарування спонукало молодь переходити в адвокатуру⁶¹. Правників без досвіду не охоче брали на службу, було навіть запроваджено інститут кандидатів на судові посади. Дисбаланс між ринками освіти та праці усувався за рахунок зниження числа студентів, а отже й фахівців-юристів. І все ж професійність у судовій сфері була надзвичайно високою. Про це писав А.Коні, котрий, аби показати вимогливість до своєї справи, відмовився головувати на судовому процесі у Харкові через те, що один зі звинувачуваних мав раніше з ним тяжбу⁶².

Крім правничої професійними кадрами почала забезпечуватися й медична державна служба. Потреба у фахівцях сприяла тому, що міністерство внутрішніх справ вдалося до активного залучення євреїв, дозволивши їм обіймати посади лікарів не лише у західних губерніях, а й за межею єврейської осілости⁶³. У 1857 р. право державної служби поширювалося на караїмів, якщо вони отримували наукові й медичні ступені⁶⁴. Потребувала фахівців і карантинна служба, відтак в її статуті 1866 р., за зразок якого послужили подібні документи морських держав Франції й Італії, указувалося, що на посади начальників карантинних округів, агентів та управляючих карантинними заставами слід призначати лише лікарів⁶⁵.

Зверталася серйозна увага на фахівців, діяльність яких пов'язувалася з межуванням, зокрема збільшувалося число стипендіатів («пансионеров») Московської школи межових топографів та поліпшувалося їх матеріальне забезпечення⁶⁶. Розширювалися службові права топографів, яких масово залучали до вирішення селянських земельних справ⁶⁷. І все ж професійно освічених кадрів не вистачало, і найперше для управління державними фінансами. Так, чиновники контрольних палат змушені були посилено займатися самоосвітою. Як згадував О.Лотоцький, його начальник, голова Київської контрольної палати О.Николаев, спонукав підлеглих студіювати фінансову «техніку» за підручником професора Петербурзького університету Л.Ходського «Політична економія у зв'язку з фінансами» та монографіями економістів⁶⁸. Про самовдосконалення свідчить і факт запровадження головою Харківської судової палати бароном М.Торнау німецької системи стенографування Ф.Габельсбергера з пристосуванням її до російської мови. Він підготував посібник, на основі якого при університеті діяли стенографічні курси. Їх відвідували жінки⁶⁹, аби отримати місце у суді.

⁶¹ *Ренненкампф Н.К.* Судьбы привилегированных и непривилегированных юристов (к статистике юридического образования в России с 1863 г.). – Санкт-Петербург, [1884]. – С.2.

⁶² *Кони А.Ф.* Из заметок и воспоминаний судебного деятеля // Русская старина. – 1908. – Кн.3. – С.505.

⁶³ Виняток становили столиці – Петербург і Москва з відповідними губерніями (див.: 2 ПСЗРИ. – Т.42. – Отд.1: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №4495).

⁶⁴ Там же. – Т.32. – Отд.1: 1857. – Санкт-Петербург, 1858. – №29277 а.

⁶⁵ Там же. – Т.41. – Отд.1: 1866. – Санкт-Петербург, 1868. – №43061.

⁶⁶ Зокрема, кожен випускник на перших порах отримував для облаштування 100 руб. (див.: Там же. – Т.37. – Отд.1: 1862. – Санкт-Петербург, 1865. – №38531).

⁶⁷ Там же. – Т.37. – Отд.2: 1862. – Санкт-Петербург, 1865. – №39014.

⁶⁸ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.2. – Варшава, 1933. – С.167.

⁶⁹ *К-н Юл.* На развалинах старого суда // Вестник Европы. – 1906. – Кн.7. – С.223.

І все ж чиновників для забезпечення місцевих відомчих установ не вистачало. Влада навіть була змушена вдатися до складання іспитів екстерном. Так, у разі успішного проходження випробувань канцелярські службовці могли претендувати на отримання першого класного чину. Подібна ситуація протрималася до 1880-х рр., коли для вступу на державну службу було достатньо витримати іспит в обсязі навчальної програми повітового училища. При управліннях навчальними округами створювалися іспитові комітети, для яких було укладено правила, що регулювали отримання свідоцтва. У 1867 р. екзамени на перший класний чин було дозволено складати у школах військового відомства відставним колезьким реєстраторам⁷⁰. А в Київській, Подільській і Волинській губерніях, згідно з положенням про народні школи від 26 травня 1869 р., це право надавалося успішним учням міських двокласних народних шкіл⁷¹.

У заходах верховної влади, спрямованих на вдосконалення кадрового забезпечення, передбачалася ціла система матеріального стимулювання якісної та добросовісної служби з одночасною вимогою відповідальності за її виконання. Найперше постало питання поліпшення фінансування, яке було актуальним для тієї частини бюрократії, котра не мала земельних наділів і лише через освіту вибудовувала кар'єру. Саме з нею держава пов'язувала формування нового чиновництва, для якого державні інтереси переважали б власні. Відтак службовці акцизних управлінь отримували жалування більшого розміру, ніж такі самі за чином і посадою судді, служба яких також добре оплачувалася. Саме це змушувало не ризикувати, аби не бути звільненим за підкуп, втративши пенсійне забезпечення⁷². Не в останню чергу чиновники саме цього відомства чи не першими звільнялися з посад за незначні порушення, хабарі, а за серйозні проступи віддавалися під суд. Суттєво на величину їхнього жалування впливав відсоток, отримуваний від продажу спиртних напоїв (2%), що впливало на збільшення жалування всіх посадовців акцизних управлінь⁷³. Держава перебирала на себе не лише покарання, а й заходи превентивного впливу⁷⁴.

Поліпшення фінансування вплинуло також на зменшення хабарництва у судах. Присяжні повірені (адвокати) також отримували високі гонорари⁷⁵. Голови судів мали вдвічі більше жалування, ніж в їхніх університетських колеґ, а етика юриста змушувала їх засуджувати незаконні побори.

⁷⁰ Мельников В.П. Государственная служба в России: исторический опыт: Учебное пособие. – Москва, 2005. – С.80; Циркуляр по управлению Киевским учебным округом на 1866 г. – [К., 1866]. – С.334; Циркуляр по управлению Киевским учебным округом на 1891 г. – [К., 1891]. – С.405–408; 2 ПСЗРИ. – Т.42. – Отд.2: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №45165.

⁷¹ 2 ПСЗРИ. – Т.44. – Отд.1: 1869. – Санкт-Петербург, 1873. – №47131.

⁷² Докл. див.: Чистяков О.И., Новицкая Т.Е. Реформы Александра II // Реформы Александра II. – Москва, 1998. – С.18–19.

⁷³ 2 ПСЗРИ. – Т.41. – Отд.1: 1868. – Санкт-Петербург, 1868. – №43049, ст.8.

⁷⁴ 1870 р. встановлювалося покарання за досудове розголошення в періодиці відомостей попереднього слідства, зокрема як найменше – арешт від 7 днів до 6 тижнів, або штраф до 500 руб. (див.: Там же. – Т.45. – Отд.1: 1870. – Санкт-Петербург, 1874. – №47966).

⁷⁵ Знаний правник А.Кони з цього приводу відзначав, що судді відтепер «перестали жебракувати». А якщо до жалування додати їх незмінність на посадах, то судові чини були поставлені державою «поза загальними правилами» (див.: Кони А.Ф. Увеличение содержания судебным чинам // Его же. На жизненном пути. – Т.2. – Москва, 1916. – С.632).

У губерніях Правобережної України на поліпшення матеріального становища чиновництва впливав політичний фактор. Спираючись на височайше повеління від 8 липня 1863 р., першими збільшені розміри окладів почали отримувати мирові посередники, призначені не з місцевих чиновників. Вони відряджалися в розпорядження генерал-губернатора, від якого залежало присвоєння наступних чинів, а при звільненні після припинення практики укладання викупних актів та ліквідації дільниць вони отримували піврічне жалування⁷⁶. У такий спосіб почалася деполонізація адміністративного апарату. Оклади судових слідчих, повітових стряпчих та повітових суддів Київської губернії зросли на 300 руб. Для їх забезпечення генерал-губернатор отримав право розпоряджатися 30 тис. руб. із суми, що надходила з секвестрованих маєтків та 10-процентних зборів із маєтностей польських землевласників, аби кожен чиновник «російського походження» отримав цю надбавку⁷⁷.

Слідом за віленським генерал-губернатором М.Муравйовим київський М.Анненков також у 1864 р. отримав можливість виплачувати росіянам – чиновникам міністерства внутрішніх справ – не лише підйомні та прогонні гроші, а й надбавку в розмірі 50% від жалування, яка також надходила зі зборів із польських поміщиків⁷⁸. Наступними стали службовці-росіяни межового відомства, яким услід за чиновниками Північно-Західного краю (з різницею в кілька місяців) збільшувався розмір жалування на 50% – знову ж таки з надходжень від польських маєтків⁷⁹. Половину окладу до жалування почали отримувати й інспектори, директори та вчителі гімназій і повітових дворянських училищ, якщо вони були «благонадійними особами» російського та остзейського походження або іноземцями⁸⁰. Цікаво, що до таких самих методів влада звернеться через 20 років, коли забезпечуватиме вчителями російської мови й арифметики татарські медресе та мектебе. Утім розміри стимулювання тут були значно меншими, ішлося про надання прав державної служби, що гарантувало пенсію, та про одноразові допомоги для вчителів і членів їхніх родин⁸¹.

Останніми, хто 1864 р. отримав можливість поліпшити своє матеріальне становище, стали чиновники міністерства юстиції. 31 грудня Олександр II схвалив рішення про підвищення на 50% розмірів жалування членам судових колегій, губернським прокурорам, повітовим стряпчим і судовим слідчим. Решта чиновників судового відомства, якщо, знову ж таки, вони були російського походження, отримували надбавку з розрахунку від усього утримання

⁷⁶ До річного жалування 1500 руб. сріблом починаючи з серпня 1863 р. доплачували ще 500 руб. (див.: 2 ПСЗРИ. – Санкт-Петербург, 1866. – Т.38. – Отд.1: 1863. – №39935; Отд.2: 1863. – №40372; Т.41. – Отд.1: 1868. – Санкт-Петербург, 1868. – №43335; Т.45. – Отд.1:1870. – Санкт-Петербург, 1874. – №48358).

⁷⁷ Там же. – Т.38. – Отд.2: 1863. – Санкт-Петербург, 1866. – №40427.

⁷⁸ Відповідне розпорядження для генерал-губернатора Північно-Західного краю київському генерал-губернаторові було продубльоване тією самою датою – 5 березня 1864 р. (див.: Там же. – Т.39. – Отд.1: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №40655–40656).

⁷⁹ Там же. – Т.39. – Отд.2: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №41459.

⁸⁰ Там же. – №41628.

⁸¹ Там же. – Т.47. – Отд.1: 1872. – Санкт-Петербург, 1875. – №50655.

(«со всего содержания»). Кошти надходили від власників польських маєтків та від тих, котрі перебували у секвестрі⁸².

Наступного, 1865-го, року до складу управлінців у Правобережній Україні, яким держава доплачувала за етнічне походження, додалися практично на тих самих умовах чиновники палати державних маєтностей, із тією лише різницею, що доплата призначалася не всім, а лише «достойним», яких визначав генерал-губернатор⁸³. Певно, що службовці відомства шляхів і державних будівель почувалися ображеними, адже їхній головноуправляючий П.Мельников лише у квітні 1865 р. домігся доплати чиновникам обох країв (Північно-Західного та Південно-Західного) тих 50%⁸⁴.

Проте на цьому розподіл коштів, що їх держава отримувала з оподаткування польських маєтків, не завершився. Останнім акордом стало збільшення жалування на 500 руб. кожному членові губернських у селянських справах присутствій, у тому разі, якщо їх було спеціально викликано до західних із внутрішніх російських губерній⁸⁵. Окремо йшлося про використання 22 тис. руб. із «польських надходжень» для чиновників і службовців канцелярії київського генерал-губернаторства, зокрема для відзначення їхньої служби⁸⁶.

Апетити влади виявились непомірними. Уже 1868 р. було вирішено запровадити 50-процентну надбавку до жалування ще одній категорії чиновників – тим, хто служив по лінії міністерства народної освіти, зокрема в гімназіях Київського навчального округу. До них додалися службовці Київського центрального архіву давніх актів, причому як тим, так і іншим збільшена платня надавалася заднім числом, тобто починаючи з 1867 р., і з тих самих джерел⁸⁷. У 1870 р. почалося впорядкування пільг згідно з новими правилами, в яких уточнювалися розміри жалування чиновникам усіх відомств та категорій із перспективою їх зменшення, а також поширювалися доплати на тих службовців, котрі ними ще не користувалися, зокрема лісового відомства⁸⁸.

У 1865 р. Комітет міністрів дозволив продаж землі у західних губерніях тим чиновникам, хто збирався оселитися там надовго. Причому землю могли й відібрати в разі, якщо б після купівлі її продали чи здали в оренду полякові або євреєві. Визначалися розміри маєтків: від 300 до 1 тис. дес. Інструкція з цих питань не підлягала оприлюднення, а надсилалася в установи, які продавали землю. Правила продажу не раз переглядалися з огляду на пільги, переваги й позики, залежно від тривалості обіймання посад тощо. Так, маєтки площею від 50 до 300 дес. передбачалися для київських чиновників⁸⁹.

⁸² 2 ПСЗРИ. – Т.39. – Отд.2: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №41635.

⁸³ Там же. – Т.40. – Отд.1: 1865. – Санкт-Петербург, 1867. – №41959.

⁸⁴ Там же. – №42018.

⁸⁵ Там же. – №42429; Т.41. – Отд.1: 1866. – Санкт-Петербург, 1868. – №43146. Ці нові установи перебували у віданні міністерства внутрішніх справ, чиновники якого вже отримували підвищення за рахунок польських землевласників.

⁸⁶ Там же. – Т.41. – Отд.1: 1866. – Санкт-Петербург, 1868. – №43297.

⁸⁷ Там же. – Т.43. – Отд.1: 1868. – Санкт-Петербург, 1873. – №45443.

⁸⁸ Там же. – Т.44. – Отд.1: 1869. – Санкт-Петербург, 1873. – №47700.

⁸⁹ *Никотин И.А.* Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединённых от Польши губерниях... – С.335; 2 ПСЗРИ. – Т.42. – Отд.2: 1867. Доп. к 1865 г. – Санкт-Петербург, 1871. – №42328 а; Санкт-Петербург, 1873. – Т.43. – Отд.1: 1868. – №44550; Отд.2: 1868. – №46343, 46575.

У 1866 р. в контрольних палатах було запроваджено нову посаду чиновника для рахунку. На нього вже не поширювалася 50-процентна доплата. Натомість на інші класні посади, якщо їх обіймали чиновники неполяки, поширювалося збільшене жалування, яке держава виділяла з 5-процентного збору з польських маєтків⁹⁰. Ці доплати супроводжувалися пільгами на придбання землі в південно-західних губерніях через торги, що проводилися в Києві. Зокрема, росіяни звільнялися від сплати кріпосного мита та ін.⁹¹ Багатства польських маєтків не мали меж, адже з їхніх відсотків 1867 р. розпочалася виплата прогонних і підйомних грошей особам російського походження та вихідцям з Остзейського краю, якщо ті обіймали посади в навчальних закладах Південно-Західного краю⁹².

Досвід формування чиновницького корпусу в такий спосіб певно мав добрі результати, адже апробований тут, він був сформульований у вигляді правил про переваги російським чиновникам у Царстві Польському, котрим гарантувалися аналогічні можливості й переваги, до яких додалися освіта дітям чиновників за державний кошт⁹³. Останнє було досить привабливим, адже вже 1869 р. вийшло роз'яснення, що цього привілею позбавлять того, хто звільниться або змінить Привіслінський край на службу в інших губерніях⁹⁴. А вже наступного року воно поширилося й на жінок російського походження, котрі служили у школах Варшавського навчального округу⁹⁵.

Призначення, контроль і відповідальність

Під час реформ обставини служби швидко змінювалися, впливаючи на поведінку бюрократії. Чиновники втрачали традиційну впевненість, малорухливість, ставали мобільнішими, уразливішими й водночас меткішими. Вони сміливіше почали використовувати службове становище для вибудовування кар'єри, реалізації свого потенціалу, а то й власної вигоди. Якщо раніше вдавалися до вимагання коштів із прохачів, то тепер зловживали на державних інтересах, які вважалися «безгрішним доходом»⁹⁶. Відтак державі слід було думати не лише над стимулами, а змінювати систему призначень, удосконалювати механізми контролю, аби чиновник якнайбільше переймався службою та відповідальністю, і державний інтерес ставав би для нього пріоритетним.

Було переглянуто систему призначень, і в першу чергу на губернські посади. Державна рада поставила під сумнів попередню практику, коли кожен кандидатуру слід було погоджувати в міністерстві внутрішніх справ. Від 17 червня 1857 р. губернатор отримав право самостійно призначали на такі

⁹⁰ 2 ПСЗРИ. – Т.42. – Отд.1: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №44147, 44192; Т.48. – Отд.2: 1873. – Санкт-Петербург, 1876. – №43208 а.

⁹¹ Там же. – Т.42. – Отд.1: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №44292, 44500, 45010.

⁹² Там же. – Т.42. – Отд.1: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №44120.

⁹³ Схему отримання пільг для різної категорії чиновників див.: Там же. – №44887 (Правила о преимуществах русским чиновникам, служащим в губерниях Царства Польского); Т.43. – Отд.1: 1868. – Санкт-Петербург, 1873. – №45941.

⁹⁴ Там же. – Т.44. – Отд.1: 1869. – Санкт-Петербург, 1873. – №46975.

⁹⁵ Там же. – Т.45. – Отд.1: 1870. – Санкт-Петербург, 1874. – №48284.

⁹⁶ Кондратьева Т. Кормить и править: О власти в России XVI–XX вв. – Москва, 2006. – С.69.

посади, як, наприклад, чиновник з особливих доручень, земський справник, поліцмейстер, городничий, наглядач закладів приказів громадської опіки, повітовий і міський лікар, а також лікар у поміщицьких маєтках⁹⁷. Оскільки він перебирав на себе відповідальність за них, то й отримував право надавати їм за потреби короткотривалі відпустки (від 8 до 20 днів). Щоправда, губернатор міг скористатися цим лише тоді, коли йшлося про найголовніших чиновників, як-от віце-губернаторів, голів казенних палат, управляючих палатою державних маєтностей і удільною конторою, губернського прокурора та стряпчих, поштмейстера, а також директорів гімназій, училищ⁹⁸. Його повноваження зросли, якщо брати до уваги право видавати обов'язкові постанови, не схвалювати кандидатури «неблагонадійних осіб», ревізувати губернські установи. На призначення губернаторів впливали, як і раніше, протекція великих князів, імператриці, родинні зв'язки, на що неодноразово вказував П.Валуєв⁹⁹. Міністр внутрішніх справ, зокрема, уважав, що серед губернаторів, та й генерал-губернаторів, чимало «пустейших», з обмеженими розумовими «силами»¹⁰⁰, що змушувало верховну владу серйозно переглянути організацію губернаторської влади¹⁰¹. З'явилася й відповідна нормативна база. Так, за ініціативою очільника МВС Олександр II 22 липня 1866 р. схвалив закон про межі влади губернаторів¹⁰², згідно з яким останній втрачав необмежену владу й лише наглядав за законністю, а також відповідав за добір і службу чиновницького апарату на підвідомчій території. Олександр II зменшив кількість стягнень, котрі накладалися на губернаторів, побоюючись втрати престижу влади в очах місцевого населення¹⁰³.

Запроваджувалися суттєві зміни в контролі за кадрами. Інспекторський департамент, який із 1846 р. централізовано обліковував і керував усім чиновницьким апаратом, у 1858 р. ліквідовувався. Суттєво переглядався попередній критерій – вислуга, зі спробою замінити її компетентністю чиновника. Кадри відтепер перебували не лише у віданні центральної, а й місцевої структури влади. Як більш ефективно було запропоноване децентралізоване управління, коли губернська адміністрація перебирала на себе призначення та переміщення чиновників до 7-го класу, за винятком членів відомчих губернських і повітових присутствій, таких, як державний контроль і фінанси, шляхи, пошта, державні маєтності, де кадровим забезпеченням відали міністри¹⁰⁴. Чини

⁹⁷ 2 ПСЗРИ. – Т.32. – Отд.1: 1857. – Санкт-Петербург, 1858. – №31999.

⁹⁸ Там же. – №32511.

⁹⁹ Ішлося про призначення Б. фон Глазенапа – військовим губернатором міста Миколаєва й племінника міністра фінансів О.Княжевича – таврійським губернатором (див.: Дневник П.А.Валуєва, министра внутренних дел: У 2 т. – Т.1: 1861–1864. – Москва, 1961. – С.169, 183, 191).

¹⁰⁰ Там же. – Т.1. – С.185, 195.

¹⁰¹ Шумилов М.М. Местное управление и центральная власть в России в 50-е – начале 80-х гг. XIX в. – Москва, 1991. – С.67–68.

¹⁰² 2 ПСЗРИ. – Т.41. – Отд.1: 1866. – Санкт-Петербург, 1868. – №43501.

¹⁰³ Мельников В.П. Государственная служба в России... – С.43.

¹⁰⁴ Управляючий казенною палатою, наприклад, призначався та звільнявся височайшими указами за поданням міністра фінансів, кілька відповідальних чиновників – лише міністром, решта – управляючим палатою (див.: 2 ПСЗРИ. – Т.41. – Отд.1: 1868. – Санкт-Петербург, 1868 – №43336).

перших чотирьох класів залишалися у компетенції імператора. Право призначати на місцеві посади 8–14-го класів надавалося губернській адміністрації. Натомість присвоєння чинів здійснював департамент герольдії Сенату¹⁰⁵. Створювався Комітет опіки заслужених статських чиновників, завдання якого полягало у призначенні пенсій і допомоги тим, хто захворів, відбуваючи державну службу.

Запровадження нових чиновницьких посад, як і раніше, перебувало у віданні лише верховної влади. Так, Олександр II 1857 р. особисто схвалив подання головноуправляючого шляхів і публічних будов про присвоєння чинів членам і службовцям комітету з будівництва Чернігівського й Київського шосе. Імператор же ліквідував посаду старшого помічника правителя канцелярій чернігівського, полтавського й харківського губернатора, оскільки скасовувалося Малоросійське генерал-губернаторство¹⁰⁶. В існуючих генерал-губернаторствах, а для України це були правобережна та південна її частини, генерал-губернатори наполягали на тому, аби міністри й головноуправляючі рахувалися з ними при призначенні на відомчі посади. Зокрема, таку думку у записці Раді міністрів обстоював новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О. Строганов, після чого з'явився відповідний указ Олександра II¹⁰⁷. На врахування місцевих особливостей при формуванні чиновницького апарату вказувало запровадження при київському генерал-губернаторі посади чиновника з особливих доручень для єврейських справ, котрому виділялося річне жалування (850 руб. сріблом) зі спеціального фонду (14 295 руб.) генерал-губернатора для нагальних потреб державного управління¹⁰⁸.

Олександр II відмовився від практики, запровадженої ще 1837 р. Д. Бібіковим, коли уродженці західних губерній повинні були починати службу й відбувати її протягом п'яти років у 28 власне російських губерніях із метою вдосконалити знання російської мови та сповна оволодіти діловодством. Лише після цього вони могли продовжувати служити у столичній губернії, а також міністерствах, головних управліннях та на Батьківщині. До такого кроку спонукала достатня кількість навчальних закладів із російською мовою викладання на колишніх польських територіях, де студіювалися основи законодавства Російської імперії. Відмова від колишнього порядку подавалася як знак «особливої довіри» імператора до польського дворянства, яке урівнювалося у правах із російським¹⁰⁹.

Не в останню чергу йшлося й про судове переслідування чиновників, яке до повного впровадження судових установ здійснювали губернські правління. Згідно з реформою 1864 р., справи поділялися на судові («судні») та адміністративні. До судових першим параграфом 14-го розділу Правил відносилися віддача чиновників під суд, а п'ятим – усунення з посад канцелярських

¹⁰⁵ Панина А.Л., Просьянкина Т.Ю. Инспекторский департамент гражданского ведомства // Государственность России: Словарь-справочник. – Кн.2: Д – К. – Москва, 1999. – С.122; 2 ПСЗРИ. – Т.33. – Отд.1: 1858. – Санкт-Петербург, 1860. – №33261.

¹⁰⁶ 2 ПСЗРИ. – Т.32. – Отд.1: 1858. – Санкт-Петербург, 1858. – №31367, 31928.

¹⁰⁷ Там же. – Т.34. – Отд.2: 1859. – Санкт-Петербург, 1861. – №34916, 35159.

¹⁰⁸ Там же.

¹⁰⁹ Там же. – Т.31. – Отд.1: 1856. – Санкт-Петербург, 1857. – №30885–30886.

службовців¹¹⁰. Судову відповідальність було розпочато з чиновників міністерства юстиції, зокрема 1867 р. встановлювався порядок грошових стягнень за вчинки, що через них постраждали підсудні. Справи мирових суддів і чиновників окружного суду з'ясовувала судова палата, а справи голів, членів та прокурорів судових установ – касаційний департамент Сенату¹¹¹. Судових слідчих відтепер звільняли лише через суд.

Міське положення 1870 р., як і його доповнення, ставилося до гласних досить вимогливо. Навіть після обрання ті з них, хто втрачав права бути гласним через судове переслідування за злочини, звільнялися з посади міським головою, а його самого могло змістити губернське в міських справах присутствіє¹¹². Міські голови та гласні притягалися до судової, а не до адміністративної відповідальності, ініціювати яку мало присутствіє щодо всіх членів, крім голови, і найчастіше – за незаконне привласнення міських коштів¹¹³. При схваленні міського голови бралися до уваги порушення закону на виборах. Звільнених за проступки чиновників могли покарати позбавленням виборчих дворянських прав на три роки¹¹⁴.

Схвалення міністром внутрішніх справ і губернатором керівних осіб земського та міського самоврядування стало однією з форм адміністративного контролю за їхньою діяльністю. Дріб'язкова опіка змінювалася затвердженням адміністрацією постанов виборних органів, тих, що регулювали сферу торгівлі, відчуження земельної власності, отримання великих позик. Міські голови у західних губерніях потрапили в більшу залежність від адміністрації – на посадах їх схвалював не лише губернатор, а за його поданням ще й міністр внутрішніх справ. При обговоренні цього питання київський генерал-губернатор О.Дондуков-Корсаков пропонував відмовляти кандидатам-полякам. І хоча таку норму й не було внесено до законодавчого акта, ніхто з поляків, принаймні до 1882 р., не був допущений до посади міського голови або його заступника¹¹⁵. У цьому випадку виборний принцип формування міського самоврядування поступово змінився на призначуваний. Що ж до земського самоврядування, то Сенат задля уникнення упередженості та ухвалення справедливого покарання заборонив участь у зібраннях голів і членів управи, коли з'ясовувалися вчинені ними проступки¹¹⁶.

Підсумовуючи, слід визнати, що російська держава з метою подолання застою у соціальному й господарському житті суттєво активізувала кадрову політику, звернувши увагу практично на всі компоненти цього сегмента

¹¹⁰ 2 ПСЗРИ. – Т.40. – Отд.1: 1865. – Санкт-Петербург, 1867. – №42180, ст.14.

¹¹¹ Там же. – Т.42. – Отд.2: 1867. – Санкт-Петербург, 1871. – №45277.

¹¹² Там же. – Т.45. – Отд.1: 1870. – Санкт-Петербург, 1872. – №48498, ст.18; Т.48. – Отд.2: 1873. – Санкт-Петербург, 1876. – №52812.

¹¹³ Як правило, нечисті на руку чиновники грабували бюджети невеликих міст (див.: *Горбачев В.П.* Городская реформа 1870 года в Украине. – С.260).

¹¹⁴ 2 ПСЗРИ. – Т.44. – Отд.1: 1869. – Санкт-Петербург, 1873. – №46945; Т.45. – Отд.1: 1870. – Санкт-Петербург, 1874. – №48455.

¹¹⁵ *Горбачев В.П.* Городская реформа 1870 года в Украине. – С.129, 169, 198–199, 201.

¹¹⁶ 2 ПСЗРИ. – Т.49. – Отд.2: 1874. – Санкт-Петербург, 1876. – №53860.

державного управління. Долання кадрового дефіциту здійснювалося шляхом розширення соціального кола державної служби, хай і поступової, але відмови від рекрутування чиновництва лише зі шляхетних станів, збільшення його чисельності. Уперше здійснювалася широка орієнтація на професіоналізацію та спеціалізацію, особливо в тих сферах, які забезпечували державні надходження та впровадження законності в найширше середовище. Підвищувався загальний освітній рівень чиновників і канцелярських службовців. Саме освіта стала дієвим критерієм формування нового типу державного службовця. До неї слід додати забезпеченість реформ законодавчими нормами, в яких чітко вказувалися обов'язки та відповідальність чиновника.

Бюрократизація управління поєднувалася зі самоврядуванням, на яке верховна влада покладала великі надії щодо налагодження господарського життя та надання соціальних послуг. Проте нова кадрова політика не була послідовною, реформи виявили цілу низку проблем, пов'язаних із контролем за дотриманням норм самими чиновниками та імперським фактором щодо здатності держави управляти суспільством, тією його частиною, яка демонструвала нелояльність до верховної влади, відтак у цьому випадку професійність відступала, і на перше місце виходило вірнопідданство. До контролю за чиновниками верховна влада не допустила громадськість, керівні посади були доступними для тих, хто мав представляти імперські інтереси Росії. На Правобережжі України регіональна еліта позбавлялася прав державної служби через етнічну ознаку, усувалася з посад, а на її місце приходило чиновництво російського походження, яке сприймалося місцевим суспільством як чуже. Покликаним зміцнювати владу російського імператора чиновникам створювалися умови для поліпшення матеріального забезпечення, кошти для чого імперська адміністрація черпала з маєтків польських землевласників, котрі таким чином сплачували своєрідну контрибуцію Російській імперії. На чиновництво покладалося надзавдання – не лише управляти краєм іменем монарха, а й проводити у життя політику російщення, творячи «російський світ» та витісняючи ним спершу польський, а згодом і український світи.

In this article there are analysed the policy of supreme authority of Russian Empire in the area of the cadre providing of liberal reforms of 1860–1870th. It is found out the measures the state to provide the realization of wide tasks – liquidation of serfdom, inputting the self-government in the local level, reformation the court on the basis of overall juridical equality, the change-over to general conscription and excise system, deepening the education and expansion of its network for general public. It is showed up which of them had local character and entered exclusively in the Ukrainian provinces of the Russian empire.

Keywords: liberal reforms, cadre, officialdom, education, self-government, local features.

М.В.ГАУХМАН*

«СПРАВА БЕЙЛІСА» (1911–1913 рр.): ВЕРСІЇ СУЧАСНИКІВ І ПРИЧИНИ ФАБРИКАЦІЇ (ДО СТОРІЧЧЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ)

Визначаються причини фабрикації російським урядом «справи Бейліса». Охарактеризовано чотири версії вбивства малолітнього Андрія Ющинського: сімейну, бандитську, ритуальну та сексуальну, з яких найбільш раціональною та вірогідною є друга. Сформульовано причини звернення уряду до підтримки ритуальної версії, згідно з якою М.Бейліса було обвинувачено в «ритуальному вбивстві».

Ключові слова: «справа Бейліса», «єврейське питання», антисемітизм, конституційна демократія, правий рух.

Сто років тому, із 25 вересня по 28 жовтня (за ст.ст.) 1913 р., у Києві проходив судовий процес у справі за звинуваченням єврея Менделя Бейліса в убивстві з «ритуальною метою» 12-річного християнського хлопчика Андрія Ющинського – нібито для використання його крові в юдейських обрядах. М.Бейліса виправдала колегія присяжних засідателів, які не повірили у сфабриковані владою «докази» провини підсудного, але більш ніж дворічне розслідування вбивства А.Ющинського, скоєного 12 березня 1911 р., та п'ятиденний судовий процес сколихнули російську громадськість. «Справа Бейліса» на певний час розділила публіку на прибічників і противників середньовічного міфу про «криваві ритуали» юдаїзму та ще більше загострила «єврейське питання» в Російській імперії.

21 листопада 1913 р., уже після виправдання підсудного, поліцейський чиновник із Києва П.Любимов у своєму донесенні на ім'я директора департаменту поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії С.Білецького написав: «Процес Бейліса – це поліцейська Цусіма, яку ніколи не пробачать»¹. Ці слова свідчили про розпач серед тих представників влади, які відповідали за сторону обвинувачення на судовому процесі після провалу цієї авантюри. Нижче розглянемо версії вбивства А.Ющинського та причини фабрикації владою «справи», яка стала «поліцейською Цусімою», – політичною катастрофою самодержавного режиму.

I

«Справа Бейліса» була складовою частиною комплексної проблеми соціальних позицій і правового статусу єврейського населення Російської імперії та ставлення до нього влади й громадськості. Саме в період правління

* Гаухман Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею
E-mail: mihailo-gauhman@ukr.net

¹ Цит. за: Процес Бейліса в оцінці департаменту поліції / Комм. А.С.Тагера // Красный архив. – 1931. – Т.1. – С.123.

Олександра III (1881–1894 рр.) і Миколи II (1894–1917 рр.) «єврейське питання» було осмислене освіченими росіянами як одна з ключових проблем соціальної дійсності, а «єврей» перетворився на парадигматичного «іншого» при обговоренні більшості внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем Росії². Апогеєм дискусій щодо «єврейського питання» був, на наш погляд, «процес Бейліса», коли на лаві підсудних фактично опинився цілий народ, а сама «справа» стала своєрідним вузлом, що пов'язав різні проблеми громадського життя останнього десятиліття імперії Романових³.

Вивчення «справи Бейліса» розпочалося відразу після завершення судового процесу, а тому історіографічна база із цієї проблематики, створена впродовж сторіччя, досить широка. Певна річ, не всі студії приступні авторові цих рядків, але, сподіваємося, найбільш відомі та значущі публікації не пройшли повз нашу увагу. Перші праці про цю справу були напівпубліцистичними творами, автори яких прагнули дати оцінку учасникам «ритуального процесу» та настроям російської громадськості. До таких належать, наприклад, стаття В.Маклакова, книжки В.Бонч-Бруевича і Г.Замисловського.

В.Маклаков, адвокат М.Бейліса і депутат Державної думи від фракції Партії народної свободи (конституційні демократи, або кадети), присвятив свою статтю, надруковану відразу після судового процесу, примиренню російської громадськості, яку роз'єднала «справа Бейліса»⁴. В усвідомленні небезпеки радикального антисемітизму для правопорядку в державі та суспільстві й полягали «рягівне застереження» та «сенс справи Бейліса», які автор виніс у заголовок своєї статті. Завданням її була дискредитація антисемітизму монархістів за його антидержавний характер, адже антисеміти готові були порушити закон, аби лише зашкодити євреям (курсив наш – М.Г.):

«Люди, хоча б і належать до переконаних антисемітів, але не зовсім засліплених, не могли не помітити, що антисемітизм, який доходить до цього, до зганьблення судових уставів, який приносить на вівтар ритуалу (себто, «ритуального обвинувачення» юдеїв – М.Г.) не тільки невинуватого Бейліса, але й саме російське правосуддя, – що такий антисемітизм убиває себе, *дискредитує*, як не дивно звучить це слово, *самий антисемітизм...*»⁵.

² Докл. див.: Миллер А. Империя Романовых и евреи // *Его же*. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2006. – С.132–146; Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода / Под ред. А. Миллера, Д. Сдвижкова, И. Ширле. – Т.2. – Москва, 2012. – С.364–389.

³ Ця стаття є продовженням наших попередніх публікацій про єврейське націєтворення та російський антисемітизм початку ХХ ст., в яких «справа Бейліса» було згадано, але вона залишилася без спеціального розгляду: Гаухман М. Єврейське питання на Правобережній Україні (1905–1914): бюрократичні практики проти єврейського проекту // *Ukrainian Orientalistics: Special issue on Jewish Studies*. – К., 2011. – Р.277–300; *Його ж*. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (на прикладі Правобережної України) // *Judaica Ukrainica*. – 2012. – Vol.I. – Р.111–141.

⁴ Маклаков В. Спасительное предостережение: Смысл дела Бейлиса // *Русская мысль*. – 1913. – №11. – С.135–143.

⁵ Там же. – С.139.

Публіцист В.Бонч-Бруевич, представник Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), написав свою книжку на матеріалі власних окремих статей, опублікованих під час процесу, на якому автор був кореспондентом. Перше видання вийшло 1914 р., а перевидання – у 1921 р. У центрі авторської уваги перебувало сприйняття публікою, присутньої у судовій залі, «ритуального процесу» як справжнього фарсу, призвідниками та, водночас, заручниками якого були праві політики, котрі висунули, але не могли довести абсурдний «кривавий наклеп»⁶.

Протилежні позиції обстоював Г.Замисловський, правий депутат і представник сторони обвинувачення, офіційно – громадський захисник матері А.Ющинського на «процесі Бейліса». У книжці, уперше опублікованій 1917 р., перебіг суду розглянуто з перспективи прибічників існування «юдейського ритуалу»⁷. Вердикт присяжних оцінювався автором як визнання наявності в юдеїв «кривавих ритуалів»⁸, адже вони виправдали М.Бейліса, проте погодилися з обставинами вбивства А.Ющинського, викладеними в обвинувальному акті, сформульованому на підставі «кривавого наклепу»⁹. Додамо, що видання книжки Г.Замисловського профінансував департамент поліції МВС¹⁰.

Першою академічною та єдиною на сьогодні узагальнюючою працею, присвяченою «справі Бейліса», є книжка радянського правника О.Тагера, опублікована в 1933 р. і перевидана наступного року. Автор, спираючись на розсекречені документи департаменту поліції та матеріали Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду, відтворив слідство у «справі Бейліса», розкрив способи її фабрикації можновладцями та висвітлив наміри монархістів і позицію лібералів, які прагнули викрити сфабриковане слідство та домогтися виправдання М.Бейліса¹¹. Концептуальною базою праці стала позиція лівих сил початку ХХ ст.: бюрократія та російські поміщики, політичні інтереси яких обстоювали праві партії, прагнули спрямувати проти євреїв невдоволення народних мас поточними соціально-політичними проблемами, щоб самим не стати об'єктами народного гніву¹².

⁶ Бонч-Бруевич В. Знамение времени: Убийство Андрея Ющинского и дело Бейлиса. (Впечатления Киевского процесса). – Изд. 2-е, пересмотр. и доп. – Москва, 1921.

⁷ Замысловский Г. Убийство Андрюши Ющинского: Исследование в трёх частях. – К., 2006.

⁸ Там же. – С.424–426.

⁹ Дело Бейлиса: Стенографический отчёт. – Т.III: Прения сторон: Речи прокурора, гражданских истцов, защиты и резюме председателя. (Заседания 29–34): С приложением алфавитного поимённого указателя. – К., 1913. – С.300.

¹⁰ Падение царского режима: Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. – Т.IV. – Москва; Ленинград, 1925. – С.218.

¹¹ Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса: Исследование по неопубликованным архивным документам. – Изд. 2-е. – Москва, 1934.

¹² Позицію лівих сил сформулювали, зокрема, лідери російських соціал-демократів В.Ленін і Л.Троцький (див.: *Ленін В.* К вопросу о национальной политике // *Его же.* Полное собрание сочинений. – Т.25 (март – июнь 1914 г.). – Москва, 1969. – С.64–65 (статтю В.Леніна було написано не пізніше квітня 1914 р., але з'явилася друком вона лише 1924 р.); *Троцький Л.* Под знаком дела Бейлиса // *Его же.* Перед историческим рубежом: Политическая хроника. – Москва; Ленинград, 1926. – Т.4 [Електронний ресурс]: <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm073.htm> (статтю Л.Троцького опубліковано в листопаді 1913 р.).

Подальша перерва в дослідженні «справи Бейліса» зумовлювалася неможливістю вивчати «єврейське питання» після повороту національної політики «країни Рад» до імперських засад у 1930-х рр., що спричинилося до латентного антисемітизму радянської історіографії, вираженого в накладанні мовчазного табу на розробку єврейських сюжетів. Із розпадом СРСР, коли зріс суспільний інтерес до «білих плям» російської історії, на початку 1990-х рр. вийшла друком низка праць сучасних українських і російських авторів, повністю або частково присвячених цій справі.

Першою сучасною розвідкою, в якій розглядається «справа Бейліса» (в рамках окремого розділу) стала монографія російського історика С. Степанова (перевидана 2005 р.) з історії правих сил, т.зв. чорносотенців, які виступили ініціаторами «ритуального процесу». Автор стисло розглянув перебіг слідства та процесу у «справі Бейліса»¹³. Підкреслимо, що праця С. Степанова вперше в російській і радянській історіографії написана політично нейтральною мовою, що сприяє неупередженому висвітленню політичних процесів останніх років існування імперії Романових.

Згодом світ побачили розвідки, спеціально присвячені «справі Бейліса». У статті Г. Йоффе слідство розглянуте за стадіями, коли виникали різні версії вбивства¹⁴. У науково-популярній брошурі колективу українських істориків «справу Бейліса» стисло висвітлено відповідно до положень праці О. Тагера¹⁵. У 1993 р., до 80-ї річниці закінчення «процесу Бейліса», у Києві було проведено тематичну конференцію, учасники якої розглянули, зокрема, історію «ритуальних справ» у Російській імперії та реакцію громадськості на цю конкретну справу¹⁶.

Вивчення «справи Бейліса» – у контексті декадентських настроїв і захоплення містиком в епоху російського «Срібного віку» – розпочав у 1990-х рр. російський філолог Л. Кацис¹⁷. Підсумком його досліджень стала монографія про феномен «кривавого наклепу» на «процесі Бейліса» та про містично-релігійні засади антисемітизму діячів «Срібного віку» – П. Флоренського і В. Розанова¹⁸. Автор показав, що містично-декадентська атмосфера літературно-мистецького життя сприяла поширенню уявлень про абсолютну інакшість юдаїзму, порівняно з «нормальним» християнством, та можливість збереження в юдеїв «екзотичних» ритуалів зі стародавніх епох.

Висновки Л. Кациса прийняв російський історик церкви С. Фірсов. У його статті, присвяченій позиції Російської православної церкви щодо «справи Бейліса», її представлено як вияв містично-декадентських настроїв російської

¹³ Степанов С.А. Чёрная сотня в России, 1905–1914 гг. – Москва, 1992. – С.265–321; *Его же*. Чёрная сотня. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Москва, 2005. – С.360–395.

¹⁴ Йоффе Г. Дело Бейлиса // Свободная мысль. – 1993. – №5. – С.89–104.

¹⁵ Левитас Ф., Рибакон М., Прутула І. Справа Бейліса і українська громадська думка: За матеріалами української періодичної преси 1912–1913 рр. – К., 1993.

¹⁶ Справа Бейліса: Погляд із сьогодення: Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу у справі Бейліса (Київ, 28–29 жовтня 1993 р.). – К., 1994.

¹⁷ Кацис Л.Ф. «Дело Бейлиса» в контексте «Серебряного века» // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1993. – №4. – С.119–140.

¹⁸ Кацис Л. Кровавый навет и русская мысль: Историко-теологическое исследование дела Бейлиса. – Москва; Иерусалим, 2006.

еліти епохи «Срібного віку». Автор указав на двозначність становища православної церкви, яка, будучи підвладною державі, здавалося б, повинна була підтримати обвинувачення М.Бейліса. Натомість церква як інституція не сформулювала своєї оцінки, але окремі представники духовництва публічно висловлювали власні позиції. Православні богослови, які брали участь у богословській експертизі на «процесі Бейліса», категорично заперечили наявність «кривавих ритуалів» в юдаїзмі. Однак деякі церковні ієрархи, насамперед із Правобережної України, підтримували «кривавий наклеп»¹⁹.

Остання з відомих нам російських праць про «справу Бейліса» належить перу історика-аматора, кіносценариста Г.Рябова. У своїй науково-популярній статті він стисло розглянув перебіг слідства й суду. Автор переконаний, що департамент поліції сфабрикував цю справу від самого її початку, розробивши не лише ритуальну, а й бандитську версії вбивства А.Ющинського²⁰. Однак ми не можемо погодитися з Г.Рябовим, адже уряд використав уже відомі громадськості версії вбивства хлопчика, які детально розглянемо нижче.

«Справа Бейліса» висвітлювалася й у західній історіографії. Науково-популярну розвідку цієї тематиці присвятив американський літератор і науковець М.Самюел, книжка якого побачила світ у 1966 р. Автор проаналізував російський антисемітизм початку ХХ ст., обставини проведення досудового слідства, перебіг судових засідань у «справі Бейліса», а також реакцію на неї з боку західної громадськості²¹.

«Справа Бейліса» стала однією з тем монографії американського історика А.Ліндемана, котрий описав антисемітизм кінця ХІХ – початку ХХ ст. крізь призму трьох «справ», що являли собою сфабриковані обвинувачення проти всього єврейського народу: Дрейфуса, Бейліса та Фрэнка²². Автор розглянув перебіг слідства у «справі Бейліса» та ставлення до неї російської й західної громадськості, а також порівняв її зі «справою Дрейфуса»²³. Зіставлення показало, що фабрикацію «справи Бейліса» відразу підтримали праві сили, на відміну від «справи Дрейфуса»²⁴; але російська громадськість не поділилася на «бейлісистів» і «антибейлісистів», на зразок таборів «дрейфусарів» і «антидрейфусарів» у Франції²⁵. Таке порівняння дозволяє глибше зрозуміти юдофобію рубежу ХІХ–ХХ ст., з'ясувавши відмінності між впливом антисемітських настроїв і сил на громадське життя та політичну ситуацію в різних країнах світу.

¹⁹ Фирсов С. Симптомы болезни «симфонического» государства: «дело» Бейлиса и православная российская церковь [Електронний ресурс]: <http://www.jcrelations.net/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0.3174.0.html?L=7>

²⁰ Рябов Г. Конь бледный еврея Бейлиса // Родина. – 2000. – №3–4 [Електронний ресурс]: http://www.istrodina.com/rodina_articul.php?id=262&n=10; http://www.istrodina.com/rodina_articul.php?id=222&n=13

²¹ Самюэл М. Кровавый навет: Странная история дела Бейлиса / Пер. с англ. Р.Монас. – Нью-Йорк, 1975 (перше вид.: *Samuel M. Blood Accusation*. – New York, 1966).

²² Lindemann A. The Jew Accused: Three Anti-Semitic Affairs (Dreyfus, Beilis, Frank), 1894–1915. – Cambridge, 1992.

²³ Ibid. – P.174–192.

²⁴ Ibid. – P.174.

²⁵ Ibid. – P.178.

Мотиви фабрикації російським урядом «справи Бейліса» залишилися невизначеними в історіографії. Загальна позиція дослідників, яка поділяється й автором цих рядків, полягає в тому, що антисемітські настрої бюрократії зумовили підтримку владою «кривавого наклепу» монархістів. Проте дане твердження, на наш погляд, недостатнє для відповіді на питання: чому представники влади пішли на таку авантюру, як фабрикація середньовічної «ритуальної справи» у ХХ ст.? Так, згаданий вище П.Любимов телеграфував у день першого судового засідання директорові департаменту поліції: «Мое глибоке переконання, – а хотілося б, щоб воно було помилковим, – що Бейліса виправдають»²⁶. Якщо навіть поліцейський був переконаний у поразці влади, коли суд щойно розпочався, то дивним здається сам факт фабрикації заздалегідь програвної справи.

Відзначимо, що «класова» аргументація О.Тагера, найбільш ретельного дослідника «справи Бейліса», не пояснює причину звернення антисемітів саме до «ритуального обвинувачення», а не до інших, більш «традиційних» для бюрократії, антисемітських заходів: упровадження нових дискримінаційних правових норм та посилення репресій проти єврейських культурницьких товариств і політичних партій, а також переслідування їхніх активістів.

Метою нашої статті є визначення причин фабрикації урядовцями «справи Бейліса» як «ритуального обвинувачення». Однак задля її досягнення потрібно передусім звернутися до розгляду версій убивства А.Ющинського, що допоможе з'ясувати мотивацію можновладців, які виходили з наявності певних версій убивства і ступеня їх вірогідності.

II

Слідство та громадськість розглядали й обговорювали здебільшого три версії насильницької смерті А.Ющинського, а ще одна, яку ми проаналізуємо, здобула підтримку в одного із сучасних науковців. Перша версія – сімейного вбивства – виникла відразу: хлопчика позбавили життя власні родичі. Він жив разом із матір'ю, вітчимом і двома молодшими братами, народженими матір'ю у другому, законному, шлюбі. Андрій, незаконнонароджений, не мав належного батьківського догляду і був тягарем для незаможної сім'ї. Навчання його у Софійському духовному училищі оплачувала тітка. А головне – існували чутки, поширені свого часу Андрієвою матір'ю, що на його ім'я батько поклав гроші. Річ у тім, що він продав будинок, частину оплати за нього отримав відразу, а решту – залишив на векселі. Остання сума й фігурувала в пересудах. Але невдовзі після продажу покупець відправив частину з невиданих грошей батькові, який служив на Далекому Сході, а решту – віддав родичам Андрія на навчання хлопчика. Звісно, після вбивства чутки про батькові гроші набули розголосу. Однак доказів убивства А.Ющинського вітчимом чи іншими родичами так і не знайшли²⁷.

²⁶ Процесс Бейлиса в оценке департамента полиции. – С.93.

²⁷ Дело Бейлиса: Стенографический отчёт. – Т.І: Судебное следствие (Первые шестнадцать дней): Обвинительный акт и допрос свидетелей: С приложением алфавитного поимённого указателя. – К., 1913. – С.20–21.

Друга версія – ритуального вбивства – стала основною для слідства після арешту М.Бейліса у серпні 1911 р. Відповідно до неї було сформульовано обвинувальний акт (тут і далі курсив наш – М.Г.):

«Менахіль-Мендель Тевьев Бейліс, 39 років, обвинувачується в тому, що за попередньою змовою з іншими, невиявленими слідством особами, з обміркованим наперед наміром, зі спонук релігійного бузувірства, для обрядових цілей позбавив життя хлопчика Андрія Ющинського, 12 років, 12 березня 1911 р., у місті Києві, у розташованій по Верхньоюрківській вулиці садибі цегельного заводу Зайцева, схопив названого Ющинського, який грав там з іншими дітьми, та потягнув його у приміщення заводу, де потім спільники його, Бейліс, із відома його та згоди, зв'язавши Ющинському руки й затиснувши йому рота, умертвили його, завдавши йому колючим знаряддям 17 ран, [...] які пошкодження, супроводжуючись тяжкими й тривалими стражданнями, викликали майже цілковите знекровлення тіла Ющинського»²⁸.

«Справа Бейліса» являла собою т.зв. «ритуальну справу» – судово-слідчий процес, викликаний «кривавим наклепом» – обвинуваченням групи або одного єврея в «ритуальному вбивстві» християнської дитини. Сюжет «кривавого наклепу» сформувався на ґрунті типового обвинувачення «чужих», іновірців та інородців, у нелюдськості, що й викликало інкримінацію у здійсненні людських жертвопринесень²⁹. Ритуальною метою їх, згідно із середньовічними уявленнями, було збирання євреями християнської крові для приготування маці, прісного хліба, на свято Песах (Пейсах)³⁰. Ритуальні процеси були виявом нетерпимості християнського населення Європи до юдеїв-іновірців, які не належали до кола «ближніх»³¹. Історія ритуальних процесів розпочалася у Західній Європі у XII ст. Вони декілька разів проводилися в Російській імперії, коли після розподілів Речі Посполитої Росія стала центром світового єврейства³². Принциповою відмінністю побутування «кривавого наклепу» в католицькому та православному просторах було те, що в першому євреїв обвинувачували не тільки в ритуальному вживанні християнської крові, а й у видобуванні крові з гостей – опрісноків для католицького причастя. Особливість «справи Бейліса», порівняно з ритуальними процесами в Російській імперії XIX ст., полягала в тому, що попередні справи були ініційовані «знизу», носіями народного уявлення про євреїв як «чужих», та буквально розсипалися на досудовому слідстві. Натомість «справа Бейліса» була витвором влади, котра підтримала ініціативу монархістів.

²⁸ Там же. – С.37.

²⁹ Панченко А.А. Христовщина и скопчество: Фольклор и традиционная культура русских мистических сект. – Москва, 2002. – С.165–166.

³⁰ Хвольсон Д.А. О некоторых средневековых обвинениях против евреев. (Историческое исследование по источникам). – Санкт-Петербург, 1861. – С.208–216.

³¹ Трахтенберг Дж. Дьявол и еврей: Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом. – Москва; Иерусалим, 1998. – С.117–147.

³² Див.: Хасин В.В. Роль текстов свидетельских показаний в формировании сценариев «ритуальных» процессов в Российской империи в XIX в. // Известия Саратовского университета. – Т.8: Серия «История. Международные отношения». – Вып.2. – Саратов, 2008. – С.103–109.

Третя версія – бандитського вбивства – виникла невдовзі після появи перших двох. Вона була остаточно сформульована під час судового процесу – на противагу версії ритуального вбивства, і полягала в тому, що Андрій Ющинський через свого друга Євгена Чеберякова, сина Віри Чеберякової (Чеберяк; прізвиська – «Чеберячка», «Чиновниця»), очільниці банди крадіїв, якимось чином був пов'язаний зі злочинами з Лук'янівки, тодішньої окраїни Києва, які збиралися на квартирі Чеберякових.

Існували два варіанти версії бандитського вбивства. Перший обстоював приватний детектив М.Красовський, який у 1911 р. вів справу щодо вбивства А.Ющинського як слідчий київської поліції, а на «процесі Бейліса» був свідком сторони захисту. М.Красовський, коли ще був слідчим, вирішив, що банда В.Чеберякової використовувала хлопчика для здійснення квартирних крадіжок. У грудні 1910 р. було скоєно декілька вдалих покраж. Але в березні 1911 р. більшість злодіїв схопила поліція. 10 березня, за два дні до вбивства Андрія, поліцейські обшукали квартиру Чеберякових. Хлопчика, на думку М.Красовського, банда звинуватила у зраді, відтак його вбили в надзвичайно жорсткий спосіб. Також М.Красовський пояснював жорстокість убивства тим, що злочинці прагнули видати вбивство за ритуальне, і в такий спосіб спровокувати чергове насилля проти євреїв, адже під час попереднього київського погрому жовтня 1905 р. квартира Чеберякових була складом для награбованого погромниками майна³³.

Другий варіант версії бандитського вбивства сформулював захисник М.Бейліса – відомий адвокат М.Карабчевський. Згідно з ним, Андрій, хлопчик «вуличний» і водночас замкнений, був дуже допитливим (наприклад, проводив багато часу в майстерні сусіда-ремісника). Тому, вірогідно, міг дізнатися про діяльність банди Чеберякової. А після викриття поліцією її членів достатньо було найменшої підозри щодо поведінки дитини, аби злодії розправилися з ним³⁴.

Версія бандитського вбивства була відома задовго до початку судових засідань. Наприклад, деталі її можна знайти на сторінках роману Шолом-Алейхема «Кривавий жарт». Цей твір, написаний на їдиш, друкувався протягом січня 1912 – січня 1913 рр. у газеті «Гайнт», що виходила в Лодзі. Автор показав абсурдність «ритуальної справи», як і загалом дискримінованого правового статусу російських євреїв, крізь призму неймовірних пригод героїв роману. Два студента, містечковий єврей і російський дворянин, обмінялися документами. Студент-дворянин, видаючи себе за єврея, опинився в єврейському середовищі, на власному досвіді відчувши поліцейські переслідування, і був обвинувачений у «ритуальному вбивстві» християнського хлопчика, якого насправді вбили члени банди, щоб спровокувати погром і поживитися єврейським майном³⁵.

Додамо, що читачі роману Шолом-Алейхема могли безперешкодно, бодай у завуальованій формі, ознайомитися з обставинами слідства, представленими

³³ Дело Бейлиса... – Т.І. – С.564.

³⁴ Там же. – Т.ІІІ. – С.214–219.

³⁵ Шолом-Алейхем. Кровавая шутка: Необыкновенный роман / Пер. с евр. Х.Бейдера. – Ленинград, 1990.

з погляду противників «кривавого наклепу», адже опозиційна преса зазнавала адміністративних переслідувань за викриття дій влади у «справі Бейліса». Так, у вересні 1913 р., напередодні суду, київський віце-губернатор призначив п'ять адміністративних покарань редакторам чотирьох газет Києва, які поставили під сумнів доказову базу слідства³⁶.

До того ж окрім опозиційної преси переслідувань зазнала й монархічна газета «Києвлянин» – друкований орган помірковано-правого Клубу російських націоналістів, який підтримав «кривавий наклеп»³⁷. Натомість редактор цього часопису – В.Шульгін – виступив проти фабрикації «ритуальної справи»³⁸. Номер газети, в якому було опубліковано статтю з викриттям слідства, влада конфіскувала, а проти самого В.Шульгіна порушили кримінальну справу³⁹. Причому редактор «Києвлянина» як був тоді, так і надалі залишився переконаним антисемітом⁴⁰.

Своєрідним гібридом другої й третьої версій стала спроба переформулювати версію обвинувачення, яку здійснив прокурор О.Вішпер (брат російського історика Р.Вішпера). У своїй підсумковій промові, що пролунала під час дебатів між представниками обвинувачення та захисту, він звинуватив головних свідків сторони обвинувачення, В.Чеберякову та членів її банди, у співучасті в «ритуальному вбивстві»⁴¹. Такий крок прокурора був нонсенсом: він вийшов за рамки обвинувального акта. О.Вішпер почасти підтримав версію бандитського вбивства, позаяк розумів хиткість позиції обвинувачення та прагнув у будь-який спосіб переконати присяжних, що справжній убивця – М.Бейліс, якому тільки допомагали вуличні злодії, а вбивство А.Ющинського – було ритуальним.

Російський історик С.Степанов деталізував четверту версію: А.Ющинського вбив сексуальний маніяк. Вона не була поширена серед сучасників і спеціально не розглядалася слідством, але подеколи виринала під час досудової й судової стадій процесу. Ця версія була озвучена й відразу відкинута ще на початку розслідування. Так, київський митрополит Флавіан (Городецький) 31 травня 1911 р. відправив Святійшому Синоду записку, присвячену вбивству А.Ющинського, в якій зазначив, що «першим і другим розтином було відкинуто припущення про сексуальний і ритуальний характер убивства»⁴². Однак ці висновки аж ніяк не унеможлилювали повернення до відкинутих версій, позаяк до ритуальної слідство згодом і повернулося.

Версію сексуального вбивства розглядав відомий психіатр В.Бехтерев, котрий брав участь у судовому процесі як експерт. Річ у тім, що під час допитів

³⁶ Царское правительство и процесс Бейлиса / Комм. А.С.Тагера // Красный архив. – 1932. – Т.5/6. – С.175.

³⁷ Було видано антисемітську брошуру про «ритуальні вбивства»: *Пра-ос М.* Что такое ритуальные убийства? По новейшим данным. – К., 1913.

³⁸ Дело Менделя Бейлиса: Материалы Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства о судебном процессе 1913 г. по обвинению в ритуальном процессе / Сост. Р.Ш.Ганелин, В.Е.Кельнер, И.В.Лукоянов. – Санкт-Петербург, 1999. – С.381, 425.

³⁹ Шульгин В.В. Годы. Дни. 1920. – Москва, 1990. – С.151–154.

⁴⁰ Див., напр., публіцистичну книжку В.Шульгіна, видану вже в еміграції: Шульгин В.В. Что нам в них не нравится? – Москва, 1992.

⁴¹ Дело Бейлиса... – Т.І. – С.3–58.

⁴² Царское правительство и процесс Бейлиса... – С.165.

свідків і при проведенні судово-медичної та психіатрично-психологічної експертиз неодноразово поставало питання про шматок наволочки, знайденої поряд із тілом хлопчика, на якому виявили сліди сперми. Однак як на речовий доказ на це було звернуто особливу увагу лише у висновку В.Бехтерева. Він дав заперечну відповідь на питання суду: «Чи можна припустити, що вбивство Ющинського було вчинене на ґрунті статевого збочення?». По-перше, поранення були тяжкими, у голову та шию, що не відповідало характеру садистського вбивства. По-друге, сліди на наволочці містили надто малу кількість сперми. По-третє, убивство було вчинене групою осіб, а це – нетипова картина для злочинів сексуальних маніяків⁴³.

Свою підтримку версії сексуального вбивства С.Степанов обґрунтував, покликаючись на працю В.Бехтерева «Убивство Ющинського та психіатро-психологічна експертиза» («Убийство Ющинского и психиатро-психологическая экспертиза», Санкт-Петербург, 1913 р.). Книжка неприступна авторові цих рядків, тож нам невідомо, в який момент психіатр видав цю працю. Якщо до судового процесу, – значить на суді В.Бехтерев фактично відмовився від версії сексуального вбивства. А якщо відразу після суду, отже згодом повернувся до цієї, раніше відкинutoї, версії. Психіатр, за словами С.Степанова, убачав доказ сексуальної причини вбивства А.Ющинського в ідентичному характері ушкоджень на його тілі зі смертельними пораненнями єврейського хлопчика Йосипа Пашкова, убитого у Фастові в листопаді 1913 р. Відтак, за версією В.Бехтерева, обидва могли стати жертвою одного сексуального маніяка⁴⁴.

Зазначимо, що вбивство Й.Пашкова, скоєне відразу після завершення «процесу Бейліса», викликало т.зв. «фастівську справу» – останню «ритуальну справу» в історії Російської імперії. Убитий хлопчик був євреєм, проте праві публіцисти заявили, що насправді він – християнин, якого з «ритуальною метою» вбили євреї та видали за свого одноплемінника. Однак після невдачі зі «справою Бейліса» влада вже не підтримала нову ініціативу монархістів. Поліція з'ясувала, що дитину вбив мешканець Фастова, який у такий спосіб прагнув помститися батькові хлопчика за те, що був затриманий на крадіжці в його крамниці⁴⁵. Убивство Й.Пашкова, як бачимо, було здійснене з імітацією деталей загибелі А.Ющинського, обставини якого стали відомими широкому загалу.

Російський історик використав версію сексуального вбивства на протигагу недостатньо обґрунтованій «бандитській». Остання мала позірну підтримку з боку представників громадськості, які захищали підсудного, а це навело дослідника на думку: грабіжників могли несправедливо звинуватити в убивстві А.Ющинського, аби лише виправдати невинуватого М.Бейліса, попри сумнівність показань свідків – здебільшого представників бандитського світу⁴⁶.

⁴³ Дело Бейлиса: Стенографический отчёт. – Т.П: Судебное следствие: Допрос свидетелей и заключения экспертов (Заседания 17–28): С приложением алфавитного поимённого указателя. – К., 1913. – С.265.

⁴⁴ Степанов С.А. Чёрная сотня в России, 1905–1914 гг. – С.318; *Его же*. Чёрная сотня. – С.393–394.

⁴⁵ Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса... – С.287–291; Степанов С.А. Чёрная сотня в России, 1905–1914 гг. – С.318–319; *Его же*. Чёрная сотня. – С.394.

⁴⁶ Степанов С.А. Чёрная сотня в России, 1905–1914 гг. – С.314–318; *Его же*. Чёрная сотня. – С.390–393.

Отже, під час досудового слідства та процесу у «справі Бейліса» розглядалися чотири версії вбивства А.Ющинського: відкинута на самому початку сімейна (хлопцеві вкоротили віку родичі); висунута монархістами та підтримана владою ритуальна (М.Бейліс пішов на вбивство задля здійснення «юдейського ритуалу»); бандитська (А.Ющинський загинув від рук злочинного угруповання В.Чеберякової, до якого сам міг належати, через підозру в тому, що він виказав крадіїв); сексуальна (вбивство скоїв сексуальний маніяк). Третя версія розглядалася на стадіях досудового слідства та незалежного розслідування, зайняла основний час «процесу Бейліса», а також була поєднана прокурором із ритуальними мотивами на судовому засіданні. Бандитська версія має раціональний характер і досить переконливо аргументована, проте через відсутність надійних показань свідків її неможливо однозначно підтримати.

III

Урядовці сфабрикували «справу Бейліса» як ритуальну, керуючись низкою мотивів. Першу причину вбачаємо в антисемітизмі російської бюрократії. Чинovníки, – як і монархісти, про яких ітиметься нижче, – сповідували консервативно-охоронні погляди на сучасну їм дійсність, а відтак, в їхніх очах, акультурація російського єврейства, тобто входження євреїв до складу освіченого російського суспільства, була виявом радикальної модернізації з усіма її негативними, із погляду чиновництва, наслідками⁴⁷. Відзначимо, що підкреслена нами «антимодерність» російської бюрократії являла собою не відкидання будь-яких сучасних тенденцій, а лише тих нових, насамперед політичних віянь, які, на думку можновладців, загрожували існуванню самодержавного режиму. Позицію бюрократії у загальному вигляді можна описати за допомогою концепції типів політичної свідомості американсько-угорського мислителя К.Мангайма. Бюрократи не здатні вбачати за політичними процесами соціальні причини, а відтак у деструктивних політичних явищах убачають дії «ворожих сил»⁴⁸. Саме такою «ворожою силою» для російських чиновників кінця XIX – початку XX ст. було єврейське населення імперії. Так, в урядовій записці про сіоністський рух, складеній у 1904–1905 рр. начальником департаменту поліції О.Лопухіним для подання Миколі II, важливим чинником «сучасних політичних процесів» було названо інтереси «світового єврейства»⁴⁹. До того ж, за словами О.Спиридовича, який опікувався охороною царського двору, російський імператор сам був переконаний у фінансуванні євреями опозиційних сил під час революції 1905–1907 рр.⁵⁰

Отже, російська влада опинилася перед дилемою: з одного боку, дотримання статус-кво в «єврейському питанні», себто відмова від перегляду

⁴⁷ Про конструювання освіченими європейцями на межі XIX–XX ст. зв'язку між «єврейським питанням» та модернізаційними процесами, коли євреї вважалися «агентами модерності», див.: *Veidlinger J. The Jewish Public Culture in the late Russian Empire.* – Bloomington; Indianapolis, 2009. – P.10–11.

⁴⁸ *Мангайм К.* Ідеологія та утопія / Пер. з нім. В.Шведа. – К., 2008. – С.134–135.

⁴⁹ Из документов по еврейскому вопросу, 1904–1905 гг. // Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв. – Т. XIV. – Москва, 2005. – С.647–648.

⁵⁰ *Спиридович А.И.* Охрана и антисемитизм в дореволюционной России / Публ. Дж.Дейли // Вопросы истории. – 2003. – №8. – С.32.

«виняткового законодавства» щодо представників цього народу, залишала проблему правового статусу російського єврейства; з іншого – піти на поступки опозиційній громадськості та скасувати дискримінаційні норми означало б, із погляду урядовців, прискорити небажані процеси соціальних змін, в яких можновладці вбачали наростання революційної загрози.

Віхою в політиці уряду щодо «єврейського питання» став 1906-й рік, коли голова Ради міністрів П.Столипін спробував пом'якшити «виняткове законодавство»⁵¹, але зіткнувся з протидією самого Миколи II⁵². Імператор симпатизував праворадикальній партії Союз російського народу і виступив проти ініціатив прем'єр-міністра після надходження відповідної телеграми від «союзників»⁵³.

Влада, як ми зазначали вище, могла запровадити нові дискримінаційні правові норми та переслідувати єврейський рух, замість того, щоб удаватися до абсурдного «кривавого наклепу». Саме так і діяв уряд після влаштованого П.Столипіним державного перевороту 3 червня 1907 р. Основними заходами антисемітської політики були такі кроки: 1) посилення «відсоткової норми» – обмеження питомої ваги учнів-євреїв у державних середніх і вищих навчальних закладах (закони від 16 вересня 1908 р.⁵⁴, 11 березня 1911 р. – про поширення відсоткової норми також на екстернів⁵⁵); 2) переслідування єврейських національних партій і професійних спілок (циркуляри від 21 грудня 1907 р. – з підтвердженням заборони сіоністських організацій⁵⁶, 20 січня 1910 р. – про перевірку діяльності «іногородницьких», особливо українських і єврейських, товариств⁵⁷, 16 березня 1912 р. – про боротьбу із «соціал-сіоністським рухом»⁵⁸); 3) репресії проти загальноросійського революційного руху⁵⁹. Позаяк урядовці

⁵¹ Саме в наявності правових обмежень, які погіршували матеріальне становище євреїв, урядовці вбачали причину зростання революційних настроїв серед єврейського населення. «Причина участі євреїв у революційному русі полягає [...] в безправному й тяжкому економічному становищі», – стверджувалося в доповідній записці, складеній для П.Столипіна у вересні 1906 р. (див.: Записка о правах жительство и передвижения евреев // *Дякин В.С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). – Санкт-Петербург, 1998. – С.170–171).

⁵² Див. детальний розгляд ініціатив П.Столипіна і реакцію на них Миколи II: *Стрілюк О.Б.* Національна політика уряду П.А.Столипіна: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2008. – С.49–61.

⁵³ Микола II у листі до П.Столипіна відхилив його законодавчі пропозиції, пославшись на свій «внутрішній голос», джерело якого В.Маклаков убачав у потоці телеграм від місцевих відділень Союзу російського народу (див.: *Маклаков В.А.* Вторая Государственная дума: Воспоминания современника: 20 февраля – 2 июня 1907 г. – Москва, 2006. – С.52–53).

⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. – Т.ХХVIII: Отделение первое: 1908. – Санкт-Петербург, 1911. – №31008.

⁵⁵ Там же. – Т.ХХХI: Отделение первое: 1911. – Санкт-Петербург, 1914. – №34900.

⁵⁶ *Маор И.* Сионистское движение в России / Пер. с ивр. О.Минц. – Иерусалим, 1977. – С.267.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.860. – Спр.256. – Арк.22–23.

⁵⁸ Там само. – Ф.1507. – Оп.1. – Спр.324. – Арк.30–30 зв.

⁵⁹ Див., напр.: Циркуляр департамента полиции начальникам районных охранных отделений о мерах по усилению агентурного наблюдения за революционными организациями (4 октября 1907 г.); Циркуляр департамента полиции начальникам губернских жандармских управлений и охранных отделений об усилении внутренней агентуры в высших учебных заведениях (16 декабря 1910 г.); Циркулярное письмо начальникам районных охранных отделений и охранных отделений о необходимости агентурного освещения рабочей среды (19 мая 1912 г.); Циркулярное письмо директора департамента полиции С.П.Белецкого начальникам губернских жандармских управлений и охранных отделений об усилении агентурной работы (3 октября 1912 г.) // *Агентурная работа политической полиции Российской империи: Сборник документов 1880–1917 / Сост. Е.И.Щербакова.* – Москва; Санкт-Петербург, 2006. – С.110–112, 211–212, 257–258, 261–263. Звісно, зазначені документи стосувались єврейських революційних партій (насамперед Бунду) та профспілок.

були схильні підкреслювати тезу про «єврейське обличчя» останнього⁶⁰, в їхніх очах переслідування загальноросійських революційних партій могло здаватися антиєврейськими діями.

Антисемітські заходи влади, як і інші антидемократичні кроки уряду П.Столипіна, зрештою призвели лише до посилення суспільної напруги замість такого бажаного для прем'єр-міністра «заспокоєння» («успокоєния») Росії. Період т.зв. «столипінської реакції», відносного політичного затишшя після революційних подій 1905–1907 рр., змінила доба нової активізації громадського життя після вбивства П.Столипіна в 1911 р. та виборів до Державної думи четвертого скликання в 1912 р., що виразилося, зокрема, і у загостренні національного питання. Новий час потребував від уряду нових, радикальніших, рішень. Таким кроком, для увиразнення антисемітського курсу влади та посилення боротьби з уявленою «єврейською загрозою», могло стати звинувачення євреїв, яке об'єднало б проти них решту російських підданих.

Отже, зусилля уряду щодо конструювання «єврейської загрози» були однією з причин фабрикації «справи Бейліса». Звісно, вона не поставила б крапку в дискусіях про «єврейське питання» в Росії, але позиція влади отримала б «доказову базу»: мовляв, «людожери» та «бузувіри» не можуть бути повноправними підданими. Для втілення таких намірів суд присяжних на «процесі Бейліса» був найбільш придатним варіантом: так би мовити, судить не держава – за законом, а народ – за совістю⁶¹.

⁶⁰ Наведемо характерні оцінки політичних поглядів єврейського населення Правобережної України, до якої належав і Київ – арена «справи Бейліса», сформульовані керівниками місцевих органів влади в 1912 р.:

1. Начальник Київського охоронного відділення вважав, що єврейські політики очолюють загальноросійські опозиційні сили, насамперед партію конституційних демократів: «Легальних політичних (самостійних) організацій в євреїв майже не існує, але, змішавшись з іншими партіями, головним чином із кадетами, вони відіграють провідну роль» (див.: ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2962. – Арк.4).

2. Київський губернатор, попри очевидну лояльність єврейського населення, убачав в євреях носіїв опозиційних поглядів і соціальну базу для лівих сил (курсив наш – М.Г.):

«Євреї зовні не виявляють неприязного ставлення до росіян, боячись дій і покарання, але в душі кожен єврей є переконаним і палким супротивником російської державності. Прагнучи рівноправ'я з корінним населенням, зустрічаючи у відповідь низку обмежувальних щодо себе заходів, євреї плекають ворожість до уряду, являють собою вдячний матеріал для всіляких виступів і демонстрацій протиурядового характеру. Будучи зразково солідарними один з одним та об'єднані одними бажаннями й цілями, євреї є міцною опорою для революційних партій. [...] Єврейська молодь, не компрометуючи себе явно у чомусь, проте відкрито виказує свої симпатії, читаючи газети винятково лівого спрямування»

(див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.861. – Спр.259. – Арк.24–24 зв.).

3. Волинський губернатор також розглядав євреїв крізь призму переконаності в їхній революційності:

«Інородці-євреї утворюють найбільш опозиційний елемент. [...] Євреї повинні бути віднесені однозначно цілком до шкідливих для державності лівих партій. [...] Кожен єврей готовий щиросердно завірити у своїй лояльності, але клятва ця [...] не щира й однозначно брехлива»

(див.: Там само. – Арк.158–158 зв.).

⁶¹ В юридичній науці суд присяжних вважається втіленням переконання сучасного соціуму, що суспільна мораль, якою керуються присяжні засідателі, принципово відповідає законодавчим приписам (див.: *Киреева Е.А.* Суд присяжных как особый социальный институт российской государственной власти: Историко-правовой анализ: Автореф. ... канд. юр. наук. – Владимир, 2006. – С.11).

Наступною проблемою є питання відносин між владою та російськими правими силами. Монархісти організувалися на початку революції 1905–1907 рр. як реакція на «визвольний рух». Антисемітизм був провідною ідеєю в доктрині правих сил. Із 1903 р. чорносотенці цілеспрямовано поширювали сфабриковані російською закордонною розвідкою т.зв. «Протоколи сіонських мудреців»⁶², на сторінках яких знайшли місце різні антисемітські обвинувачення з головним мотивом – мовляв, єврейські «змовники» ведуть Росію до революції⁶³. «Протоколи» помітно вплинули на ідеологію правих сил. Наприклад, один з ідеологів Союзу російського народу О.Шмаков у 1906 р. видав навіть публіцистичну книжку, позначену впливом «Протоколів»⁶⁴. Підкреслимо, що у «процесі Бейліса» він брав участь як представник сторони обвинувачення, офіційно – громадський захисник матері А.Ющинського.

Поширення отримав і дискурс «єврейської раси», представлений, зокрема, у статтях М.Меншикова – провідного публіциста столичної консервативної газети «Новое время»⁶⁵. Однак у популярній пропагандистській літературі монархісти рідко застосовували – у чистому вигляді – расове обґрунтування єврейської інакшості, удаючись до традиційного «християнського антиюдаїзму»⁶⁶. Праві сили, керуючись новими звинуваченнями євреїв, виступали за чергові правові обмеження їх у різних сферах життя, щоб офіційно затаврувати як людей «другого ґатунку»⁶⁷.

Російська влада, зіткнувшись у 1905 р. з революційною загрозою, потребувала підтримки з боку правої громадськості. У 1907 р. уряд почав, так би мовити, «поворот праворуч», наближаючи свій курс до позицій монархістів. Саме останні роки урядування П.Столипіна позначилися співпрацею влади з правими партіями, – чорносотенцями (прибічниками Союзу російського народу та інших праворадикальних організацій) і «націоналістами» (послідовниками помірковано-правого Всеросійського національного союзу)⁶⁸. Громадськість правих поглядів, – інтелектуали-монархісти, російські поміщики та церковні

⁶² Див.: *Бурцев В.Л.* «Протоколы сионских мудрецов»: Доказанный подлог. – Париж, 1938; *Кон Н.* Привід для геноциду: Міф про всесвітню єврейську змову і «Протоколи сіонських мудреців» / Пер. з англ. Т.Цимбала. – К., 2011. – С.83–120.

⁶³ Протоколы сионских мудрецов (по тексту С.А.Нилуса): Всемирный тайный заговор. – Берлин, 1922. – С.61–97 та ін.

⁶⁴ *Шмаков А.* Свобода и евреи. – Москва, 1906.

⁶⁵ *Меньшиков М.О.* Еврей о евреях // *Его же.* Письма к русской нации. – Москва, 2005. – С.74; *Его же.* Сверхнарод // Там же. – С.151.

⁶⁶ Див.: *Avrutin J.* Racial Categories and the Politics of (Jewish) Difference in Late Imperial Russia // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* – 2007. – Vol.8. – №1. – Р.13–40.

⁶⁷ Докл. про антисемітські уявлення та законодавчі ініціативи монархістів, спрямовані на посилення правової дискримінації євреїв, див.: *Омельяничук И.В.* Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). – К., 2007. – С.470–480.

⁶⁸ Дискусію сучасних російських істориків про правомірність віднесення націоналістів до політичного табору чорносотенців див.: *Омельяничук И.В.* О месте Всероссийского национального союза в партийной системе начала XX в. // *Вопросы истории.* – 2008. – №4. – С.95–104; *Иванов А.А.* Были ли русские националисты черносотенцами? (О статье И.В.Омельяничука) // Там же. – №11. – С.171–175. На нашу думку, з огляду на аналогічне розуміння чорносотенцями й націоналістами проблем російського націєтворення та подібну позицію щодо національного питання – обидві політичні течії доцільно розглядати як два різних крила, радикальне та помірковане, російської правої громадськості початку XX ст.

ієрархи, – була опорою самодержавства⁶⁹. Тож уряд не міг проігнорувати антисемітські заяви цих сил.

Київські чорносотенці вже на похороні А.Ющинського розповсюджували листівки з обвинуваченням євреїв у «ритуальному вбивстві». А праві депутати Державної думи оголосили про «ритуальний характер» злочину, направивши 29 квітня 1911 р. запит до міністрів внутрішніх справ і юстиції з обґрунтуванням ритуальної версії⁷⁰. Нарешті, самого «вбивцю» – прикажчика цегельного заводу М.Бейліса – знайшли саме активісти київської чорносотенної організації «Двоголовий орел»⁷¹. Якраз того часу, після вбивства П.Столипіна у вересні 1911 р., у чому звинувачували євреїв⁷², владі необхідно було підтвердити свою прихильність до правих сил, попри відмову нового голови уряду, В.Коковцова, відкрито співпрацювати з монархістами⁷³.

Антисеміти прагнули представити Росію в очах християнського населення країною, за влучним висловом російського поета-футуриста Б.Ліфшиця, «населену мільйонами моїх одноплемінників-антропофагів (себто євреїв-“людожерів” – М.Г.)»⁷⁴. Саме тому чиновники навіть перейняли антисемітську риторіку монархістів: уже на третій день судових засідань прокурор О.Вішпер заявив, що процес має «світове значення»⁷⁵, тобто був судом над євреями, а не просто над М.Бейлісом. У прикінцевій промові прокурор звинуватив пресу, нібито «захоплену євреями», у тиску на слідство:

«Російська преса лише здається російською, насправді ж майже всі органи друку в руках євреїв. [...] Євреї такою мірою переконані, що захопили у свої руки головний важіль громадськості – пресу, що гадають, начебто ніхто вже не наважиться висунути проти них таке обвинувачення не тільки в Росії, а й в інших країнах»⁷⁶.

Отже, другу причину фабрикації «справи Бейліса» вбачаємо в потребі уряду заручитися підтримкою правих сил, а найкращим засобом для влади зберегти та зміцнити союз із монархістами було спрямування слідства саме в рідше ритуальної версії.

Третьою причиною видається протиборство влади з ліберальною громадськістю, провідником якої були кадети, котрі послідовно виступали за скасування юридичної дискримінації євреїв⁷⁷. Так, у Державній думі першого скли-

⁶⁹ Див.: *Аврех А.Я.* П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – Москва, 1991. – С.130–136. Розгляд А.Аврехом співробітництва між урядом і правими партіями у формулюванні та реалізації національної політики залишається, на наш погляд, актуальним і з позицій сучасної історіографії, хоча ми вважаємо, що монархісти не були винятково «агентами уряду», як наголошували радянські автори, позаяк мали власні політичні інтереси.

⁷⁰ Дело Менделя Бейлиса... – С.253.

⁷¹ *Тагер А.С.* Царская Россия и дело Бейлиса... – С.91–92.

⁷² Про панічні настрої серед євреїв Києва, нажаханих очікуваннями погрому як помсти за вбивство П.Столипіна їхнім одноплемінником – Д.Богровим див.: Убийство Столыпина: Свидетельства и документы / Сост. А.Серебрянников. – Рига, 1990. – С.13–14; Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской академии наук / Сост. и комм. В.Хитерер. – Иерусалим, 1999. – С.247–248.

⁷³ *Коковцов В.Н.* Из моего прошлого: Воспоминания 1903–1919. – Т.І. – Париж, 1933. – С.483–486.

⁷⁴ *Лифшиц Б.* Полутораглазый стрелец: Воспоминания. – Москва, 1991. – С.129.

⁷⁵ Дело Бейлиса... – Т.І. – С.81.

⁷⁶ Там же. – Т.ІІІ. – С.18.

⁷⁷ У пункті 1 партійної програми 1905 р. підкреслювалася необхідність правової емансипації

кання фракція конституційних демократів ініціювала розробку законопроекту про скасування правових обмежень за віросповіданням, станом і статтю, що розглядався Думою у травні – червні 1906 р.⁷⁸ Російські ліберали сприйняли «справу Бейліса» як виклик від своїх політичних опонентів. Депутати-кадети, згаданий вище В.Маклаков і В.Набоков (батько відомого російського письменника), а також київський кадет Д.Григорович-Барський були адвокатами М.Бейліса на суді. Кадетська газета «Речь» регулярно висвітлювала події навколо цієї справи, виступала проти праворадикалів і викривала фабрикацію «кривавого наклепу», що спирався, за словами публіциста Д.Левіна, на зачароване коло аргументів: якщо в юдеїв існують «криваві ритуали», а вбивство скоєне євреєм М.Бейлісом, то воно є ритуальним, і навпаки⁷⁹.

Четвертою причиною, на наш погляд, було прагнення уряду посилити власні позиції в національному проекті «великого російського народу», який реалізовувався консервативно-охоронними силами та передбачав творення модерної російської нації з православного східнослов'янського населення імперії – «великоросів» (росіян), «малоросів» (українців) і білорусів⁸⁰. Агенти «російського проекту» – представники бюрократії, поміщицтва, монархічної інтелігенції та православного духовництва – у своїх текстах і виступах презентували євреїв як антиподів «справжніх росіян» («истинных русских»)⁸¹. Відзначимо, що в історіографії концепт «російський національний проект», як і загалом «національний проект», остаточно невизначений, але його застосування дозволяє узагальнити наміри та зусилля російських еліт щодо творення модерної російської нації⁸².

Посилення політичної боротьби напередодні Першої світової війни спричиняло пошуки урядовцями способів презентації себе в очах підданих як захисників «великого російського народу» від євреїв. У даному разі прагнення можновладців якомога сильніше «іншувати» євреїв узяло гору над можливостями юридичної аргументації «кривавого наклепу». Саме тому зала судових засідань здавалася урядовцям ареною справжнього двобою між «світовим єврейством» і «російським народом», який, в очах чиновників, потребував захисту з боку уряду. Як ішлося в одному з донесень київського поліцейського чиновника П.Любимова директорові департаменту поліції МВС С.Білецькому:

євреїв, як і інших дискримінованих груп російських підданих («Усілякі обмеження особистих і майнових прав поляків, євреїв та всіх без винятку інших окремих груп населення мають бути скасовані»; див., напр.: Программы русских политических партий. – Санкт-Петербург, 1905. – С.41; Полное собрание подробных программ существующих русских политических партий. – Вильна, 1906. – С.67).

⁷⁸ Маклаков В.А. Первая Государственная дума: Воспоминания современника: 27 апреля – 8 июля 1906 г. – Москва, 2006. – С.179–183.

⁷⁹ Левин Д. К делу Бейлиса // Речь. – 1913. – №237 (31 августа). – С.2–3; *Его же*. Около дела Бейлиса // Там же. – №242 (5 сентября). – С.2.

⁸⁰ Загальний розгляд російського національного проекту на матеріалах переважно другої половини XIX ст. див.: Шторлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х., 2001. – Вип.4. – С.20–29; Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.31–41.

⁸¹ Див.: Podbolotov S. «True-Russians» Against the Jews: Right-Wing Anti-Semitism in the Last Years of the Russian Empire, 1905–1917 // *Ab Imperio*. – 2001. – №3. – P.191–220.

⁸² Про поширення «дискурсу нації» серед російської громадськості у другій половині XIX – на початку XX ст. див.: Миллер А.И. История понятия *нация* в России // «Понятия о России». К исторической семантике имперского периода. – С.29–46.

«Наразі триває не суд над невідомим досі євреєм, а генеральна битва між світовим єврейством і російським урядом. [...] Усі світила й адвокатури, і літератури, медицини та науки – на боці єврейства, яке вже встигло обробити їх, проти стоїть душа про-столоду, до якої ще не доторкнулося єврейське просвітництво»⁸³.

До речі, знаменно, що поліцейський чин назвав сучасну йому російську літературу та науку – «єврейським просвітництвом», уявляючи новітні суспільні тенденції як наслідок ворожого єврейського впливу на російське життя, а інтелігенцію, якщо вона виступала проти уряду, затаврував як єврейського агента. Тож у момент політичної кризи слова «єврейський», «опозиційний» і «антинародний», із погляду політично ангажованих чиновників, за своїми значеннями наблизилися.

Таким чином, ми сформулювали чотири причини, які змусили уряд удатися до фабрикування «справи Бейліса», підтримавши висунуту монархістами ритуальну версію вбивства А.Ющинського: 1) антисемітська причина – прагнення можновладців обґрунтувати нові правові утиски єврейського населення в умовах загострення національного питання та посилення антисемітських тенденцій в офіційному курсі; 2) партійна – намір уряду заручитися підтримкою правих політичних організацій, насамперед у Державній думі четвертого скликання; 3) антиліберальна – бажання послабити ліберальну опозицію у громадському житті імперії; 4) націоналістична – прагнення посилити позиції бюрократії як провідного агента «російського проекту», тобто охоронця нації від «єврейської загрози». Звісно, прийняття слідством ритуальної версії було рішенням конкретного посадовця, проте навряд чи тепер уже можливо встановити ім'я призвідника «процесу Бейліса». Перспективними напрямками подальших студіювань цієї справи, на наш погляд, було б з'ясування ставлення до неї різних політичних сил: загальноросійської опозиційної громадськості; російсько-єврейської інтелігенції; громадськості інших недержавних націй Російської імперії, у тому числі української.

⁸³ Процесс Бейлиса в оценке департамента полиции. – С.113–114.

The article deals with the “Beilis Affair” – “ritual affair”, which ended by the court process. In this affair Kyivan Jew, Mendel Beilis, was accused of “ritual murder” of Christian boy Andrii Yushchyns’kyi, which had been killed in March 1911. There was the court process in Kyiv in September – October 1913, in which M.Beilis was acquitted by jurors. In the article is envisaged versions of A.Yushchyns’kyi’s murder, which were formulated by contemporaries of the “Beilis Affair”: familia’s, ritual, bandit and sexual versions. It’s asserted that the version of “bandit murder” of A.Yushchyns’kyi is rational and believable version. Also the causes of fabrication the “Beilis Affair” by Russian government, which supported “blood libel” of Russian right-wing movement, are defined: 1) anti-semitism’s cause – as the general argument toward Jewish Question; 2) party’s cause – for self-presentation as an ally of right-wing parties; 3) anti-liberal cause – for counteracting of liberal opposition; 4) nationalist’s cause – for “otherness” Jews in the Russian national project.

Keywords: “Beilis affair”, “Jewish question”, anti-semitism, constitutional democracy, right-wing movement.

Ю.В.Вялова *

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНОЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ Л.ВАСИЛЕВСЬКОГО (1870–1936 рр.)

Висвітлюється роль відомого політика, науковця, публіциста, одного з творців незалежної польської держави Л.Василевського у спробі подолання польсько-українських стереотипів та в покращенні ставлення польської громадськості до української національної меншини у II Речіпосполитій. Розкрито маловідомі сторінки з історії родини Василевських.

Ключові слова: *Василевський, II Річпосполита, українська меншина, польсько-український діалог.*

Важливим напрямом сучасної української історіографії є вивчення життя та інтелектуальної спадщини маловідомих чи забутих діячів минулого. Постать Леона Василевського знайома відносно вузькому колу фахівців-науковців, а у широкого загалу це прізвище асоціюється, у першу чергу, з однією з його доньок – визнаною за радянських часів польською письменницею Вандою Василевською. Також його ім'я пов'язують з історією Польської соціалістичної партії (ППС) та діяльністю на посаді міністра закордонних справ у першому уряді відродженої Польщі.

Л.Василевський не тільки ще за життя здобув ім'я найавторитетнішого знавця у вивченні національних проблем, але й зробив вагомий внесок у налагодження польсько-українського діалогу в міжвоєнний період. Завдяки близьким зв'язкам з українцями та своїм україноцентричним поглядам Л.Василевський був у польському суспільстві «білим круком», під впливом котрого сформувалося чимало польських публіцистів, які відрізнялися своєрідним ставленням до української проблеми, відмінним від офіційної позиції влади II Речіпосполитої¹.

Польсько-українські взаємини міжвоєнного періоду неодноразово ставали предметом дослідження у працях вітчизняних² та польських³ дослідників. Натомість поміркована публіцистична думка польського середовища не була

** Вялова Юлія Вікторівна – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України
E-mail: viylova@rambler.ru*

¹ Kedryn I. Białe kruki // Kultura. – 1997. – №10. – S.71.

² Див., напр.: Макаруч С.А. Ставлення української громадськості Галичини до польської держави (1918–1923) // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Л., 1995. – Вип.30. – С.63–74; Макаруч С. Етносоціальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Л., 1983. – 256 с.; Сливка Ю.Ю. Борьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973. – 256 с.; Швагуляк М. До історії українсько-польських переговорів у 1921 р.: Місія Тита Войнарівського // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці історично-філософської секції. – Л., 1997. – Т.СХХХІІІ. – С.126–147; Його ж. Польсько-український конфлікт на зламі 20–30-х рр. ХХ ст.: Проблеми історіографії // Проблеми слов'язнознавства. – Л., 1996. – Вип.48. – С.53–61; Його ж. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці історично-філософської секції. – Л., 1997. – Т.СХХІІ. – С.111–145; Зашикільняк Л.О., Крикун М.Г.

об'єктом наукового аналізу. Студії краківського історика Б.Сточевської залишаються єдиною спробою ґрунтовного й неупередженого висвітлення творчості Л.Василевського у сучасній польській історіографії⁴. Натомість в українській найбільш повно та об'єктивно україноцентричні погляди цього діяча висвітлено у статті Л.Зашкільняка⁵.

У міжвоєнний період політика офіційної Варшави щодо українців характеризувалася невизначеністю, несправедливими та дискримінаційними заходами. Український народ не розглядався як рівноправний політичний партнер⁶. З огляду на те, що українці у складі II Речіпосполитої опинилися всупереч своїй волі, у результаті воєнних дій, польська держава в очах українського народу виглядала окупантом-загарбником. Вороже ставлення посилювалося й унаслідок дискримінаційної національної політики. Варшавський уряд не прагнув до конструктивного розв'язання української проблеми, удавався до половинчастих заходів, не завжди послідовно втілюючи їх у життя. Дії польської влади не вели до налагодження відносин з українською національною меншиною, а навпаки – призводили до їх загострення. За несприятливих обставин перебування українців у складі відновленої Польщі (1918–1939 рр.) польсько-український діалог відбувався з величезними труднощами, а іноді взагалі на деякий час припинявся. Однак у той нелегкий для українців період з'являлися представники польського суспільства, які власним прикладом доводили можливість польсько-українського зближення. Коротко охарактеризувати цей складний час в історії двох сусідніх народів можна словами І.Кедрина-Рудницького:

«Спробу порозуміння з поляками у двадцятирічному періоді післяверсальської Польщі зліквідувала польська національна політика – польський уряд і польське суспільство, у першу чергу в тих п'яťох південно-східних воеводствах, що їх заселяло ав-

Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – 752 с.; *Красівський О.Я.* Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Л., 2000. – 416 с.; *Його ж.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. – К., 1998. – 302 с.; *Гудь Б.В.* Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст. – Л., 2000. – 192 с.; *Його ж.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ ст. – Л., 2006. – 448 с.; *Його ж.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. – Х., 2011. – 472 с.; *Алексієвець Л.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль, 2006. – 448 с.

³ *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej: 1922–1926. – Kraków, 1979. – 392 s.; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989. – 468 s.; *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1979. – 234 s.; *Koko E.* Wolni z wolnymi: Polska Partia Socjalistyczna wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. – Gdańsk, 1991. – 234 s.; *Okuliewicz P.* Koncepcja «międzymorza» w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1920. – Poznań, 2001. – 418 s.; *Paruch W.* Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). – Lublin, 1997. – 424 s.; *Idem.* Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. – Lublin, 2005. – 749 s.; *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – 315 s.

⁴ *Stoczewska B.* Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – Kraków, 1998. – 397 s.; *Wasilewski L.* Drogi porozumienia: Wybór pism / Wybór dokonała, wstępem i przypisaniami opatrzyła B.Stoczewska. – Kraków, 2001. – 213 s.

⁵ *Зашкільняк Л.* Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С.142–150.

⁶ *Томашівський С.* Десять літ українського питання в Польщі. – Л., 1929. – С.5.

тохтонне українське населення, проти якого перманентну війну вели місцеві польські організації, підтримувані всіма органами державної адміністрації»⁷.

Виступи Л.Василевського в публічних дискусіях на тему українсько-польських стосунків завжди спиралися на багаторічні дослідження, спостереження та роздуми щодо розвитку історичних зв'язків польського й українського народів. Без перебільшення можна стверджувати, що в II Речіпосполитій Л.Василевський був найавторитетнішим експертом з «українського питання», котре він досліджував комплексно: під історичним, політичним і культурним кутами зору⁸.

З Україною Л.Василевського пов'язували давні й теплі стосунки, започатковані ще в гімназії. У будинку одного з гімназійних товаришів він побачив оригінальне видання «Гайдамаків» Т.Шевченка. Антипольські настрої твору та пригадування польсько-української ворожнечі не справили на нього глибокого враження, натомість нищівний тон російської публіцистики щодо українців поглибив його симпатії до українського народу⁹. У Петербурзі Л.Василевський познайомився з письменником В.Білозерським (колишнім членом Кирило-Мефодіївського товариства), українськими студентами-драгоманівцями, які об'єднувалися навколо громади «Січ», та з корифеями українського театру – М.Садовським і М.Заньковецькою¹⁰. У 1893 р., навчаючись у Львівському університеті, разом із М.Кордубою та Б.Лепким відвідував лекції з української літератури професора О.Огоновського, співпрацював зі «Львівським кур'єром», знайомився з представниками української радикальної інтелігенції – Я.Каспоровичем, В.Левицьким, М.Ганкевичем, В.Охрімовичем, О.Барвінським, І.Франком, М.Павликом¹¹.

Зацікавлення «українським питанням» не послабилося з часом. Л.Василевський підтримував сталі контакти зі своїми львівськими знайомими, цікавився українськими виданнями та новинами про різноманітні національні акції, активно залучався до публіцистичної діяльності. Цікаві повідомлення про події в Галичині часто з'являлися в рубриці «Листи з Австрії» на сторінках щомісячника «Русское богатство». Знаковою подією стала присутність на інавгураційній лекції професора М.Грушевського 30 вересня 1894 р. у Львівському університеті¹².

Подальші події життєвого шляху Л.Василевського були пов'язані з соціалістичним рухом та боротьбою за незалежність Польщі. Як пригадувала Ванда Василевська:

«Від ранніх років я чула вдома про вільну, незалежну Польщу. Для мене було ясным і зрозумілим, що йде боротьба за незалежність Польщі, яка більше ста років тому була поділена на

⁷ Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С.271.

⁸ Stoczevska B. Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – S.235.

⁹ Wasilewski L. Moje wspomnienia ukraińskie // Спогади: Праці Українського наукового інституту. – Т. VIII. – Варшава, 1932. – С.6.

¹⁰ Там само. – С.6, 15.

¹¹ Там само. – С.26.

¹² Там само. – С.28–29.

частини: захоплена трьома державами. Також ясно та очевидно було для мене й те, що в майбутній незалежній Польщі запанує справедливість, що всі будуть щасливими»¹³.

Упродовж 1896–1934 рр. Л.Василевський видав низку ґрунтовних праць та окремих статей, які безпосередньо стосувались України й «українського питання», у тому числі «Українофільство, справа русинська і польські соціалісти»¹⁴, «Сучасна Галичина»¹⁵, «Україна й українська справа»¹⁶, «Українська національна справа в її історичному розвитку»¹⁷, «Українське питання як міжнародна проблема»¹⁸. У праці «Україна й українська справа» він подав власну синтезу «українського питання» на історично-етнографічному та літературно-політологічному тлі, цілком об'єктивно (що визнавала й українська критика) зобразив розвиток української справи від її зародків, намагаючись оминати найбільш дражливі для польського суспільства питання:

«Єдиним виходом є оцінка взаємостосунків поляків та українців по обидва боки кордону з позиції прагнень до незалежності обох країн. Тільки на тлі цих намагань можливий *modus vivendi* майбутнього союзу між поляками й українцями. Тільки у світлі ідеалу незалежності Польщі та України демократія обох народів знайде шлях розвитку, який би гарантував задоволення реальних інтересів кожної з цих країн. Тільки під гаслом незалежності до певної міри вдасться вирішити польсько-українське питання в Галичині, або холмське – на російській території»¹⁹.

Є в біографії Л.Василевського один суперечливий момент, який і досі викликає негативну реакцію в українському суспільстві: він був членом польської делегації під час підписання Ризького мирного договору 1921 р. і керував роботою територіальної комісії, яка займалася детальною розробкою проекту лінії кордону. Це був період у житті Л.Василевського, коли він упритул опікувався вирішенням політичних питань. Як свідчать його пізніші публіцистичні праці, сумніви стосовно вирішення проблеми східного кордону Польщі він мав ще при підписанні миру в Ризі. Сучасники також підкреслювали його скептицизм щодо розв'язання цього питання, але згадували, що толерантність і м'якість Л.Василевського не дозволили відмовитися від роботи над проектом, принциповим супротивником якого він був²⁰. До того ж підписання цього договору остаточно поховало ідею федерації, яку обстоював політичний табір Ю.Пілсудського і до якого безпосередньо належав Л.Василевський.

¹³ *Василевская В.* Страницы прошлого // *Её же.* Собрание сочинений. – Т.6. – Москва, 1955. – С.296.

¹⁴ *Wasilewski L.* Ukrainofilstwo, sprawa rusińska a socjaliści polscy // *Przedświt.* – 1896. – №10.

¹⁵ *Василевский Л.* Современная Галиция. – Санкт-Петербург, 1900. – 231 с.

¹⁶ *Płochocki L.* [Wasilewski L.]. Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1912. – XII+224 s.

¹⁷ *Wasilewski L.* Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym. – Warszawa, 1925. – 221 s.

¹⁸ *Wasilewski L.* Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warszawa, 1934. – 146 s.

¹⁹ Цит. за: *Wasilewski L.* Moje wspomnienia ukraińskie. – С.34.

²⁰ *Eadoś A.* Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste) // *Niepodległość.* – Т.XVI. – Warszawa, 1937. – S.236.

Перебуваючи в лавах ППС із 1896 р. і будучи одним з авторів та розробників програми федерації, він не мав ніякого впливу на хід практичної політики і був позбавлений права критикувати договір, який сам і підписав. На його думку, лінія кордону, котрий встановлювався за Ризьким мирним договором, цілком задовольнила польську сторону, але остаточно поховала ідею федерації з автономними Україною та Польщею²¹. За таких умов Польща здобувала максимум того, що можна було. Л.Василевський також підкреслював, що більшовики підписували прелімінарну угоду під час відступу, а мирний трактат – по завершенні громадянської війни²².

Водночас він дуже ретельно працював над технічним виконанням постанов конференції. Стосувалося це, у першу чергу, визначення лінії кордону, чим, власне, і керував Л.Василевський. Ця робота виявилася титанічною, яку він разом із професорами Ромером та Малішевським виконали впродовж кількох днів, узгоджуючи з комісією докладний територіальний опис лінії кордону²³. Дуже відповідальним і нелегким завданням Л.Василевський займався з енергією та запалом. Вільне володіння українською й білоруською мовами забезпечили йому авторитет серед членів більшовицької делегації, які представляли радянські Україну та Білорусь. Про те, яким чином презентували інтереси України члени радянської місії (серед яких був і син класика української літератури М.Коцюбинського – Юрій) свідчить той факт, що текст договору українською мовою мав складати саме Л.Василевський²⁴.

Період 1920–1930-х рр. став часом зосередження на науковій та публіцистичній діяльності, ніяк не пов'язаним ані з політикою, ані з репрезентацією польського уряду на міжнародній арені. У 1923 р. Л.Василевський почав працювати в Інституті дослідження новітньої історії Польщі, який очолив у 1924 р. Інституція займалася збиранням та публікацією матеріалів, що стосувались історії боротьби Польщі за незалежність. У 1929 р. з ініціативи Л.Василевського в інституті започатковано журнал «Незалежність» («Niepodległość»), котрий спочатку видавався щоквартально, пізніше раз на два місяці та швидко став єдиним у Польщі науковим часописом, присвяченим національно-державній проблематиці. Головним редактором цього видання Л.Василевський залишався до кінця свого життя.

Разом із Т.Голувком, Л.Кривіцьким, М.Гандельсманом Леон Василевський переймався створенням Інституту дослідження національних справ, який займався вивченням національних меншин II Речіпосполитої. Був віце-президентом Інституту Ю.Пілсудського²⁵. Майже сорок років Л.Василевський був найближчим соратником керівника держави, опрацював його епістолярну та літературну спадщину, а однією з перших ґрунтовних праць про

²¹ Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń, 1998. – S.352.

²² Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN). – Akta Leona Wasilewskiego. – Sygn.46. – Mkf B 1602 (Wywiad L. Wasilewskiego dla «Narodu» z 7.IV.1921).

²³ Ladoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich... – S.239.

²⁴ Ibid. – S.248.

²⁵ Pobog-Malinowski W., Wasilewski L. Szkic biograficzny // Niepodległość. – T.XVI. – Warszawa, 1937. – S.105.

Ю.Пілсудського стала книжка Л.Василевського «Юзеф Пілсудський, яким я його знав»²⁶, події в котрій обриваються на 1926 р. Із середини 1920-х рр. його контакти з Ю.Пілсудським слабшали, а після травневого перевороту 1926 р. і зовсім припинилися. Про причини розриву Л.Василевський відповіді не давав, але в його публіцистиці не можна знайти жодного критичного слова на адресу Ю.Пілсудського та політики, що її той провадив. Знайомі вони були з 1896 р. і, можливо, остання їх зустріч відбулася за тиждень до травневого перевороту, коли Л.Василевський приїхав до Ю.Пілсудського у м. Сулеювек, щоб запросити того на врочисту академію, присвячену діячці ППС М.Пашковській. Імовірно від того дня вони вже ніколи не зустрічалися²⁷.

Один із дослідників припустив, що усунення Л.Василевського в 1926 р. від політичної діяльності було пов'язане з його надто радикальними поглядами на національні справи²⁸. До представленого після травневого перевороту 1926 р. проекту керівних принципів, котрі регулювали ставлення влади до нацменшин, він не мав жодного відношення²⁹. І.Кедрин-Рудницький основною причиною відходу Л.Василевського від активної політичної діяльності вважав його м'яку вдачу та притаманну цьому діячеві делікатність, натомість специфіка польського політичного руху вимагала «сильніших нервів і твердості характеру»³⁰.

Із 1930 р. Л.Василевський активно співпрацював зі створеним завдяки діяльності О.Лотоцького Українським науковим інститутом у Варшаві (з 1933 р. брав участь у роботі комісії для дослідження польсько-українських питань). У видавничій серії цієї установи 1934 р. вийшла його праця «Українське питання як міжнародна проблема»³¹. Слова автора про те, що завдяки міжнародній кон'юктурі українці зможуть у своїй боротьбі використати «історичну мить» для забезпечення собі кращого майбутнього, і що сорокамільйонний український народ знайде своє місце серед суверенних держав³² викликали подив і пошану серед сучасників. Комісія для дослідження польсько-українських питань мала чисельний склад (кілька десятків членів) й активно працювала. До її керівного складу у секції історії входили професори Варшавського університету М.Гандельсман, О.Галецький, О.Лотоцький, М.Кордуба³³.

Л.Василевський був активним лектором Українського клубу, створеного 1928 р. у Варшаві, і який мав свої філії у Кракові, Вільнюсі, Познані та Львові. У 1933–1934 рр. він викладав у Вищій школі Науково-дослідного інституту Східної Європи у Вільнюсі³⁴.

²⁶ Wasilewski L. *Józef Piłsudski, jakim go znałem*. – Warszawa, 1935. – 256 s.

²⁷ Stoczewska B. *Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*. – S.33.

²⁸ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.

²⁹ Stoczewska B. *Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*. – S.34.

³⁰ Кедрин І. Леон Василевський [Некролог] // Діло. – 1936. – 12 грудня.

³¹ Wasilewski L. *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*. – Warszawa, 1934.

³² Ibid. – S.142–143.

³³ Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie (13.III.1930 – 13.III.1935). – Warszawa, 1935. – S.4–22.

³⁴ Kornat M. *Polska szkoła sowietologiczna: 1930–1939*. – Kraków, 2003. – S.586.

16 лютого 1932 р. клуб «Прометей» улаштував урочисту академію, присвячену 40-річчю політичної та громадської діяльності Леона Василевського. На ній були присутні не тільки члени цього об'єднання, а й представники польського суспільства. Головував професор Р.Смаль-Стоцький. Слова подяки ювіляр закінчив цитатою з Т.Шевченка «Борітеся – поборете!»³⁵.

Особливе місце у творчій спадщині Л.Василевського займають проблеми ідентифікації української меншини у II Речіпосполитій. «Не тільки польська преса, але й польські державні провідники так і до самого кінця післяверсальської Польщі не знали двох речей: яка назва найбільшої в Польщі “національної меншини”, і скільки їх»³⁶. Ці слова І.Кедрина-Рудницького дуже красномовно свідчать про ставлення польської влади до представників української національності в міжвоєнний період. В офіційних державних документах II Речіпосполитої замість назви «український» уживалося означення «русинський». 29 травня 1923 р. кураторія Львівського шкільного округу видала розпорядження про заборону називати населення Східної Галичини «українським» – тільки «руським» («ruski»). 5 жовтня 1923 р. цю заборону підтвердило міністерство освіти Польщі³⁷. Терміни «українець», «український» («ukraiński») можна було використовувати тільки в розумінні політичного напрямку. У протесті Наукового товариства імені Шевченка, підписаному К.Студинським і В.Гнатюком, це розпорядження розцінювалось як свавільний і безпрецедентний акт, коли державна влада забороняє народові «вживання його національного імені»³⁸.

У тогочасній польській публіцистиці розпочалася полеміка навколо цих етнознавчих термінів, і зрозуміло, що Л.Василевський не міг залишатись осторонь цього процесу. «Українець» чи «русин», «український», «русинський», «руський»? – розмірковували публіцисти. Цілком слушно писав про це Л.Василевський, що «в нас у цьому питанні панують великі розбіжності та цілковита плутанина»³⁹. Треба зауважити, що відповідні сумніви виникали не тільки в польському, але й в українському суспільстві. Так, група депутатів Українського клубу під керівництвом С.Хруцького в 1928 р. виступила з пропозицією щодо офіційної зміни назви «русин» на «українець», але ця ініціатива була сприйнята вороже українськими культурно-освітніми та економічними організаціями, які доводили, що назви «Русь», «русинські» мають глибоке історичне коріння, натомість «Україна», на їхню думку, була введена за часів Речі Посполитої й до Люблінської унії відносилася тільки до географічного позначення трьох східних воеводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського⁴⁰. Водночас польська влада не поспішала зайняти у цьому питанні чітку позицію. Проблема назви, що мала значення з погляду права

³⁵ AAN. – Akta Leona Wasilewskiego. – Sygn.46. – Mkf B 1559 (Jubileusz 40-lecia pracy L.Wasilewskiego).

³⁶ Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – С.309.

³⁷ Діло. – 1923. – 15 червня.

³⁸ Цит. за: Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К., 1985. – С.122.

³⁹ Wasilewski L. Ruski, rusiński czy ukraiński // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – №4. – S.388.

⁴⁰ Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. – Warszawa, 1931. – S.14.

українців на національне самовизначення, стала однією з ключових у польсько-українському порозумінні міжвоєнного періоду⁴¹.

Серед думок, які в тій дискусії висловлювали польські публіцисти та політики, можна виокремити декілька типових. Найбільш радикально до цього питання ставилися автори з табору національних демократів (ендеків). Так, Є.Лертих писав, що «назва “українська мова” повинна бути цілком виключена, її у жодному разі не можна допускати». Ба більше, він стверджував, що «українському» потрібно надати ідеологічне, а не національне забарвлення. На його думку, «при змалюванні руських сепаратистів може бути вживана назва “українець”, але тільки в такому значенні, як “соціаліст”, “комуніст” чи “петлюрівець”»⁴².

Представники поміркованого табору мовознавців і політиків (мовник К.Ніч, історик Г.Яблонський) висловлювали думку, що назва «Україна» рано чи пізно перемаже як найбільш живуча та вживана серед безпосередньо зацікавлених, тож не варто цю справу наразі прискорювати. «Українець є українцем, – зазначав Л.Василевський, – адже хоче себе так називати, але той, хто називає його “русином”, не вчиняє жодного злочину, якщо окреслює через це його національну належність»⁴³. К.Ніч натомість підкреслював, що «з права кожного народу називати його так або інакше не впливає бажання прийняття цієї назви іншими. Упровадження цієї української ономастики вимагає часу, і більше того: радикальні зміни щодо цієї справи не відбудуться ані в наш час, ані в наступні декілька поколінь»⁴⁴.

Найсмівливішу позицію займали ті політики й публіцисти, які вважали, що назва «русин» повинна бути усунута з польської мови як образлива для українців (професор Я. Бодуен де Куртене, В.Бончковський, Л.Василевський). Зокрема, перший писав: «На жаль, обмежені й тупі голови не хочуть зрозуміти того, що образа українців є й через те, що постійно та вперто називають їх “русинами”, не бажаючи називати їх так, як самі вони того прагнуть – “українцями”»⁴⁵. Інші публіцисти підкреслювали, що прикметник «руський» в галичан тільки викликає почуття національної образи, тоді як на територіях колишньої Російської імперії (наприклад Волинь) однозначно збуджує «російські ремінісценції дуже сумнівної користі для польського суспільства та польської культури»⁴⁶. В.Бончковський уживання «руської» номенклатури назвав «абсурдним та шкідливим», ствержуючи, що термін «Україна» має в першу чергу глибоке національне забарвлення та вкоренився в українській свідомості ще у другій половині XIX ст., тож поляки повинні поважати волю українського народу⁴⁷.

Л.Василевський репрезентував погляди найбільш радикального табору. Треба додати, що він був не тільки прихильником уживання назви «Україна»,

⁴¹ Wasilewski L. Drogi porozumienia: Wybór pism. – S.156.

⁴² Див.: Stoczewska B. Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – S.342.

⁴³ Wasilewski L. Drogi porozumienia: Wybór pism. – S.157.

⁴⁴ Nitsch K. O nazwy naszych słowiańskich sąsiadów // Język Polski. – 1927. – Maj – czerwiec. – S.69.

⁴⁵ Baudouin de Courtenay J. W kwestii narodowościowej. – Warszawa, 1926. – S.25.

⁴⁶ Bączkowski W. Ruski a ukraiński // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1932. – №1. – S.27.

⁴⁷ Bączkowski W. Kwestia ukraińska, czy kwestia ruska // Ibid. – 1936. – №30. – S.305.

але також одним із перших польських публіцистів, які на практиці користувалися цією термінологією, використавши її ще в 1912 р. у праці «Україна й українська справа»⁴⁸, чим викликав критику на свою адресу. Автор однієї з рецензій писав:

«Сдине, що вражає польського читача: постійне вживання слів “Україна”, “український”, “Україна галицька”, “Україна російська”, замість – “Русь”, “руські”. [...] Немає жодних потреб замінювати слово “Русь” іншим – штучним та незрозумілим для всіх»⁴⁹.

Пізніше сам Л.Василевський у передмові до праці «Українська національна справа в її історичному розвитку»⁵⁰ так обґрунтовував своє ставлення до «української» термінології:

«Мушу пояснити використання цих визначень. Термін “малоруський” є (за винятком мовознавчих праць) насправді не вживаним, так само, як і термін “великоруський” у значенні “російський”. Поміж тим серед українців він трактується як образливий, як, наприклад, “вассерпольський”, що вживається німцями до польської мови у Силезії. Слово “русинські” є дивним утворенням, породженням російської цензури, яка намагалася нав’язати польській мові у Царстві Польському термін “руський” у значенні “російський”»⁵¹.

На заклики К.Ніча не вживати в польській мові терміни «Україна» та «український» Л.Василевський відповів:

«Про те, щоб на всій території Польщі можна було повернути колишню номенклатуру “Русь”, “русин”, “руські” разом з їх потворою “русинський” не може бути й мови. Життя сильніше за теорії, хоча б навіть і цілком слухні та історично обґрунтовані»⁵².

Л.Василевський доводив, що назви «Русь» та «Україна» мають глибоке історичне коріння. І хоча насправді «русин», «руські» з’явилися раніше (їх можна зустріти вже в київських літописах і відносилися вони до всіх східнослов’янських племен), назви «Україна», «український» ненабагато молодші – від 1180-х рр. Із плином часу, стверджував Л.Василевський, назви «Україна», «український» поширювалися дедалі сильніше, сприймала їх також і народна поезія, відносячи окреслення «Україна» не тільки до прикордонних (окраїнних) земель, але й до цілої країни. У період козацьких воєн ці назви були вже досить розповсюдженими та ввійшли до вжитку навіть за кордоном – у Франції та Англії, про що свідчили географічні карти. Натомість у тогочасній Польщі більш поширеним було використання слів «Русь», «русин», «руський» як загальних назв, які, щоправда, однаковою мірою відносились як

⁴⁸ Płochocki L. [Wasilewski L.]. Ukraina i sprawa Ukraińska. – Kraków, 1912. – XII+224 s.

⁴⁹ Kołodziejczyk E. Recenzje i sprawozdania // Świat Słowiański. – 1912. – R.VIII. – T.I. – S.48.

⁵⁰ Wasilewski L. Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym. – S.146.

⁵¹ Ibid. – S.VII.

⁵² Wasilewski L. Ruski, rusiński czy ukraiński. – S.392.

до Південної, так і до Північно-Західної Русі, обіймаючи, отже, і білоруські території та протиставляючись «Москві», «москалям». Слова «український», «українний» зберегли локальне значення, відносячись до Київщини. Ця номенклатура проіснувала в давній Речі Посполитій, із плином часу набувши диференціації, коли північно-західних русинів усе частіше називали білорусами, а окреслення «русин» стосувалося тільки південного обширу цієї території.

На думку Л.Василевського, такий стан справ тримався до першого поділу Речі Посполитої. Одночасно з'явилися також і відмінності. У Галичині термін «русин» довгий час використовувався обома народностями за обопільною згодою. У Російській імперії натомість назви «Україна», «український» не були вживаними, на державному рівні заборонялися ще у часи Петра I із заміною на «Малоросія», «малоросійський».

«У широких масах росіян, – зазначав Л.Василевський, – великої популярності здобули назви “хохол”, “хохлушка”, причому, що цікаво, назви ці, які мали дошкульний характер (протиставлялися назві – “кацап”, що її давали великоросам), увійшли до вжитку самої національності, котру обдарували цими огидливими назвами росіяни. Навіть українська інтелігенція нерідко використовувала ці назви. Із часом з'явилося напівгумористичне російське слово “Хохляндія”, що означало територію, на якій мешкає “хохляцька” національність»⁵³.

Л.Василевський уважав, що у другій половині XIX ст. перевага вже надавалася назвам «Україна», «український», які поступово витісняли інші, нав'язані російським пануванням та цензурою. Слово «хохол» почало трактуватися як образливе, хоча ще досить довго було популярним. «Русин» уживали хіба що тільки щодо населення Холмщини та Підляшшя, а також українських земель, які перебували під владою Австро-Угорщини, і ніколи – стосовно інших територій. Прикметник «русский» означає росіян (великоросів), або вживається для затирання різниці між окремими частинами східної гілки слов'ян. Для галицьких українців це мало особливо важливе значення, дозволивши їм відійти від москвофільського табору. Прикметник «руські» (з одним «с») не вживався серед українців Російської імперії. Його, у разі потреби, замінювали «руським».

Л.Василевський доводив, що з розвитком українського національного руху в Росії, а точніше після революції 1905–1907 рр., «українські назви стають звичайними, зникають назви локальні, приймається єдина номенклатура»⁵⁴. Її почали застосовувати й заднім числом щодо періодів, коли подібні назви на обширі Галичини не вживалися. Наддніпрянська термінологія стає на Західній Україні звичною, викликаючи навіть «певний фанатизм». Уживаючи її, галицькі українці досягають подвійної мети. По-перше, підкреслюючи єдність «південноросійського племені від Сяну до Кавказу», яку проголошувала формула українських націоналістів. По-друге, завдаючи відчутного удару москвофільству, що стояло на ґрунті єдності всіх частин «російського» племені – тобто росіян, українців, білорусів. Галицькі москвофіли, а особливо представники більш поміркованої

⁵³ Wasilewski L. Ruski, rusiński czy ukraiński. – S.388–389.

⁵⁴ Ibid. – S.391.

частини цього табору, залишили собі очікування майбутнього злиття з царською Росією за допомогою різноманітних «вивертів». Не демаскуючись остаточно як росіяни, москвофіли розуміли етимологічний правопис «містком» до російськості. Таку саму послугу надавала їм назва «руський», яка шляхом додавання другого «с» тихцем перетворювалася на «російський». Упровадження «української номенклатури» унеможливило таку мімікрію та змусило їх до остаточного задекларування себе: або до російськості, або до українськості.

Використовуючи нову номенклатуру, українці спромоглися, підкреслював Л.Василевський, упровадити її також у міжнародні стосунки. Перед Першою світовою війною, у повоєнні роки, а також під час Української революції 1917–1921 рр. весь публіцистичний світ призвичаївся називати «русинів» «українцями». Натомість у II Речіпосполитій користуються кількома назвами, що призводить «до цілковитого сум'яття». Мовознавці вживають рідкісну назву «малоруський», у Ризькому трактаті використовується «Україна», а у сеймових мовних законах – «руський» або «русинський». Назви «Україна», «український» дедалі поширюються, водночас простежується тенденція до використання «русин» і «руські» при означенні національної, а назви «українець», «український» – партійної належності. На переконання Л.Василевського, стара номенклатура вже втратила сенс свого існування, а давні назви «русин», «руський» уживатимуть хіба що ендеки, адже всі інші елементи польського суспільства поступово переходять до «української» номенклатури. «Українська ономастика» увірвалася у життя польської громадськості стихійно. Вона, підкреслював Л.Василевський, «жодним польським інтересам не перешкоджає. А відтак сприйняття польським суспільством цієї номенклатури є питанням зовсім нетривалого часу»⁵⁵.

Інша гостра проблема, котра перебувала у центрі польсько-української політичної полеміки та ідеологічної боротьби – чисельність українців у II Речіпосполитій. Кожна зі сторін намагалася довести свою національну перевагу на спірних територіях. Польські політики всіма засобами декларували їх «польськість», аби показати світовому співтовариству, що кількість українців у державі настільки незначна, що можна не звертати уваги на їхні намагання відновити свою державність. Одним із таких засобів для польського політикуму став перепис населення, який проводився у відновленій Польщі 30 вересня 1921 р.

Серед польських публіцистів міжвоєнного періоду Л.Василевський (на відміну від інших визнаних українофілів, таких, як Т.Голувко та В.Бончковський) був, напевно, єдиним, хто приділив зазначеній вище проблематиці найбільше уваги. Він уважав, що першоосновою докладного змалювання національного обличчя будь-якої країни, яка етнографічно нерівномірно заселена, є точне встановлення кількості національних груп у ній. Водночас усвідомлював, що результати державної статистики майже ніколи не задовольняють частину населення, завжди й усюди її звинувачують у тенденційності, яка полягає в такому проведенні перепису населення, аби пануюча національність виявилася переможцем за рахунок інших. Як приклад він наводив досвід польського

⁵⁵ Ibid. – S.392.

народу, котрий звинувачував австро-угорську та російську статистику у зменшенні кількості населення саме польської національності. Л.Василевський підкреслював, що «скривджена» національність завжди намагається протиставляти власні цифри урядовій статистиці, не маючи для цього жодних засобів. І хоча для отримання цих цифр зіставляються різні показники (зазвичай порівнюють дані національної статистики з віросповідання, шкільництва, виборчого права), отримані результати досить довірливі. На такі роздуми його наштовхнула суттєва різниця щодо обчислення української меншини, котру подавали польські та українські джерела. За офіційною польською статистикою, українська меншина налічувала майже 3,9 млн осіб⁵⁶. Водночас протилежна сторона подавала значно більшу цифру. Голова Українського парламентського клубу К.Левицький у 1927 р. стверджував, що в Польщі мешкає 7 млн українців⁵⁷.

Л.Василевський погоджувався з тим, що результати перепису населення 30 вересня 1921 р. не відповідають справжній чисельності українців у Польщі. Він також підкреслював, що жодна з державних національних статистик не може уникнути помилок, і погрішності щодо української меншини надто специфічні. Особливість, на його думку, полягала в досить нестійкій національній свідомості різних частин українського населення:

«Там, де національна свідомість уже повністю сформована, загартована у вогні боротьби за незалежність, а також присутні глибокі мовні та культурні відмінності тощо, рідше знайдеться можливість записати певну кількість осіб до невластивої їм національної граfi. Там, де національна свідомість народу невідрізна, можливість ця часто просто неминуча»⁵⁸.

Л.Василевський зробив спробу перевірити як офіційну польську статистику, так і цифри, що надавалися українською стороною. Найбільш правдивими йому видавалися дані офіційної статистики стосовно німців, литовців, а також українців у Східній Галичині та на Волині. Щодо польських показників, то він уважав найбільш недосконалими ті, котрі стосувалися Полісся, польсько-українського та польсько-білоруського пограниччя. Л.Василевський стверджував, що населення цих територій у побуті користується українською мовою, але відносить себе до білоруської національності. Як приклад наводив Брестський, Пінський, Дрогичинський, Кобринський повіти. Наприклад, на Дрогичинщині 40,2% населення зазначили у граfi «Національність» – «тутейші», а мову – українську⁵⁹. Вражала його чимала кількість православних поляків у Новоґрудському, Білостоцькому повітах та на Поліссі. Л.Василевський констатував, що зі зниженням кількості українців погоджуються навіть вороже налаштовані до них поляки-націоналісти. Так, наприклад, депутат М.Прудзинський не заперечував, що 575 тис. українців увійшли до граfi польської національності⁶⁰.

⁵⁶ Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – №3. – S.231.

⁵⁷ Ibid. – S.228.

⁵⁸ Ibid. – S.235.

⁵⁹ Ibid. – S.230.

⁶⁰ Ibid. – S.231.

Цифри, наведені українською стороною, Л.Василевський уважав не зовсім правдоподібними. Як зазначалося вище, насамперед його вражала величезна різниця в показниках, що їх подавала польська та українська статистики – 3–4 млн. Проводячи власні розрахунки, він застосував два методи, в основі яких були національний та віросповідний критерії. У першому випадку Л.Василевський діяв наступним чином. Спочатку підрахував населення восьми воєводств, в яких проживала більшість української людності: Волинського (880 898), Станіславського (1 348 580), Тернопільського (1 428 520), Львівського (2 376 457), Поліського (828 309), Люблінського (815 103), Краківського (346 012) та Білостоцького (147 095 осіб). Отримавши суму 8 170 974, він констатував, що якби на цій території не залишилося жодної особи неукраїнської національності, тобто 100% населення становили б українці, у такому разі їх кількість саме й становила б 8 млн. Однак тут поряд з українцями мешкають інші національності, що не заперечують і самі українці: євреї (згідно з польською статистикою – 680 000), німці (50 000), чехи (30 000), росіяни (15 000). Якщо відняти від чисельності всього населення цієї території певну кількість інших національностей, то виходить 7 696 000 українців разом із поляками та білорусами. Складніше було, на його думку, виокремити з цієї цифри поляків та білорусів. Підрахувавши по окремих спірних повітах кількість білорусів та поляків, навмисно збільшуючи цифри на користь української національності, Л.Василевський дійшов висновку, що поляків та білорусів 3 143 965 осіб. Віднявши цю цифру від 7 696 000, він отримав 4 552 035⁶¹. Такою, на його думку, і могла б бути максимальна кількість українців у Польщі, якщо брати до уваги графу «Національність».

Також Л.Василевський спробував підрахувати кількість українців, беручи до уваги критерій віросповідання. За офіційною статистикою, православних у Польщі було 2 790 372 особи, греко-католиків – 3 030 604, разом 5 820 976. Якщо б усі ці православні та греко-католики були українцями, то їх було 5 821 000. Але у цій кількості є й інші православні – білоруси, росіяни, поляки тощо. За офіційними даними, православних білорусів було 1 035 000, росіян – 100 000 осіб. Віднявши від 5 821 000 православних білорусів та росіян, Л.Василевський отримав 4 686 000⁶², тобто кількість українців за критерієм віросповідання. І хоча фінальні показники за національністю та релігією виявилися досить схожими, останню цифру він якраз і вважав найбільш достовірною. На його думку, віросповідний критерій був найбільш правдоподібним, адже отримані результати можна було вважати об'єктивними навіть щодо населення з менш розвиненим рівнем національної свідомості.

Таким чином, на думку Л.Василевського, у міжвоєнний період на території Польщі проживали 4 686 000 українців. Із цієї цифрою погоджується й більшість сучасних вітчизняних дослідників⁶³. Польські автори подавали децю інші цифри: А.Крисинський – 4 284 391⁶⁴, М.Папержинська-Турек і

⁶¹ Ibid. – S.235.

⁶² Ibid.

⁶³ Див., напр.: *Макарчук С. А.* Етносоціальне розвитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – С.128.

⁶⁴ *Krysiński A.* Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce. – Warszawa, 1928. – S.42–43.

Е.Коко – 3 898 431⁶⁵. Але як польські, так і українські історики схиляються до того, що дані Л.Василевського найбільш вірогідні. Він спромігся вивести свій власний результат, піддавши сумніву як показники офіційної польської статистики, так і цифри української сторони.

Обмірковуючи національну статистику 1921 р., єдине, на що Л.Василевський не звернув уваги, був той факт, що на результати перепису неабияк вплинула ворожість до нього українського населення (особливо сільського), яке нерідко бойкотувало цей офіційний захід. Так, в окремих повітах Львівського воєводства близько 70% населення ухилялося від перепису. Подеколи польська влада навіть залучала підрозділи збройних сил⁶⁶.

Л.Василевський був активним співробітником створеного 1930 р. у Варшаві Українського наукового інституту, очолюваного О.Лотоцьким⁶⁷. Після травневого перевороту 1926 р., завдяки позиції Т.Голувка, новий імпульс розвитку отримав варшавський Інститут дослідження національних справ. 1931 р. його очолив Л.Василевський. Узагалі ідея створення Українського наукового інституту полягала у протидії радянському принципу «Ремонт» і підтримці гасел «прометеїзму», а також у поглибленні співпраці й діалогу українських і польських учених на рівні інституційного співробітництва між УНІ та ІДНС. Цей інститут збирав й аналізував статистичну інформацію про національні меншини, вивчав «економічне підґрунтя української справи в Польщі», провадив етнологічні дослідження⁶⁸. Звичайно, неможливо було оминати польсько-українську проблематику, тож 1933 р. було створено комісію для дослідів над польсько-українськими питанням (під головуванням професора М.Гандельсмана). У 1934 р. під грифом цієї комісії та інституту побачила світ книжка Л.Василевського «Українська справа як міжнародне питання»⁶⁹. УНІ проіснував близько дев'яти років і видав понад п'ятдесят томів праць. По смерті Л.Василевського разом із польським Інститутом дослідження національних справ установа взяла активну участь в академії його пам'яті, проведеній 20 лютого 1937 р. У виступах підкреслювалося, що Л.Василевський був «найпалкішим речником української справи, працюючим над зближенням обох народів, між якими нормальні стосунки можуть запанувати тоді, коли Україна стане вільною державою»⁷⁰.

Після вбивства Т.Голувка (29 серпня 1931 р.), в якому звинуватили ОУН і котре багатьом українцям видавалося польською провокацією, прометеїзм із площини реальної політики остаточно перейшов до царини етики й пропаганди⁷¹. Тим більше, що 1932 р. Польща підписала з СРСР пакт про ненапад, котрий суперечив ідеології прометеїзму. Того ж року польська влада започаткувала «Польсько-український бюлетень», що виходив з 1932 по 1938 рр.

⁶⁵ *Papierzyńska-Turek*. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. – S.20; *Koko E.* Wolny z woluminami. – S.71.

⁶⁶ *Красівський О.* Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Л., 2000. – С.225.

⁶⁷ *Портнов А.В.* Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). – Х., 2008. – С.173–175.

⁶⁸ *Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych 1921–1926.* – Warszawa, 1936. – S.8.

⁶⁹ *Wasilewski L.* Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warszawa, 1934. – 146 s.

⁷⁰ AAN. – Akta Leona Wasilewskiego. – Sygn.46. – Mkf B 1564 (Sprawozdanie z akademii).

⁷¹ *Портнов А.В.* Наука у вигнанні... – С.183.

як щомісячник, а з 17 червня 1933 р. – як тижневик. На думку деяких польських та українських дослідників, це видання виникло з ініціативи 2-го (розвідувального) відділу польського генштабу, котрий і координував узагалі всю політику прометеїзму⁷². Новий часопис, редагований В.Бончковським, мав на меті «створення [...] в українському суспільстві психічно-політичного пропольського комплексу», насамперед у «дотепер антипольських середовищах»⁷³. Редакція не акцентувала увагу на зв'язках з органами державної влади й дотримувалася ліберальної позиції. Аналіз змісту цього часопису доводить, що його редактори вирішили насамперед впливати на польську публічну думку задля переконання в тому, що українці можуть бути партнерами в політичному житті, а їхній культурний доробок може зацікавити багатьох поляків. Бюлетень давав змогу пропагувати українську справу й самим українцям у такій формі, яку вони вважали доречною⁷⁴. Серед найактивніших польських публіцистів, котрі друкувалися на шпальтах «Польсько-українського бюлетеня», був і Л.Василевський.

У своїй першій статті у цьому виданні («Про шляхи порозуміння») він радо вітав перший випуск часопису як «здоровий симптом» у справі пошуку нових шляхів у царині стосунків між поляками та українцями, тим більше, що цей журнал був розрахований на молоде покоління обох національностей. Водночас Л.Василевський наголошував, що треба усвідомлювати всю важкість завдання: «Бо стільки вже в польсько-українських стосунках нагромаджено труднощів всякого роду, що треба бути великим оптимістом і мати велику віру в успіх розпочатої акції, аби не звернути з обраного шляху, не отримавши спочатку жодних результатів»⁷⁵. Публіцист констатував, що труднощі польсько-українського діалогу сягають корінням і в минуле, і у сукупність десятирічних стосунків, містяться у самій різниці нинішнього становища як поляків, так і українців:

«Не треба тішити себе надією, що традиція польсько-українських відносин – це легенда селянського співжиття двох братніх, як то зазвичай кажуть, народів. Ні. Це є пригадування запеклої боротьби від найдавніших часів. Кількасотрічна історія залишила по собі стільки запеклої крові й таке нагромадження руїн, що праця стосовно усунення їх із пам'яті та з дійсності не піде ані легко, ані швидко»⁷⁶.

Однією з причин такого трагічного перебігу українсько-польських стосунків Л.Василевський уважав геополітичне становищі Польщі й України та мінливість спільної лінії кордону. Він констатував, що поляки перебувають у набагато кращому становищі та мають бути задоволеними, натомість українці й досі не можуть говорити з ними «як вільні з вільними, рівні з рівними». Відтак на поляків покладається завдання створення таких умов, за яких польсько-українські стосунки вийшли б на новий рівень, задовольнивши обидві сторони.

⁷² Wasilewski L. Drogi porozumienia: Wybór pism. – S.182; Комар В.Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). – Івано-Франківськ, 2011. – С.274–276.

⁷³ Портнов А.В. Наука у вигнанні... – С.183.

⁷⁴ Стемнен С. Польсько-українські культурні взаємини упродовж віків // Ї. – 1998. – №12.

⁷⁵ Wasilewski L. O drogi porozumienia // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1932. – №2. – S.2.

⁷⁶ Ibid. – S.3.

Узагалі у цій невеличкій статті Л.Василевський поставив більше запитань, ніж відповідей щодо державного існування українців у II Речіпосполитій. Чому статті нової польської конституції, які гарантують рівноправність українського населення, на практиці завжди залишаються «порожнім звуком»? Чому молоді українці, котрі закінчили школу, мають їхати у Чехословаччину на подальше навчання, щоб потім із користю працювати на рідній для них польській землі? Чому на Волині зовсім немає українських шкіл, для чого там існує утраквістичний (двомовний) виклад навіть у тих школах, де зовсім немає польських дітей, і чому так не вистачає українських учителів? Чому в Києві, Харкові чи Одесі коштом уряду «радянських загарбників» виходять не тільки агітаційні брошури, але й сотні українських наукових праць, натомість у польському бюджеті немає жодних коштів на Товариство імені Шевченка у Львові? Чому в польській державі у царині релігії вважається допустимою політика українофобії? На думку Л.Василевського, пошук відповідей на всі ці запитання буде набагато кориснішим і важливішим, аніж нашвидкуруч сконструйована формула майбутнього співіснування двох народів.

В основному на сторінках часопису пропагувалася теза, що слід відкинути намагання щодо національної асиміляції українців. Держава має повернути до себе цю частину суспільства, усуваючи зі своєї політики будь-які елементи, здатні викликати вороже ставлення до Польщі. Насамперед вимагалось, щоб на урядовому рівні було покладено край запереченню термінів «українець», «український»; щоб на громадських спорудах тих воеводств, де проживало українське населення, були двомовні написи; щоб на теренах Галичини й Волині не існувало обмежень щодо української мови; щоб зі шкільних підручників вилучили те, що зачіпає українську національну гордість, а зі шкільної програми – книжки, які принижують українську людність або заперечують мужність солдатів українського війська, котрі боролися за волю Вітчизни; нарешті, слід забезпечити свободу у використанні української національної символіки та надати офіційний дозвіл на виконання патріотичних пісень. У сфері освіти передбачалося усунути двомовність у школах, повернути українським гімназіям, котрі стали державними, статус приватних, а також відкрити у Львові український університет⁷⁷. Після опублікування в 1937 р. статті В.Бончковського «Йдемо до нової Хмельниччини?», що містила критику національної політики уряду II Речіпосполитої, за рекомендацією військового міністерства видання було закрито⁷⁸.

Л.Василевський не оминув своєю увагою й політичне гасло ендеків «Польща для поляків», піддавши його ґрунтовній критиці. В одній зі своїх брошур, «Польща для поляків, чи Польща для всіх польських громадян (Справа національних меншин в Польщі)», він писав:

«Висуваючи гасло “Польща для поляків”, його прихильники тим самим проголошують поляків єдиними її господарями, без узяття до уваги їх цінності та заслуг перед державою. Українець або

⁷⁷ *Стемпень С.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – С.214.

⁷⁸ *Wasilewski L.* Drogi porozumienia: Wybór pism. – S.182.

білорус, хоча й були б до польської держави прив'язаними та поводилися якомога сумлінно, виконуючи громадянські обов'язки, не мали б права (на думку прихильників цього гасла) жодним чином впливати на перебіг державних справ та формування внутрішніх стосунків. Вони трактувалися б як чужоземці, котрі, щоправда формально, перебувають під опікою закону, але ані депутатів до сейму не вибирають, ані державних постів не обіймають, ані в польському війську не служать, ані у цілому жодних обов'язків щодо держави, до якої належать, не мають. Чи можливе сьогодні таке трактування власних громадян як чужоземців? Уже ми бачимо, що воно суперечило б і Конституції, і зобов'язанням Польщі перед світовою спільнотою. Але й прихильники цього гасла ні в якому разі так далеко не заходять. Не висувають, наприклад, проекту, який би не дозволяв польським громадянам української, білоруської, єврейської національностей іти до польської армії. Навпаки, вони вважають, що кожен польський громадянин, без огляду на його національність, зобов'язаний виконувати перед державою всілякі обов'язки, сплачувати будь-які, накладені державою, податки, служити в польській армії та вмирати за Польщу в разі війни. Вимагають виконання обов'язків, але бажать зменшити їхні права. Натомість усе суспільне життя сучасної демократичної держави спирається на твердження: «Немає прав без обов'язків – немає обов'язків без прав»⁷⁹.

Л.Василевський у своїй аргументації покликався на статті Конституції II Речіпосполитої, які формально забезпечували рівноправність усіх національних меншин (визнання права збереження національної належності, культивування рідної мови та етнічної індивідуальності, існування в рамках територіального самоврядування автономних національних установ: суспільних, релігійних, благодійних, а також шкіл), і закликав до впровадження цих засад у життя та напрацювання сеймом детальних законів, на основі яких національні меншини могли б у повному обсязі користуватися правами, гарантованими їм Конституцією. На його думку, демократія у цьому випадку – це не стільки правління більшості, скільки захист меншості. Основа демократії полягає в тому, щоб права громадянина не узалежнювалися від того, належить він до більшості, чи до меншості.

Якщо з усієї публіцистичної спадщини Л.Василевського взяти до уваги тільки цю брошуру, то вже можна говорити про нього як про «першого українофіла» II Речіпосполитої. Треба зауважити, що постать Л.Василевського була дуже впливовою в тогочасному польському суспільстві, а думки подібного роду становили радше виняток. Напевно, через побоювання бути не зрозумілим, Л.Василевський і скористався псевдонімом.

Доля зіграла злий жарт із родиною Василевських, адже дві його доньки після смерті батька опинилися у ворожих таборах. Ванду Василевську (1905–1964 рр.) шанували у СРСР як письменницю, вона користувалася особливою приязню Й.Сталіна, ставши лауреатом трьох сталінських премій. До сьогодні в польському суспільстві її ім'я залишається символом колабораціонізму. Утім,

⁷⁹ *Pszczółkowski Maciej [Wasilewski L.]*. Polska dla polaków czy Polska dla wszystkich obywateli polskich (Sprawa mniejszości narodowych w Polsce). – Warszawa, 1924. – S.8–9.

широкому загалові майже невідомо, що Ванда була не єдиною донькою Леона Василевського. Її старша сестра – Галина (1899–1961 рр.) закінчила курс філософії Університету імені Яна Казимира у Львові, пізніше працювала вчителькою у жіночій гімназії. Під час Першої світової війни була санітаром 1-ї бригади легіонів в Яблонкові, Кеті та Відні. Брала участь у польсько-українській війні 1918 р. Подальше своє життя вона пов'язала з військовою діяльністю: в міжвоєнний період була одним з організаторів жіночої парамілітарної організації ПВК (РВК, *Przysposobienie Wojskowe Kobiet*). У 1928–1934 рр. обіймала посаду коменданта її львівського відділу. Під час Другої світової війни воювала в лавах Армії крайової. У 1943 р. була заарештована гестапо й відправлена в концтабір Равенсбрюк. Приводом для арешту під час облави на вулиці став факт запису в документі: «Народжена в Англії» (з'явилася на світ тоді, коли її батько очолював лондонську редакцію видання «Світанок» («*Przedświt*»)). Після звільнення військами союзників перебралася в Лондон, де провела решту життя, займаючись рекламою та картографією. У столиці Великобританії вона й похована⁸⁰.

Слід зауважити, що все своє життя Л.Василевський залишався в першу чергу польським патріотом. Як активного політика його хвилювали конкретні й актуальні питання, а ті чи інші наукові узагальнення обов'язково мали вихід у практичній площині. Важко переоцінити його роль у спробі подолання польсько-українських стереотипів та покращенні ставлення польського суспільства до «українського питання». Безсумнівним залишається той факт, що під впливом політичних подій 1917–1921 рр. та за особистої участі у вирішенні важливих проблем зовнішньої політики II Речіпосполитої, погляди Леона Василевського на національне питання, у тому числі українське, зазнали суттєвої еволюції. Одним із доказів подібної тези може слугувати хоча б той факт, що в міжвоєнний період, а особливо після перевороту 1926 р., він добровільно відійшов від участі в політичному житті країни та почав налагоджувати контакти з представниками політичного українства.

⁸⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.1wrzesnia39.pl/39p/galeria-1/kobiety-w-kampanii-pol/8817,Halina-Wasilewska.html>

The article investigates the role of the famous Polish politician, scientist, publicist, one of the founder of the independent Polish state L. Wasilewski, who made a huge work to overcome the Polish-Ukrainian stereotypes and improving attitudes of Polish society to the Ukrainian minority in the II Rzeczpospolita. Deals with the little-known pages of history of Wasilewski's family.

Keywords: *Wasilewski, II Rzeczpospolita, Ukrainian minority, the Polish-Ukrainian dialogue.*

Ю.Г.Пилявець, Р.І.Пилявець *

ВИПРАВНО-ТРУДОВІ ТАБОРИ ТА КОЛОНІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР В УМОВАХ ГОЛОДУ 1946–1947 рр.

Голод 1946–1947 рр. належить до числа досить детально досліджених подій в історії України. Водночас те, як ті обставини відбилися на виправно-трудовій системі, як вплинули на становище в'язнів, досі не розглядалося ані в українській, ані в російській історіографії. Представлена нижче стаття є першою спробою висвітлення цієї невідомої сторінки історії.

Ключові слова: ГУЛАГ, виправно-трудові табори та колонії, в'язні, голод 1946–1947 рр., Українська РСР.

Історія пенітенціарної системи СРСР і, зокрема, її український сегмент, належить до числа недостатньо вивчених і неповною мірою висвітлених вітчизняною історичною наукою проблем. Вона ще містить чимало «білих плям», проте українські дослідники не виявляють до неї належного наукового інтересу, а поодинокі праці, автори котрих почасти торкаються цих питань, здебільшого мають описовий і фрагментарний характер. З іншого боку, голод 1946–1947 рр. в УРСР досить активно вивчався вітчизняними науковцями впродовж останніх 20–25 років і досі продовжує привертати їх увагу, посідаючи помітне місце серед досліджуваних явищ української історії. Водночас багато аспектів, пов'язаних із голодом 1946–1947 рр. у республіці, ще не потрапили до поля зору фахівців. Одним із питань, яке не розглядалося ані в українській, ані в російській історіографії, є вплив голоду на виправно-трудова систему УРСР того періоду та на становище в'язнів таборів системи ГУЛАГ¹.

Отже, стаття є першою спробою висвітлення цієї маловідомої сторінки історії. Автори поставили перед собою завдання показати, як голод 1946–1947 рр. в УРСР відбився на радянській пенітенціарній системі, особливо на виправно-трудовах таборах і колоніях республіки; як він вплинув на становище та умови життя в'язнів, котрі тут утримувалися. При підготовці статті було опрацьовано й використано спеціалізовані матеріали з фондів українських і російських архівів. Значні масиви документів зберігаються в архівосховищах України. Це – довідки, доповідні записки про боротьбу зі злочинністю, «порушеннями соціалістичної законності», скарги та заяви громадян щодо окремих кримінальних справ, листування з правоохоронними органами, матеріали про

* Пилявець Юрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, начальник кафедри філософії та історії Псковського юридичного інституту Федеральної служби виконання покарань Російської Федерації

Пилявець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу досліджень історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна), e-mail: rost4@voliacable.com

¹ У цій статті поняття «ГУЛАГ» використовується у двох значеннях: вузькому – як центральний орган виправно-трудова системи СРСР, і у широкому – як узагальнююча назва місць позбавлення волі в період від початку 1930 – до кінця 1950-х рр.

перегляд справ засуджених за «контрреволюційні злочини», протоколи закритих зборів парторганізацій МВС, прокуратури, держбезпеки. Їх можна знайти переважно у фонді 1 (ЦК КПУ) Центрального державного архіву громадських об'єднань України, описи 82, 23, 24 (відділ адміністративних органів), а також у фонді 2 (Рада Міністрів УРСР) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, опис 7 (управління справами, група судово-прокурорських органів). Оскільки на території республіки утримувалися переважно особи, засуджені за дрібні побутові злочини на строк до 3 років (у виправно-трудовах колоніях), а решта жителів УРСР, засуджених до більших термінів, перебували у виправно-трудовах таборах, розташованих у віддалених і малонаселених областях СРСР, і з огляду на те, що республіканське МВС підпорядковувалося загальносоюзному відомству, основний масив архівних матеріалів, котрі стосуються функціонування установ системи ГУЛАГ, а також матеріали про засуджених жителів України відклалися в Державному архіві Російської Федерації (фонди 9413, 9414, 9401), а також у регіональних російських архівах (у місцях дислокації великих таборів).

По мірі звільнення території України від загарбників починав розкручуватися маховик репресій, під який потрапляли не лише винні у вчиненні реальних злочинів, а й ті, хто їх не здійснював. Кількість в'язнів зростала в геометричній прогресії. Так, якщо на 1 січня 1946 р. у виправно-трудовах установах (ВТУ) УРСР утримувалося 53 745², то на 1 січня 1947 р. – уже 93 551³, а на 1 жовтня 1947 р. їх кількість зросла до 142 319 осіб⁴. Загалом динаміку ув'язнених у 1946 р. характеризують такі показники: упродовж року надійшло 322 085 осіб, вибуло 290 850, у тому числі 155 585 осіб було етаповано за межі республіки⁵.

Станом на 1 жовтня 1947 р. ув'язнені розподілялися наступним чином: засуджених за побутові злочини налічувалося 122 339 осіб, за «контрреволюційні та інші особливо небезпечні злочини» – 19 980⁶. Привертає увагу той факт, що велику частину контингенту виправно-трудовах установ становили дрібні розкрадачі, кількість яких зростала в міру розгортання голоду, котрий почався в Україні з другої половини 1946 р. Його поширення та посилення штовхало людей на скоєння злочинів, насамперед крадіжок, які в той час стають основним видом кримінально каранних діянь у СРСР. 4 червня 1947 р. було ухвалено сумнозвісні укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та громадського майна», «Про посилення охорони особистої власності громадян», які передбачали надмірно суворі заходи покарання. Це призвело до збільшення кількості ув'язнених. На тривалі терміни засуджувалися не лише

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.171.

³ Там само. – Арк.2.

⁴ Там само. – Арк.267.

⁵ Там само. – Арк.171.

⁶ Там само. – Арк.268.

закоренілі злочинці, котрі викрадали матеріальні цінності на десятки тисяч рублів, а й, скажімо, солдатські вдови, інваліди війни або неповнолітні, які вкрали буханець хліба, жмут колосків або кілька яблук із колгоспних полів та садів.

У повній мірі це стосувалося й УРСР. Тільки з 1 по 20 липня 1947 р. в республіці до кримінальної відповідальності було притягнуто 3226 осіб, з яких 1768 – за збір і зрізання колосків⁷. А до 10 серпня засудили вже 7119, з яких 6600 осіб – згідно з указом від 4 червня 1947 р. Суди не встигали розглядати справи про розкрадання хліба. До кінця першої декади серпня їх зібралось понад 12,5 тис.⁸ Як зазначалося в підготовленій Міністерством юстиції УРСР доповідній записці на ім'я Л.Кагановича, велику кількість крадіжок хліба здійснювали «гостро нужденні колгоспники»⁹.

Зростання числа ув'язнених спричинило збільшення кількості установ системи ГУЛАГ, які відновлювалися по війні ударними темпами. Так, якщо на 1 січня 1946 р. в УРСР налічувалося 49 підрозділів таборів і колоній, що включали 109 житлових і виробничих зон, а на 1 січня 1947 р. – 113 підрозділів із 339 зонами¹⁰, то на 1 жовтня 1947 р. вже було 130 підрозділів, у тому числі промислових – 10, сільськогосподарських – 15, контрагентських – 93, інвалідних – 12¹¹.

Основним видом ВТУ, що відкривалися в республіці, були виправно-трудові колонії (ВТК), котрі налічували, як правило, до 1000 ув'язнених, засуджених на строк до 3 років. В основному це були дрібні злочинці, «побутовики», «указники»¹². ВТК підпорядковувалися обласним управлінням виправно-трудових таборів і колоній (УВТТК), їх контингент використовувався переважно для вирішення місцевих господарських завдань. Єдиним великим табором в УРСР до початку 1947 р. був Донлаг, який проіснував, утім, дуже нетривалий час¹³.

Характеризуючи загальний стан виправно-трудових установ у республіці, можна стверджувати, що основними проблемами в їх функціонуванні були погане облаштування житлових і виробничих зон та незадовільний стан охоронних споруд – наслідок того, що підрозділи таборів і колоній відкривалися здебільшого поспіхом, у непристосованих приміщеннях. Крім цього, серйозні проблеми існували з кадровим забезпеченням місць ув'язнення, і в першу чергу з набором воєнізованої охорони, некомплект якої в 1946–1947 рр. сягав 25–30% (у цілому по СРСР цей показник становив близько 15%).

Серйозні вади у забезпеченні охорони сприяли зростанню числа втеч. У перші повоєнні роки виправно-трудова система УРСР за кількістю втеч

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2.– Оп.7.– Спр.4358. – Арк.50.

⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30.– Спр.921. – Арк.13.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.2.– Оп.7.– Спр.4358. – Арк.51.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23.– Спр.4941. – Арк.161.

¹¹ Там само. – Арк.267.

¹² Особи, засуджені за побутові злочини та згідно з указами Президії Верховної Ради СРСР (за прогули без поважних причин, за неодноразові спізнення на роботу на понад 20 хв., за самовільний вихід із підприємства оборонного значення, за розкрадання майна та ін.).

¹³ Донлаг було організовано наприкінці 1946 р. з метою відновлення вугільних шахт у Донбасі й рудників Криворіжжя. На 1 січня 1947 р. у ньому утримувалося понад 15 тис. в'язнів. Закритий 4 березня 1947 р.

належала до найбільш неблагополучних¹⁴. За 1946 р. із місць ув'язнення втекли 451 чол., із них 229 так і не вдалося затримати. Тривожним для керівництва фактом була 71 групова втеча, із них 6 – з обеззброєнням охорони¹⁵. Крім того, мали місце втечі, що супроводжувалися проломом воріт і парканів зон за допомогою захоплених автомобілів¹⁶.

Із метою наведення порядку в пенітенціарній системі у серпні 1946 р. в УРСР було направлено спеціальну комісію (52 особи) з числа співробітників центрального апарату МВС СРСР¹⁷, яка у ході роботи встановила, що близько 30% в'язнів, котрі утримувалися в місцях ув'язнення республіки, були особливо небезпечними злочинцями з числа засуджених за зраду Батьківщині, змови, терор, повстанство¹⁸, переважно члени підпільних антирадянських організацій. Саме ця категорія ув'язнених створювала найбільші проблеми для ВТУ УРСР. В основному з цього середовища виходили організатори й керівники актів масової непокори, саботажу, особливо зухвалих втеч. Чекісти добре розуміли причини подібної зухвалості – «шансів на те, що за успішної втечі вони впродовж буквально днів потраплять до “своїх”, у них багато»¹⁹. Закономірно, що саме серед цієї категорії втікачів, які зберегли свої підпільні зв'язки й мали досвід життя в нелегальних умовах, було найбільше нерозшуканих.

Становище, що склалося у виправно-трудовій системі республіки, викликало серйозну стурбованість не лише гугаївського, але й політичного керівництва країни. Концентрація у ВТУ УРСР «небезпечних злочинців» була здатна спричинити непередбачувані наслідки, відтак, незважаючи на підвищену зацікавленість радянських і партійних органів УРСР у підневільній робочій силі, було прийняте рішення етапувати з території України невеликими партіями у віддалені виправно-трудові табори СРСР усіх «повстанців і бандерівців»²⁰.

Необхідно відзначити, що переважну більшість «особливо небезпечних злочинців», яких вивозили з території республіки, становила найбільш фізично здорова, працездатна, висловлюючись гугаївською мовою – «повноцінна» частина в'язнів²¹, в основному із західних областей УРСР, майже не постраждалих від голоду. Вивезення цих арештантів украй негативно відбилося на показниках економічної діяльності виправно-трудових колоній УРСР, про що йтиметься нижче.

¹⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.9414. – Оп.1. – Д.2531. – Л.55.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.55.

¹⁶ ГАРФ. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.2530. – Л.39.

¹⁷ Там же. – Д.2531. – Л.55.

¹⁸ Там же. – Л.60.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. – Д.2530. – Л.39.

²¹ Відповідно до встановленої у системі ГУЛАГ класифікації працездатності, в'язні поділялися на категорії: до 1-ї належали фізично здорові, придатні до важких фізичних робіт; до 2-ї – в'язні, які мали незначні фізичні вади, наприклад понижену вгодованість, функціональні розлади неорганічного характеру, та були придатними до фізичної праці середньої тяжкості; до 3-ї – ув'язнені з явно вираженими фізичними вадами, хворобами, як-от декомпенсований порок серця, хронічні захворювання нирок, печінки та інших внутрішніх органів, однак такі, що не викликають глибоких розладів організму, придатні до виконання легких фізичних робіт; до 4-ї категорії відносили інвалідів із тяжкими фізичними вадами, котрі унеможлилювали їх трудове використання, ця категорія отримувала гарантований пайок.

Характеризуючи рівень продовольчого забезпечення в'язнів, можна відзначити, що впродовж усієї своєї історії ГУЛАГ був важливим елементом існуючої економічної моделі, яка базувалася на використанні примусової праці. Тож основним завданням гулагівської системи виконання покарань було не стільки вирішення завдань із виправлення та перевиховання, скільки реалізація масштабних «народногосподарських» планів. Відтак боротьба за максимально інтенсивну експлуатацію праці підневільних контингентів була першочерговим завданням і турботою табірної адміністрації.

Однією з головних проблем в організації примусової роботи виявилася її мотивація. І вирішення було знайдене у застосуванні універсального методу стимулювання «трудова активності», відомого ще з рабовласницьких суспільств – задоволення основних, життєво важливих, потреб підневільних працівників, перш за все в їжі, залежало від виконання ними встановлених норм. Ще на початку 1920-х рр. у СРСР, спочатку на Соловках, а потім і повсюдно, було запроваджено систему диференційованих пайків. Її «винахідником» став одеський злочинець контрабандист Н.Френкель. Відбуваючи покарання у Соловецькому таборі, він подав на ім'я Й.Сталіна проект, в якому детально, з економічними й технічними обґрунтуваннями, говорилося про «більш раціональне» використання величезних мас ув'язнених, систему стимулювання їхньої неоплачуваної праці. Цей проект було схвалено «у верхах», що дозволило Н.Френкелеві зробити запаморочливу кар'єру – він дослужився до посади начальника Головного управління таборів залізничного будівництва НКВС СРСР, заступника начальника ГУЛАГу й пішов на пенсію у званні генерал-лейтенанта інженерно-технічної служби²².

Суть «винаходу» полягала в тому, що харчування в'язнів ставилося у залежність від виконання ними норми виробітку: чим менший відсоток – тим менший пайок. Для цього встановлювалося п'ять видів продпайків: гарантований (основний) – за 75–99% норми; трудовий – за 100–124%, посилений – за 125–149%; «стахановський» – за 150% і більше. Ще один пайок – штрафний – призначався для тих, хто провинився, і тих, хто виконував менше 3/4 норми. Керівництво НКВС визнало цей метод досить ефективним для підвищення трудової активності спецконтингенту, і найголовніше, його реалізація не вимагала матеріальних витрат. Один із найбільш авторитетних літописців ГУЛАГу В.Шаламов у своїх спогадах писав: «Тільки на початку тридцятих років було вирішене це головне питання. Чим бити – палицею чи пайком, шкалою харчування у залежності від виробітку. І відразу з'ясувалося, що шкала харчування плюс заліки робочих днів і дострокові звільнення – стимул достатній»²³.

Згодом процентні співвідношення при диференціації пайкових норм змінювалися, але принцип залишався одним: ув'язнений працює погано – урізається пайок. Оскільки виробничі норми розраховувалися для фізично здорових, сильних, професійно підготовлених працівників, а значна частина в'язнів була неспроможна їх виконувати, то застосування таких «стимулів» породжувало

²² Див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960 / Под ред. А.Н.Яковлева; сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – Москва, 2002. – С.853.

²³ Шаламов В.Т. Вишера: Антироман: Собрание сочинений в 4 т. – Т.4. – Москва, 1998. – С.259.

замкнуте коло: в'язень не виконував норму через недоїдання, за що його переводили на штрафний пайок, унаслідок чого він дедалі слабшав і тим більше не міг виконати встановлену норму. Дуже скоро він ставав або «доходягою», інвалідом, або вмирав. Як пише колишній в'язень М.Білетов, це – «відомий табірний ланцюжок»²⁴. Таким чином, у системі ГУЛАГ постійно був великий відсоток ослаблених, виснажених людей, «доходяг» і «напівдоходяг», для яких найменше врізання пайка означало смертний вирок. Численні архівні документи, спогади колишніх ув'язнених малюють картину страшного конвеєра, що перетворював здорових людей на дистрофіків та інвалідів. Крім виробничих, існували й інші види пайків: для таборів, тюрем, колоній, при перевезеннях із табору в табір, для жінок-годувальниць, для хворих, для тих, хто перебував у карцері, штрафному ізоляторі тощо. Так, у 1939 р. діяло 12 норм, у 1954 р. – 14.

Величина пайка періодично змінювалася – чи то в бік зростання, чи то в бік зменшення, залежно від змін у кримінально-виконавчій політиці держави та наявності продовольчих ресурсів. У деяких таборах в'язні навіть не знали, який пайок встановлено для тієї чи іншої групи, адже його розмір цілком залежав від адміністрації²⁵.

На початку 1946 р. в'язні виправно-трудова таборів і колоній УРСР за основною нормою отримували: хліба – 500, крупи й макаронів – 55, м'яса та м'ясопродуктів – 15, риби, рибпродуктів – 80, картоплі та овочів – 450 грамів на добу²⁶. Нижчими були норми харчування в'язнів, які перебували в штрафному ізоляторі. Їм видавали 300 г хліба, 20 г крупи і макаронів, 40 г риби та рибпродуктів, 350 г картоплі й овочів. Ще меншу пайку отримували в'язні, які перебували в карцері. На добу їм видавалося лише 300 г хліба й окріп, гаряча їжа – раз на три дні.

Необхідно відзначити, що встановлений пайок далеко не завжди відповідав реальному, одержуваному в'язнями. Від складу та кухні до тарілки ув'язненого був довгий шлях, на якому значна частина продовольства розкрадалася адміністрацією, вільнонайманими, обслугою з числа в'язнів. Тільки за офіційними даними, упродовж другого півріччя 1946 і першого півріччя 1947 рр. у ВТУ УРСР було розкрадено: хліба – 32 517, цукру – 2272, м'ясо- та рибпродуктів – 7822, жирів – 1878, круп – 3360, борошна, продовольчого зерна – 6204 кг²⁷. Але й те, що потрапило в котел, в'язням діставалося не в повному обсязі, оскільки, як писав В.Шаламов,

«непрацюючі злодії, наклавши свою лапу на кухарів, забирали звідти більшу частину жирів, цукру, чаю, м'яса, коли воно бувало (ось чому всі “прості люди” табору воліють рибу, ніж м'ясо: вагова норма тут одна, а м'ясо все одно вкрадуть). Крім злодіїв, кухареві треба годувати табірну обслугу, бригадирів, лікарів, а

²⁴ Див.: Білетов Н. С 32-го на Кольме // Доднесь тяготее. – Т.2. – Москва, 2004. – С.395.

²⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.5. – Оп.21. – Д.415. – Л.104.

²⁶ Див.: История сталинского Гулага: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. – Т.4: Население Гулага: численность и условия содержания / Отв. ред. А.Б.Безбородов, В.М.Хрусталёв; сост. И.В.Безбородова, В.М.Хрусталёв. – Москва, 2004. – С.367.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.276.

то й чергових наглядачів на вахті. [...] Вилучення з тюремного пайка робляться за рахунок численної армії рядових роботяг. Ці роботяги з “науково обґрунтованих норм харчування” отримують лише малу частину, бідну на жири та вітаміни»²⁸.

Із середини 1946 р. продовольче забезпечення в'язнів ГУЛАГ різко погіршилося. Це було викликано наступними причинами. По-перше, усі витрати, включаючи утримання охорони й решти табірної персоналу, забезпечувалися прибутками від господарської діяльності таборів і колоній. У 1946 р. пайкові ціни на продовольство було підвищено у середньому вдвічі²⁹, що призвело до збільшення витрат на утримання ВТУ понад 80%. Союзний бюджет компенсував лише частину видатків, що не покривалися³⁰, і як наслідок, відбулося різке погіршення фінансового становища виправно-трудова установ країни, виникли перебої з постачанням продовольства. Крім того, у 1946 р. у СРСР був неврожай, що призвело до значного зменшення продовольчих ресурсів. Це вкрай негативно відбилося на забезпеченні ВТУ, особливо в регіонах, які найбільше постраждали від посухи, оскільки продовольчі фонди значною мірою отоварювалися в районах розташування місць позбавлення волі.

Ураховуючи, що чинні продовольчі норми забезпечували лише мінімальні життєві потреби ув'язнених, навіть незначне їх зменшення призводило до незворотних наслідків для здоров'я. Почалася стрімка деградація «трудфонду», що ставило під загрозу виконання економічних завдань, покладених на ГУЛАГ. Ця перспектива вельми стурбувала керівництво МВС, було вжито заходів, спрямованих на поліпшення «фізичного профілю» контингенту ВТУ.

Відповідно до наказу МВС СРСР №0154 від 27 травня 1946 р. «з метою проведення систематичних заходів з оздоровлення утримуваних у виправно-трудова таборах і колоніях МВС фізично ослаблених ув'язнених»³¹ у кожній республіці, краї, області організовувалися спеціальні оздоровчі колонії (табірні пункти) зі встановленим лімітом наповнення. У цих підрозділах наказувалося «створити ув'язненим нормальні житлово-побутові умови утримання, [...], забезпечивши в'язням харчування за спеціальними нормами [...], належне медичне обслуговування»³². Особливу увагу керівництво оздоровчих підрозділів приділяло організації харчування, «як головного чинника у справі поліпшення фізичного стану ув'язнених»³³. Було встановлено такі норми: хліб – 800, крупа – 150, м'ясо – 35, риба – 85, жири – 15, цукор – 16, картопля й овочі – 1000 грамів на добу³⁴. Термін перебування в оздоровчих колоніях становив від 3 до 5 місяців.

Однак направленню в оздоровчі пункти підлягали не будь-які дистрофіки, а лише прибулі з в'язниць і пересильних пунктів, тобто ті, чиє здоров'я ще не

²⁸ Див.: Шаламов В. Колымские тетради. – Москва, 2005. – С.68.

²⁹ Підрах. за: Национальный архив Республики Комм. – Ф.2174. – Оп.1. – Д.82. – Л.105–107.

³⁰ Див.: История сталинского Гулага... – Т.3: Экономика Гулага / Отв. ред. и сост. О.В.Хлевнюк. – Москва, 2004. – С.234–235.

³¹ Див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – С.536.

³² Там же.

³³ Там же. – С.532.

³⁴ Там же.

було підірване табірною працею. Безпосередньо з таборів і колоній, із санкції начальника установи та згоди оперуповноваженого, могли бути спрямовані лише ті ув'язнені, які регулярно виконували й перевиконували встановлену норму, відрізнялися хорошою поведінкою, але знизили свою працездатність на виробництві, та, найголовніше, «чий фізичний стан може бути відновлено»³⁵, тобто хворі, недуга яких не перейшла у важку стадію. Якщо з пелагрою³⁶, то тільки в її початковій формі, із поліавітамінозом, то невираженим різко, з аліментарною дистрофією лише 1-го або 2-го ступенів, але тільки з початковими проявами, які не потребують стаціонарного лікування³⁷. Відповідно, інваліди й тяжкохворі до цієї категорії не потрапляли, оскільки перспектив одужання не мали, а витратити вкрай мізерні ресурси на оздоровлення зайвих, некорисних для табірної економіки людей ГУЛАГівське керівництво не вважало за доцільне. При відборі в'язнів для направлення в оздоровчі підрозділи ані термін покарання, який вони відбували, ані вид скоєного злочину, ані характер провини значення не мали – вирішальним чинником була можливість подальшого працевикористання. Для УРСР ліміт оздоровчих підрозділів було визначено в 1,5 тис. осіб. Зрозуміло, що за таких норм ці колонії й пункти не могли серйозно поліпшити рівень фізичного стану в'язнів, але перспектива потрапити до цих підрозділів була додатковим стимулом «ударної праці».

Після відкриття оздоровчих підрозділів окремі начальники таборів і колоній, у порушення наказу МВС, із метою зменшення кількості непрацездатних³⁸ відправляли туди «вибракуваний», «безперспективний» контингент. Тож 13 липня 1946 р. вийшла вказівка начальника ГУЛАГ В.Наседкіна №9/107212³⁹ із вимогою відправляти на оздоровлення лише тих ув'язнених, які мали шанси на безумовне відновлення свого фізичного стану до 1-ї або хоча б 2-ї категорії праці.

Із метою запобігання можливості потрапляння невиліковних хворих до числа тих, хто направляється на одужання, було посилено порядок відбору, який доручався спеціальним медичним комісіям за обов'язкової участі начальників санітарної частини табірних підрозділів. Остаточний відбір та затвердження осіб, які підлягають оздоровленню, проводився особисто начальниками санітарного відділу виправно-трудового табору, УВТТК, відділів виправно-трудових колоній або, у виняткових випадках, їхніми заступниками. Решту ув'язнених пропонувалося оздоровлювати, «вишукуючи внутрішні резерви» за рахунок децентралізованих закупівель, тобто фактично коштом самих ув'язнених, а також отримання передач і посилок, отже – знову за рахунок в'язнів.

Зменшення продовольчих ресурсів керівництво системи ГУЛАГ спробувало компенсувати посиленням контролю за їх розподілом. 17 липня 1946 р. МВС

³⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – С.532.

³⁶ Пелагра – тяжке захворювання, що розвивається внаслідок порушення білкового обміну та недостатності вітамінів групи В, нікотинової й фолієвої кислот.

³⁷ История сталинского Гулага... – Т.4. – С.541.

³⁸ Це було пов'язано не стільки з гуманізмом табірної адміністрації, скільки з тим, що виробничий план розраховувався, виходячи з загальної кількості в'язнів.

³⁹ Див.: История сталинского Гулага... – Т.4. – С.531–532.

СРСР видало директиву №183 «Про поліпшення харчування ув'язнених», в якій начальникам ВТУ пропонувалося виділити інспекторів із числа співробітників для контролю за роботою харчоблоків, організувати приготування їжі бригадами за типом артільних кухонь. Крім того, керівництву виправно-трудо́вих установ було запропоновано організувати збір дикорослої зелені, грибів, лов риби, більше уваги приділяти розгортанню підсобних господарств.

Погіршення ситуації з продовольчим забезпеченням спричинило збільшення відомчих документів МВС СРСР із вимогою до відповідних посадових осіб системи УВТТК поліпшити продовольче забезпечення в'язнів. Проте більшість їх мала переважно декларативний характер. Так, у січні 1947 р. вийшла директива №14 «Про результати виконання заходів щодо поліпшення організації харчування ув'язнених у таборах і колоніях МВС»⁴⁰, в якій керівникам середньої та низової ланки було запропоновано:

– для профілактики авітамінозу вжити заходів щодо збільшення виготовлення пекарських дріжджів, забезпечення ними кожного в'язня не менше, ніж 100 г на добу (утім, відповідними ресурсами цей захід не підкріплювався);

– із метою збільшення збору дикорослої зелені терміново організувати підготовку досвідчених інструкторів зі збору та навчання методам використання дикорослої зелені для приготування їжі;

– задля зменшення крадіжок харчових продуктів, що надходили в посилках і передачах, ширше впроваджувати досвід самостійного приготування їжі об'єднаними бригадами за типом артільних кухонь, що дозволило б підтримати тих членів бригади, які посилок не отримували.

І вже зовсім цинічними були вказівки про організацію та проведення в усіх підрозділах таборів і колоній конкурсів «на кращу постановку роботи кухонь та їдалень». Найбільш цінні результати, а також «пропозиції ув'язнених, записані до книг пропозицій», пропонувалося систематично повідомляти в ГУЛАГ МВС СРСР⁴¹. Ясна річ, такого роду директиви жодним чином не поліпшували стан із харчуванням в'язнів. У цілому гулагівське начальство, не володіючи необхідними продовольчими ресурсами, орієнтувало виправно-трудо́ві табори й колонії на підвищення рівня продовольчого самозабезпечення.

Як зазначалося вище, одним зі шляхів поліпшення раціону в'язнів, на думку керівництва МВС, був збір дикорослої зелені. В УРСР упродовж 1947 р. ув'язнені зібрали близько 161 т їстівних «дарів природи»⁴². Однак уся ця зелень не могла повноцінно замінити білкову їжу. Міністр внутрішніх справ УРСР Т.Строкач у довідці, підготовленій для ЦК КП(б)У, повідомляв, що «впродовж 1947 р. відчувалися значні перебої з продовольчим забезпеченням контингенту жирами, м'ясом, овочами»⁴³. Взамін видавалися неповноцінні продукти, такі, як соєве борошно, тюлька⁴⁴.

Основний шлях виходу з катастрофічного становища, яке склалося, керівництво ГУЛАГ убачало в тому, щоб перекласти, бодай частково, турботи про

⁴⁰ Див.: Там же. – С.407–409.

⁴¹ Там же.

⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.274.

⁴³ Там само. – Арк.273.

⁴⁴ Там само. – Арк.269.

продовольче та речове забезпечення ув'язнених на плечі їхніх сімей і родичів. За клопотанням МВС СРСР, 3 липня 1946 р. уряд видав розпорядження №8263 про безперешкодний прийом речових і продовольчих посилок та передач на адресу в'язнів. 11 липня 1946 р. вийшла директива МВС СРСР №180, яка націлювала керівництво таборів і колоній на розгортання роботи з отримання в'язнями речових, продовольчих посилок, передач. Із метою максимального збільшення їх надходження пропонувалося широко оповіщувати (на розводах і повірках) усіх ув'язнених щодо можливостей отримання ними відтепер без будь-яких обмежень посилок та передач від родичів, порекомендувавши сповістити про це своїх близьких. Про кількість посилок і передач адміністрація ВТТ і ВТК повинна була щомісяця доповідати керівництву ГУЛАГ.

У міру дальшого погіршення продовольчого забезпечення виправно-трудо-вих установ керівництво системи виконання покарань великі надії покладало на допомогу близьких і рідних ув'язнених. 21 жовтня 1946 р. МВС СРСР видало директиву №247 «Про поліпшення роботи із залучення посилок і передач ув'язненим, які утримуються в таборах та колоніях», де вказувалося, що начальники табірних підрозділів і колоній «не враховують» тієї обставини, що посилки й передачі є «серйозним додатковим джерелом у справі забезпечення в'язнів речовим майном та харчуванням», і така робота – це справа «першорядної важливості», якою «повинні щоденно займатися особисто начальники ВТТ, УВТТК–ВВТК, табірних підрозділів і колоній»⁴⁵. Директива зобов'язувала адміністрацію виправно-трудо-вих установ «повсякдень проводити роботу серед ув'язнених, щоб останні в листах до родичів зверталися з проханнями про надсилання посилок»⁴⁶. МВС поставило завдання перед адміністрацією ВТУ домогтися того, щоби в'язні колоній отримували не менше двох, а в таборах – не менше однієї посилки, передачі в місяць. Відповідальність за організацію цієї роботи покладалася безпосередньо на начальників таборів і колоній.

Оскільки в'язні далеко не завжди погоджувалися звертатися з проханнями до своїх і так напівголодних родичів про посилки з продуктами харчування, то цю функцію брала на себе адміністрація ВТУ, розсилаючи повідомлення про безперешкодний прийом посилок. Ця практика набула широкого поширення і в УРСР⁴⁷. Подібна робота дала певні результати. Упродовж 1946 р. у табори й колонії республіки надійшло 433 520 посилок та передач із продовольством і носильними речами загальною вагою 2 724 336 кг⁴⁸, а за дев'ять місяців 1947 р. – 3 240 000 кг⁴⁹. Рятуючи своїх рідних, батьки та матері, дружини й діти надсилали інколи останнє, урізуючи до краю свій і без того мізерний пайок. Цілком очевидно, що ці посилки та передачі рятували не одне життя, однак, незважаючи на значні цифри отриманого продовольства, його було явно недостатньо для істотного поліпшення харчування ув'язнених, а взяти більше було ніде – населення Української РСР голодувало. Крім залучення продовольчої допомоги з боку рідних і близьких арештантів, для поліпшення їхнього харчування в УРСР

⁴⁵ Див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – С.540.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.274.

⁴⁸ Там само. – Арк.180.

⁴⁹ Там само. – Арк.274.

активно залучалися грошові ресурси в'язнів. Так, за дев'ять місяців 1947 р. на купівлю продуктів харчування було витрачено понад 2600 тис. руб. особистих коштів ув'язнених⁵⁰. Реалізація цих заходів дозволила дещо знизити гостроту проблеми продовольчого постачання, проте повністю вирішити її не могла.

У 1947 р. становище з продовольчим забезпеченням утримуваних у місцях ув'язнення продовжувало погіршуватися. Намагаючись виправити вкрай важку ситуацію, яке ще більше загострилося наприкінці 1946 – на початку 1947 рр., МВС СРСР 27 січня 1947 р. видало розпорядження №41, яким із 1 лютого того ж року було запроваджено гарантовану норму (600 г) видачі хліба⁵¹. Однак найчастіше видавати було нічого. За офіційними даними, у 1947 р. поставки у ВТУ країни різних видів продовольства становили від 40% до 70% запланованих лімітів⁵². Повною мірою це стосувалося й УРСР, де продовольчі фонди виправно-трудова установ у 1947 р. було забезпечено у середньому на 60%. Так, у республіці тільки у третьому кварталі постачальники не змогли отоварити фонд на 150 т олії⁵³. На той самий період фонди на продовольство було виділено з розрахунку 119 тис. за фактичної чисельності в'язнів 136 тис. осіб⁵⁴.

Серйозні проблеми існували з отоварюванням фондів на рибу. А як писав, характеризуючи раціон ув'язнених, В.Шаламов: «Саме оселедцем живе Колима в'язнів. Це її білковий фонд. Надія. Адже для доходу немає надій добратися до м'яса, масла, молока чи якої-небудь кети або горбуші»⁵⁵. Мав місце серйозний дефіцит картоплі та інших овочів, загальна потреба яких до врожаю 1948 р. складала 52 000 т, з яких 15 000 т покривалася за рахунок власних ресурсів ВТУ УРСР. Таким чином, дефіцит овочів становив 37 000 т, однак наряди було отримано лише на 16 000 т, у видачі ж решти овочів відмовлено⁵⁶. У лютому 1948 р. у доповіді на ім'я Й.Сталіна міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов визнавав, що норми харчування «на цей час становлять 2125 калорій, за мінімально необхідних 3000 для зайнятих на фізичних роботах»⁵⁷.

Ув'язнені голодували й наслідком цього було зростання захворюваності та смертності серед них. До 1 жовтня 1947 р., у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року, чисельність здорового контингенту у ВТК республіки знизилася на 12,6% – із 38,9% до 26,3%⁵⁸. Т.Строкач у вже згадуваній доповіді для ЦК КП(б)У прямо вказував, що на зниження фізичного профілю впливає нестача продовольчого постачання.

Постійне недоїдання та голодування доводили людей до жалюгідного стану, змушуючи ув'язнених вгамовувати його різноманітними способами. В їжу йшло все, скільки-небудь придатне до вживання, «люди порпалися

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Див.: *История сталинского Гулага...* – Т.4. – С.594.

⁵² Там же. – С.49.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.274.

⁵⁴ Там само. – Арк.273.

⁵⁵ Див.: *Шаламов В.Т. Воспоминания.* – Москва, 2003. – С.213.

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.274.

⁵⁷ Див.: *Дугин А.Н. Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты.* – Москва, 1999. – С.38.

⁵⁸ Там же.

у смітниках, помийних ямах»⁵⁹. Слід відзначити, що від голоду найбільше страждали не професійні злочинці, для яких тюрма була «рідною домівкою», і вони завжди мали свій «зłodійський шматок», а насамперед дрібні розкрадачі, котрі вчинили злочин із безвиході.

Хронічне недоїдання призводило до розвитку аліментарної дистрофії, туберкульозу, цинги, поліавітамінозу, гемералопії (сліпота при слабкому освітленні), а в кінцевому підсумку – до інвалідності або смерті. Основним методом боротьби з цими хворобами був дешевий, але малоефективний – прийом настою хвої, який пропонувалося видавати в обов'язковому порядку, забезпечивши повсякденний контроль медперсоналу⁶⁰. Крім настою, основним профілактичним засобом була «бражка» (розведені у воді пекарські дріжджі), а також дріжджі, вирощені на очистках картоплі з соломом⁶¹. По УРСР до кінця 1947 р. середня кількість в'язнів, які перебували на лікуванні, становила 9,4% від загальної чисельності. Основним захворюванням була дистрофія, кількість таких хворих сягала близько 34% до числа ув'язнених, що перебували в лікарнях⁶².

Зі зростанням захворюваності, в умовах недостатнього харчування навіть у лікарнях, підвищувалася смертність ув'язнених. У 1946 р. в УРСР її рівень досяг 0,24% від загальної чисельності. Це був один із найвищих показників у країні. Гіршими були справи тільки у Широківському ВТТ й ВВТК Молдавської РСР⁶³. Ситуація продовжувала погіршуватися. У першому кварталі 1947 р. рівень смертності становив 1061 особу, або 0,4% від облікового складу в'язнів, у другому кварталі – 1086, або 0,38%, у третьому – 2024, або 0,5%. Із загальної кількості випадків смертності 76,4% були викликані дистрофією, туберкульозом і хворобами серцево-судинної системи⁶⁴. Понад 71% померлих належали до 4-ї категорії, тобто фактично «доходять», які залишилися без лікування й були кинуті напризволяще.

Загалом на 1 жовтня 1947 р. за фізичним станом гулагівський контингент УРСР характеризувався наступним чином: 1-ша та 2-га категорії – 26,3%, 3-тя – 47,6%, 4-та категорія – 26,1%⁶⁵, тобто майже 74% ув'язнених були серйозно хворими або інвалідами. По СРСР цей показник становив близько 70%⁶⁶. Таким чином, незважаючи на те, що в республіці не було виправно-трудова таборів з особливо суворим режимом (де концентрувалися засуджені на довготривалі терміни ув'язнення), фізичний стан утримуваних в УРСР в'язнів був гіршим, ніж у середньому по СРСР, здорових практично не залишилося. Цим пояснюється швидке зростання числа інвалідних таборів у республіці: до кінця 1946 р. – 1, на 1 квітня 1947 р. – 6, на 1 жовтня 1947 р. – уже 12. Однак цих таборів усе одно не вистачало, і МВС УРСР звернувся з клопотанням до керівництва ГУЛАГ про вивезення у другому півріччі 1946 р. 10–15 тис. ув'язнених

⁵⁹ Див.: Бергер Ф.Е. Как это было...// Жертвы войны и мира: Сборник / Сост. В.М.Гридан. – Одесса, 2000. – С.78.

⁶⁰ История сталинского Гулага... – Т.4. – С.539.

⁶¹ Там же. – С.554.

⁶² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.270.

⁶³ История сталинского Гулага... – Т.4. – С.537.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.270–271.

⁶⁵ Там само. – Арк.268.

⁶⁶ История сталинского Гулага... – Т.4. – С.52.

3-ї й 4-ї груп працездатності⁶⁷, яких просто ніде було розміщувати. Виконувати це прохання ніхто не поспішав, мовляв, яка користь з інвалідів?! До початку 1947 р. на пересильних пунктах із наявних 15 тис. арештантів (при ліміті 9,7 тис. осіб) 8 тис. були непрацездатними, яких нікуди було везти.

У 1946–1947 рр. зростання чисельності в'язнів 3-ї й 4-ї категорій працездатності було характерним для всієї гулагівської системи. Утримувати, а тим більше лікувати, непрацюючих інвалідів і важкохворих із погляду керівництва СРСР було недозволеною розкішшю, а тому було ухвалене рішення про їх звільнення з виправно-трудо́вих таборів і колоній⁶⁸. В УРСР за перші три квартали 1947 р. було відпущено на свободу 15 283 людини, і до кінця року планувалося звільнити ще 4345 осіб⁶⁹. Таким чином, дані по смертності в'язнів дещо зменшилися за рахунок того, що звільнені вмирали вже на волі.

Рівень смертності ув'язнених у 1946–1948 рр. у цілому по СРСР був найвищим за всі післявоєнні роки. За офіційними даними, за ці роки померло понад 148 тис. осіб, які відбували покарання⁷⁰, без урахування померлих у в'язницях. Коефіцієнт смертності на 1000 осіб у ВТУ в окреслені роки був значно вищим, аніж у середньому по країні, значна частина населення якої так само голодувала. Так, загалом по СРСР коефіцієнт смертності на 1000 осіб становив: у 1946 р. – 15,8; 1947 – 20,3. Натомість у ВТУ, відповідно, – 27,7 і 40⁷¹. При цьому слід ураховувати відсутність у виправно-трудо́вих таборах і колоніях людей похилого віку та дітей.

Вивезення з території республіки «повноцінного» контингенту, швидка деградація тих, хто залишився, породила серйозний конфлікт між виправно-трудо́вими підрозділами й господарськими органами, які використовували працю в'язнів, оскільки ВТУ не могли забезпечити їх здоровою, працездатною робочою силою. Так, начальник політвідділу ВТТК МВС УРСР Опаленко в доповідній записці у ЦК КП(б)У повідомляв, що підприємства перестали забезпечувати табори й колонії автотранспортом, паливом, відмовляють у проведенні будівельно-ремонтних робіт з їх благоустрою, більше того, наполягають на закритті підрозділів і звільненні займаних ними приміщень, що належать госпорганам. В особливо важкому становищі опинився Донлаг, оскільки для роботи у шахтах були потрібні найбільш здорові в'язні. Надії на поліпшення стану трудових ресурсів за рахунок нових засуджених не виправдовувалися, оскільки спецконтингент, який надходив зі слідчих в'язниць у табори і колонії, був виснажений та відповідав лише 3-й і 4-й категоріям⁷². За дев'ять місяців 1947 р. із в'язниць було прийнято 48 тис. осіб «неповноцінного» контингенту⁷³.

⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.104.

⁶⁸ Інваліди, хворі на невиліковні недуги, а також жінки з дітьми, за винятком осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини», звільнялися з місць позбавлення волі відповідно до наказу МВС, МДБ, Мін'юсту і генпрокурора СРСР від 16 вересня 1946 р., указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 серпня 1947 р. (див.: *История сталинского Гулага...* – Т.4. – С.37–38).

⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.270.

⁷⁰ Див.: *ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960.* – С.441–442.

⁷¹ Див.: *История сталинского Гулага...* – Т.4. – С.54.

⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.102.

⁷³ Там само. – Арк.269.

Серйозне зниження фізичного стану в'язнів, що спостерігалось впродовж 1946–1947 рр. по всій території «архіпелагу ГУЛАГ», в умовах різкого погіршення якості трудових ресурсів поставило під загрозу виконання виробничих завдань. Це змусило гулагівське керівництво різних рівнів підсилити «турботу» про «робітничий фонд». Л.Разгон справедливо зазначав:

«Намагаючись отримати від ув'язнених велику “віддачу”, вони розуміли, що для цього треба їх годувати трохи краще. Щоб дійти до цієї істини не вимагалось ані особливого розуму, ані гуманістичних вивертів: більшість начальників були із селян і знали, як треба поводитися з худобою»⁷⁴.

На підставі наказу МВС СРСР №0281 від 6 травня 1948 р. було збільшено ліміти пайкового забезпечення. Так, за основною нормою в'язні почали отримувати 700 г хліба, 110 г крупи, 20 г м'яса, 60 г риби, 650 г картоплі й овочів (утім, за наявності ресурсів), 10 г пшеничного борошна⁷⁵. Це дещо знизило гостроту продовольчої проблеми, послабило лещата голоду. Однак багатьох «доходяг» це вже не врятувало...

Підсумовуючи, сформулюємо найбільш важливі висновки. Головний із них, і на якому, на нашу думку, слід акцентувати увагу, полягає в тому, що голод, котрий у 1946–1947 рр. охопив переважну частину території УРСР, суттєво позначився не лише на життєдіяльності сільських жителів, певною мірою містян, а й на функціонуванні гулагівської системи, і найбільше – на виправно-трудовах таборах і колоніях, розташованих на території республіки.

З одного боку, голод 1946–1947 рр. виявився чинником, який штовхав багатьох голодуючих і нужденних жителів сіл і міст (переважно через безвихідь) на здійснення дрібних злочинів, зокрема крадіжок державного й особистого майна громадян. Як наслідок, упродовж означеного періоду кількість ув'язнених збільшилася вдвічі – утричі. Своєю чергою, зростання числа в'язнів спричинило збільшення кількості установ системи ГУЛАГ. Отже, голод став причиною різкого збільшення чисельності засуджених (переважно за незначні злочини) та кількості виправно-трудовах установ для їх утримання. При цьому «особливо небезпечних злочинців», до яких зараховували «повстанців і бандерівців», із території республіки було переведено у ВТУ віддалених, переважно східних і північних, регіонів СРСР.

З іншого боку, голод в УРСР та російському Чорнозем'ї суттєво ускладнив становище й умови життя в'язнів цих установ. У другій половині 1946 р. продовольче забезпечення контингенту різко погіршилося переважно через підвищення пайкових цін на продовольство у середньому вдвічі, що призвело до збільшення витрат на утримання виправно-трудовах установ на понад 80%. Відбулося різке погіршення фінансового становища ВТУ, виникли перебої з постачанням продовольства, особливо в районах, які найбільше постраждали

⁷⁴ Див.: Разгон Л.Э. Непридуманное: Повесть в рассказах. – Москва, 1989. – С.174.

⁷⁵ Див.: История сталинского Гулага... – Т.4. – С.429.

від посухи. Так, продовольчі фонди ВТУ на території УРСР в 1947 р. було забезпечено у середньому лише на 60%. Зважаючи на те, що чинні норми покривали лише мінімальні життєві потреби ув'язнених, навіть незначне їх зменшення призводило до незворотних наслідків для здоров'я. Крім того, чимала частина продовольства розкрадалася табірною адміністрацією, вільнонайманими, обслугою з числа ув'язнених.

Через відсутність належного харчування та хронічне недоїдання значно збільшилася захворюваність контингенту таборів і колоній. На жовтень 1947 р. 3/4 утримуваних у ВТУ УРСР в'язнів відповідали 3-й і 4-й категоріям працездатності, тобто були серйозно хворими або інвалідами. Це перевищувало загальноулагівський показник (70%) і свідчило про те, що фізичний стан утримуваних в УРСР засуджених був гіршим, ніж у середньому по СРСР.

Голод став причиною відчутного підвищення показника смертності у виправно-трудовах таборах і колоніях СРСР, яка вдвічі перевищувала загальну смертність населення по країні. Рівень смертності ув'язнених у 1946–1948 рр. у цілому по СРСР, та по УРСР зокрема, був найвищим за всі післявоєнні роки.

Реагуючи на важке становище, що склалася у системі ВТУ СРСР, керівництво ГУЛАГ було змушене вжити певних заходів щодо зменшення голоду серед в'язнів і поліпшення «фізичного профілю» контингенту: створювалися спеціальні оздоровчі колонії (табірні пункти), на місцях було посилено контроль за розподілом продовольчих ресурсів, розгорнуто підсобні господарства, організовано збір дикорослої зелені для покращення раціону харчування, упроваджувався досвід самостійного приготування їжі об'єднаними бригадами за типом артільних кухонь. У січні 1947 р. МВС СРСР запровадив гарантовану норму (600 г) видачі хліба. Проте основний шлях виходу з катастрофічного становища, яке склалося, керівництво системи ГУЛАГ убачало у частковому перекладенні турботи про продовольче та речове забезпечення ув'язнених на плечі їхніх сімей і родичів. Це виявилось, зокрема, у тимчасовому дозволі безперешкодного прийому в'язнями продовольчих і речових посилок від родичів.

Усі ці заходи, хоча й були недостатньо ефективними та запізненими, у цілому дещо послабили лещата голоду в таборах і колоніях. Але причини боротьби гулагівського керівництва з його наслідками полягали аж ніяк не в гуманності – до цього спонукала загроза невиконання таборами та колоніями запланованих виробничих завдань через серйозне погіршення фізичного стану в'язнів, що спостерігалось впродовж 1946–1947 рр. по всій території країни. Адже основним завданням радянської системи виконання покарань була реалізація масштабних економічних проектів та напружених «народногосподарських» планів.

Famine of 1946–1947 is one of the very detailed studies of events in the history of Ukraine. However, as the famine affected the existing at the time a forced labor system, how it affected the situation of the prisoners have not seen either in Ukrainian or in Russian historiography. This article is the first attempt to reveal this page of the history.

Keywords: GULAG, labor camps and colonies, prisoners, famine of 1946–1947, Ukrainian SSR.

В.Ю.ГОДЛЕВСЬКА*

МОДЕРНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ІСПАНІЇ В ПЕРІОД КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ (1980–1990-ті рр.)

Досліджується процес реформування системи соціального забезпечення в Іспанії в умовах утвердження демократії. Висвітлюється процес становлення національної системи соцзабезпечення, відповідних її служб та їх основні функції. Дослідження здійснене на підставі аналізу законодавчої бази 1980 – середини 1990-х рр.

Ключові слова: демократизація, консолідація демократії, соціальне забезпечення, пенсія, матеріальна допомога, субсидія.

Після Другої світової війни в Європі спостерігався сплеск симпатій до ідеалу соціальної держави (держави загального добробуту), де існує державна відповідальність за добробут громадян, яку не можливо покласти ані на самого індивіда, ані на приватну корпорацію або місцеву владу. Держава надає пільги й вирішує проблеми соціального забезпечення, особливо у сфері охорони здоров'я, освіти, пенсій, забезпечення житлом, матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та у випадку безробіття, грошових доплат низькооплачуваним працівникам тощо. Фінансування цих витрат здійснюється державними страховими програмами і через систему оподаткування, що зменшує соціальну нерівність за допомогою перерозподілу ресурсів. Тоді як у багатьох країнах Заходу вже наприкінці 1970 – на початку 1980-х рр. заговорили про кризу ідеї загального добробуту, в Іспанії активно йшов процес становлення соціальної держави.

Однією з опор держави загального добробуту вважається система соціального забезпечення, а отже і право громадянина на соціальний захист у разі безробіття, хвороби, інвалідності, настання старості або іншого випадку втрати коштів для існування за незалежних від індивіда обставин. Реформи у сфері системи соцзабезпечення, особливо у трансформаційних суспільствах, – один із найбільш важливих і соціально значущих напрямів державної політики, що вимагає зваженого підходу.

Основний історіографічний доробок із зазначеної проблеми – це результат зусиль іспанських авторів. Так, низку праць, присвячених проблемам соціального забезпечення в Іспанії, видав голова Ібероамериканської організації соціального забезпечення А.Х.Фернандес. Будучи економістом за освітою, упродовж 1982–1986 рр. він був генеральним директором юридичного й економічного управління соціальним забезпеченням Іспанії, а у 1986–1996 рр. – генсекретарем соціального забезпечення. Основні його праці присвячено

* Годлевська Валентина Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету
E-mail: maolpava@uandex.ru

вивченню еволюції соціального забезпечення в Іспанії, фінансовим аспектам, аналізу деяких нормативних актів, суспільних витрат, проблемі соціального захисту громадян в контексті європейської інтеграції¹.

К.Б.Ерреро у праці «100 років соціального забезпечення в Іспанії (1900–2000)» ґрунтовно розглядає поняття та норми соціального забезпечення, його історію й еволюцію в Іспанії, функції, компетенцію, юридичний режим і структуру основних органів соцзабезпечення (Генеральне казначейство соціального забезпечення, Національний інститут соціального забезпечення, Соціальний інститут морського флоту тощо), поняття максимальних і мінімальних внесків, міжнародні договори та загальноєвропейські правила соціального забезпечення².

Автори колективної монографії «Державне та приватне управління соціальним забезпеченням в Іспанії» К.Вільяр, І.Марія, М.Перес, Х.Луїс дослідили приватизацію комунальних послуг у контексті соціального забезпечення, управління національною системою соціального забезпечення, функції керівних організацій, розподіл компетенції між державою й автономіями, роль підприємницьких товариств взаємодопомоги у системі соціального забезпечення в Іспанії³. Аналіз результатів функціонування системи соцзабезпечення, основні витрати держави та автономій у статті «Деякі аспекти законного контролю системи соціального забезпечення в Іспанії» розглянули Л. де Паблос Ескобар, А. Валиньо Кастро⁴. Цю проблему також вивчали інші іспанські фахівці⁵.

Соціальному захисту іспанських трудящих присвячено статтю росіянки Т.Баранової, яка висвітлила процес реформування системи соціального забезпечення в Іспанії впродовж 1980-х рр., зосередившись в основному на пенсійній сфері та матеріальній допомозі при безробітті⁶. Проблеми соціального забезпечення у сфері охорони здоров'я розглянуто у статті К.Белікової⁷. Зазначені автори позитивно оцінюють процес модернізації системи соціального захисту громадян у 1980–1990-х рр.

¹ *Fernández A.J.* La reforma financiera de la Seguridad Social en los presupuestos de 1989 // La financiación de la protección social: La reforma financiera del sistema español de seguridad social en 1989. – Madrid, 1991. – P.521–532; *Idem.* Mercado Unico y seguridad social (el gasto social en España en relación con Europa) // Los sistemas de seguridad social y el Mercado Unico Europeo. – Madrid, 1993. – P.401–410; *Idem.* La Seguridad Social en España // La situación social en España. – Madrid, 2005. – P.127–148; *Idem.* Aspectos económicos de la S. Seguridad Social y la Ley 26/85 de medidas urgentes // Economías. – 1985. – №17. – P.191–196; *Idem.* La Seguridad Social en España: Evolución y situación actual // La situación social en España. – Madrid, 2009. – P.213–260.

² *Herrero C.B.* 100 años de Seguridad Social en España (1900–2000). – Madrid, 2009. – 258 p.

³ *Villar C., María I., Pérez M., Luis J.* Público y privado en la gestión de la seguridad social en España. – Madrid, 2008. – 304 p.

⁴ *Pablos Escobar L. de, Valiño Castro A.* Algunos aspectos del control legal del sistema de Seguridad Social en España // VI Encuentro de Economía Pública: el gasto social y su financiación: 4–6 de febrero de 1999 (див.: [Електронний ресурс]: <http://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3143761.pdf>).

⁵ *Marcos A.M., Martín L.M.* Efectos de las pensiones de la seguridad social sobre la oferta de trabajo en España // Investigaciones económicas. – 1990. – №2. – P.291–303; *Diaz Garcia M.A.* La Seguridad Social en España: Situación actual y algunas reflexiones sobre su futuro // Cuadernos de relaciones laborales (Madrid). – 1996. – №8. – P.86–105.

⁶ *Баранова Т.Н.* Социальная защита испанских трудящихся // Политические исследования. – 1991. – №6. – С.149–154.

⁷ *Беликова К.М.* Государственная медицина в системе социального обеспечения Испании: правовые аспекты // Правовые вопросы в здравоохранении. – 2012. – №1. – С.68–77.

В історії соціального забезпечення в Іспанії можна виділити три основних етапи:

1. 1900–1963 рр. У 1900 р. було ухвалено перший нормативний акт у сфері соціального забезпечення – закон про нещасні випадки на виробництві. 1908 р. створюється Національний інститут прогнозу, який об'єднав усі каси взаємодопомоги, що займалися соціальним страхуванням. У 1923 р. було започатковане страхування материнства (з 1931 р. – обов'язкове), у 1931 р. – по безробіттю, 1942 р. – за хворобою, старістю та інвалідністю.

2. 1963–1976 рр. У 1963 р. було ухвалено закон про основи соціального захисту, головною метою якого стало створення єдиної моделі системи соцзахисту, що передбачала публічне управління й участь держави у його фінансуванні⁸. Пізніше ці принципи було перенесено на загальний закон про соціальне забезпечення (1966 р.). Проте він ще був переповнений застарілими нормами, адже соціальні виплати не співвідносилися з фактичним розміром заробітної плати працівника, була відсутня періодична індексація таких виплат тощо. Проблеми у фінансовій сфері мав вирішити закон про фінансування й підвищення якості захисних заходів (1972 р.). Проте до ухвалення в 1978 р. Конституції Іспанії ніяких заходів щодо поліпшення ситуації вжито не було.

3. 1977–1994 рр. Після смерті засновника авторитарного режиму Ф.Франко (листопад 1975 р.) в Іспанії в усіх сферах життєдіяльності держави, у тому числі й у соціальній, почалися демократичні перетворення. У 1977 р. було підписано «пакт Монклоа» – угоду між демократичним урядом, представниками парламенту та всіма політичними партіями (як лівими, так і правими) про стратегію будівництва демократичного суспільства в Іспанії. Обопільні зобов'язання та гарантії щодо соціальної сфери торкалися бюджетної політики, соціального страхування, цін і зарплатні, субсидій, зайнятості⁹.

У грудні 1978 р. було ухвалено конституцію країни, ст.41 котрої проголосувала, що публічна влада підтримує державну систему соціального забезпечення для всіх громадян, гарантує потенційну наявність і фактичне надання соціальних послуг у разі потреби, і передусім при безробітті. Особливо підкреслюється, що послуги ці безкоштовні. Соціального забезпечення торкаються також ст.25, п.2 – про права засуджених на соціальне забезпечення; ст.39, п.1 – про гарантії стосовно громадського, економічного, юридичного захисту сім'ї (субсидії на соціальне забезпечення); ст.43 – право на захист здоров'я (соціальне забезпечення реалізується за допомогою медичних послуг); ст.49 – про політику держави стосовно фізично або психічно нездорових людей; ст.50 – про право літніх громадян на пенсію; ст.148–149 – про розмежування компетенції держави й автономій у сфері соціального забезпечення¹⁰.

На основі положень Конституції 1978 р. було проведено першу велику реформу у соціальній сфері, основні положення котрої відображено в королівському декреті-законі «Про управління соціальним забезпеченням, охороною

⁸ *Herrero C.B.* 100 años de Seguridad Social en España (1900–2000). – P.31–74.

⁹ *Los pactos de la Moncloa // Transición política y consolidación democrática: España (1975–1986).* – Madrid, 1992. – P.475–476.

¹⁰ *Испания: Конституция и законодательные акты.* – Москва, 1982. – С.38, 42–43, 45, 81–82.

здоров'я та зайнятості» (1978 р.)¹¹. За цим актом на виконання домовленостей, зафіксованих у «пактах Монклоа», створювалася система інституціональної участі соціальних агентів, що сприяла прозорості й раціоналізації системи соціального страхування, а також нова система управління. У жовтні 1982 р. на парламентських виборах перемогу здобула Іспанська соціалістична робітничая партія (ІСПП), яка перебувала при владі до 1996 р. Відтак міністерство праці та соціального забезпечення очолювали соціалісти Х.Альмунія (1982–1986 рр.), М.Чавес (1986–1990 рр.), Л. Мартінес Новаль (1990–1993 рр.) та Х. Антоніо Ґріньян (1993–1996 рр.).

На початок 1980-х рр. у системі соціального забезпечення проявилася серія проблем:

– невизначеність відносно еволюції системи та її стабільності, заради чого створювалася Комісія з аналізу й раціоналізації соціального забезпечення; між профспілками та урядом було укладено національний договір про зайнятість (червень 1981 р.); створено Фонд захисту від безробіття (1982 р.) та «Білу книгу» (документ, в якому викладалася урядова позиція, відкрита для дискусії з громадськістю, стосовно модернізації системи соціального забезпечення, 1982 р.);

– вузькість системи соціального захисту населення, недостатня його інтенсивність, виражена в зменшених пенсіях для чималої групи пенсіонерів як наслідок особливого механізму сплати внесків;

– високий рівень надання необов'язкових виплат (найяскравіший приклад – різке зростання пенсій по інвалідності) і невиконання зобов'язань сплати внесків (чинники, що впливали на легітимність самої системи);

– використання механізмів соціального забезпечення для вирішення проблем, які не були пов'язані з цією сферою, що призводило до зайвих фінансових витрат;

– серйозні прорахунки в управлінні як наслідок нереалізованості реформи 1978 р.¹²

У цій ситуації протягом 1980-х рр. було вжито ряд заходів. У квітні 1984 р., після Міжнародної конференції пенсійних фондів, міністр праці та соціального забезпечення Х.Альмунія заявив про необхідність глибокої реформи системи соціального забезпечення, у першу чергу її пенсійної складової. Королівським указом від 23 травня 1984 р. було визначено справедливі умови зростання пенсій інвалідів¹³.

У 1984 р., як наслідок зростання безробіття (з 11,5% в 1980 до 21,9% в 1984 рр.) і збільшення періодів тривалості перебування без роботи, виникла нагальна необхідність реформувати чинне законодавство у сфері відповідних

¹¹ Real Decreto-ley 36/1978, de 16 de noviembre, sobre gestión institucional de la Seguridad Social, la salud y el empleo // Boletín Oficial del Estado. – 1978. – №276 (de 18 de noviembre). – P.26246–26249.

¹² Boletín Oficial de las Cortes Generales, Congreso de los Diputados. – 1995. – №134 (12 de abril). – P.7.

¹³ Almunia afirma que la ley de pensiones afronta los problemas de la S. Social // La Vanguardia. – 1984. – 28 abril. – P.39; El ministro de Trabajo anuncia la próxima reforma de la Seguridad Social // El País. – 1984. – 28 de abril; Real Decreto 1071/1984, de 23 de mayo, por el que se modifican diversos aspectos en la normativa vigente en materia de invalidez permanente en la Seguridad Social // Boletín Oficial del Estado. – 1984. – №136 (de 7 de junio). – P.16360–16361.

виплат. За законом «Про захист від безробіття» від серпня 1984 р. було істотно змінено й доповнено низку статей «Основного закону про зайнятість» (1980 р.)¹⁴. Так, максимальна тривалість виплати допомог по безробіттю збільшувалася з 18 до 24 місяців залежно від періоду раніше сплачених внесків; право на допомогу по безробіттю отримали трудящі, на яких воно раніше не поширювалося (наприклад, колишні засуджені); встановлювався мінімум заробітної плати; надавалися субсидії безробітним старше 55 років, щоб вони могли дочекатися виходу на пенсію за віком. Також було визначено суми матеріальної допомоги з безробіття: у перші шість місяців ті, хто не мав роботи, отримували 80% мінімальної міжгалузевої зарплати; із сьомого по дванадцятий включно – 70%; із тринадцятого місяця – 60%¹⁵.

Із метою встановлення рівноваги та пропорційності в податкових надходженнях, у липні 1985 р. було ухвалено закон «Про термінові заходи щодо раціоналізації структури й форм соціального забезпечення»¹⁶, що сприяло економічній стабільності системи. Повторно проведена часткова кореляція між сплатою внесків і виплатами служила утвердженню форм соціального захисту. Також цей нормативний акт упровадив інші заходи, спрямовані на вдосконалення соціального захисту: скасування обов'язкової заяви на отримання пенсій за віком та інвалідністю; автоматична індексація пенсій залежно від рівня споживчих цін на початку кожного фінансового року; збільшення терміну відрахування внесків до системи соціального забезпечення з 10 до 15 років (що спричинило протести трудящих); можливість дострокового виходу на пенсію для окремих категорій громадян.

Цей закон викликав неоднозначну реакцію серед громадськості та політичних сил. Так, категорично проти виступили центристи й комуністи, натомість права партія Народний альянс утрималася від будь-яких заяв із цього приводу. Почалося перше серйозне протистояння між профспілками (Загальним союзом трудящих, Робітничими комісіями) та соціалістичним урядом через зменшення пенсій деяким категоріям громадян і збільшення термінів відрахування внесків до системи соцзабезпечення. 4 червня 1985 р. профспілки організували акції протесту у тридцяти провінціях Іспанії. Проте керівництво Загального союзу трудящих не вимагало від парламентарів, котрі його представляли, голосувати проти цього закону¹⁷.

Починаючи з 1990-х рр. у сфері захисту від безробіття було проведено серію відмінних від попередніх реформ, суть котрих полягала у скороченні періодів надання виплат та зменшенні їх кількості. У квітні 1992 р. уряд розробив «План узгодженості з ЄС» на період 1992–1996 рр., в якому передбачалися наміри реформувати систему допомоги з безробіття як у плані адміністрування,

¹⁴ Ley 31/1984, de 2 de agosto, de protección por desempleo, por la que se modifica el título II de la Ley 51/1980, de 8 de octubre // Ibid. – 1984. – №186 (de 4 de agosto). – P.22725–22731.

¹⁵ Ibid. – P.22728.

¹⁶ Ley 26/1985, de 31 de julio, de medidas urgentes para la racionalización de la estructura y de la acción protectora de la Seguridad Social // Ibid. – 1985. – №183 (de 1 de agosto). – P.24452–24454.

¹⁷ El Gobierno se queda solo ante la reforma de la Seguridad Social // El País. – 1985. – 28 de abril; Serrano R. La ejecutiva de UGT no forzará a sus militantes parlamentarios para que voten contra la ley de pensiones // Ibid. – 18 de mayo; UGT y CC OO se manifiestan en más de 30 provincias contra la reforma de las pensiones // Ibid. – 4 de junio.

так і змісту самої системи захисту. Запропоновані зміни були глибокими та спрямовувалися на встановлення необхідної рівноваги між увагою до безробітних і створенням достатніх стимулів для пошуку ними роботи. У цьому руслі було витримано королівський декрет «Про термінові заходи щодо заохочення зайнятості й захисту від безробіття» від 3 квітня 1992 р. і відповідний закон від 30 липня того ж року¹⁸.

Ще одне нововведення у процесі реформ – поширення охорони здоров'я на всіх громадян, як визначалося у «Загальному законі про охорону здоров'я» (1986 р.)¹⁹. Згідно з цим нормативним актом, право на медичне обслуговування за місцем проживання поширювалося на всіх іспанців, а також іноземців, котрі перебували на національній території. У вересні 1989 р. вийшов королівський декрет, за яким страхування у сфері охорони здоров'я, що надається службами соціального забезпечення, поширилося й на громадян без достатніх матеріальних ресурсів, тобто на тих, хто отримував мінімальну заробітну плату²⁰.

Інший важливий аспект реформи соціального забезпечення – прогрес мінімальних пенсій у співвідношенні найменшої звичайної пенсії до мінімальної заробітної плати, збільшення кількості пенсій. Заходи в пенсійній сфері, ухвалені 1989 р., підвищили купівельну спроможність громадян. За законом про встановлення неоподатковуваних надходжень у галузі соціального забезпечення (1990 р.)²¹ право на пенсії за віком та інвалідністю отримали малозабезпечені громадяни, котрі навіть не мали змоги робити внески у сферу соцзабезпечення. Відтак база пенсійного забезпечення зросла на 2 млн нових пенсіонерів (при загальній кількості 7,6 млн)²².

На початку 1990-х рр. Іспанію вразила нова економічна криза. Суттєве зростання безробіття, яке вона викликала, серйозно загрожувало фінансуванню соціального забезпечення. Тож у червні 1991 р. було створено Економічну й соціальну раду – консультативний орган, який служив майданчиком постійного діалогу між суспільством та урядом задля ухвалення ефективних рішень²³. Але головним кроком у реформуванні системи соціального забезпечення стала нова редакція «Загального закону про соцзабезпечення» від червня 1994 р.²⁴

¹⁸ Real Decreto-ley 1/1992, de 3 de abril, de Medidas Urgentes sobre Fomento del Empleo y Protección por Desempleo // Boletín Oficial del Estado. – 1992. – №84 (de 7 de abril). – P.11644–11647; Ley 22/1992, de 30 de julio, de medidas urgentes sobre fomento del empleo y protección por desempleo // Ibid. – №186 (de 4 de agosto). – P.27112–27116.

¹⁹ Ley 14/1986, de 25 de abril, General de Sanidad // Ibid. – 1986. – №102 (de 29 de abril). – P.15207–15224.

²⁰ Real Decreto 1088/1989, de 8 de septiembre, por el que se extiende la cobertura de la asistencia sanitaria de la Seguridad Social a las personas sin recursos económicos suficientes // Ibid. – 1989. – №216 (de 9 de septiembre). – P.28657–28658.

²¹ Ley 26/1990, de 20 de diciembre, por la que se establecen en la Seguridad Social prestaciones no contributivas // Ibid. – 1990. – №306 (de 22 de diciembre). – P.38246–38251; El Congreso aprueba la ley de pensiones no contributivas // El País. – 1990. – 14 de septiembre.

²² Powell Ch. España en democracia: 1975–2000. – Barcelona, 2001. – P.457.

²³ Ley 21/1991, de 17 de junio, por la que se crea el Consejo Económico y Social // Boletín Oficial del Estado. – 1991. – №145 (de 18 de junio). – P.20017–20019.

²⁴ Real Decreto Legislativo 1/1994, de 20 de junio, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley General de la Seguridad Social // Ibid. – 1994. – №154 (de 29 de junio). – P.20658–20708; Aprobado el texto refundido de la Ley General de la Seguridad Social // El País. – 1994. – 18 de junio.

Відтепер структура управління системою соціального забезпечення в Іспанії була представлена установами, що працювали під керівництвом і наглядом департаментів відповідних міністерств: Національний інститут соціального забезпечення, Національний інститут здоров'я, Національний інститут соціальних послуг (створені ще в 1978 г.)²⁵.

Національний інститут соціального забезпечення – це орган, підпорядкований міністерству праці та соцзабезпечення, йому довірене адміністрування відповідних виплат (вихід на пенсію, інвалідність, смерть, удівство, сирітство, тимчасова непрацездатність, материнство, народження третьої та наступних дітей тощо). Національний інститут здоров'я – один із керівних органів системи соціального забезпечення, підпорядкований міністерству охорони здоров'я й захисту споживачів. Національний інститут соціальних послуг відповідає за надання системою соцстрахування пенсій по інвалідності та за віком із неподаткових виплат, а також за зв'язки з іноземними й міжнародними органами за програмами міжнародної співпраці.

На підставі ст.9 «Загального закону про соцзабезпечення» система соціального забезпечення була об'єднана в наступні режими: 1) загальний соціального забезпечення; 2) особливий незалежних працівників; 3) сільськогосподарський особливий; 4) особливий трудівників моря; 5) особливий цивільних, державних службовців та військових; 6) особливий прислуги; 7) студентів. Із метою збереження цілісності системи соціального забезпечення кожен з особливих режимів може стати складовою загального (ст.10, п.5). Основні види допомоги викладено у ст.38: а) медичне обслуговування у випадках материнства, хвороби, надзвичайних подій; б) тимчасова непрацездатність, інвалідність, вихід на пенсію, безробіття, смерть, удівство, сирітство та особливі ситуації; в) надання послуг щодо перенавчання й реабілітації інвалідів, допомога особам похилого віку тощо.

У 1980-х рр. в Іспанії було вжито ряд заходів щодо підвищення фінансової стабільності системи соцзабезпечення. У цей період створено Інформаційне управління системи соцзабезпечення – для координації й контролю надання відповідних послуг різними установами соціальної сфери²⁶.

Кошторис системи соцзабезпечення – складова державного бюджету, тож для ефективнішого контролю за витрачанням коштів уряд за спільною пропозицією міністрів праці й соціального забезпечення та економіки й фінансів розробив механізми державного втручання в управлінську діяльність органів соцзабезпечення, які передбачають щорічні аудиторські перевірки. У разі недостатності ресурсів установи для проведення таких перевірок можуть залучатися приватні аудиторські структури (ст.93 «Загального закону про соцзабезпечення»). Звіти компаній, що входять у систему соціального забезпечення, готуються за тими ж правилами та процедурою, що й звіт про виконання державного бюджету (ст.94)²⁷.

²⁵ Real Decreto Legislativo 1/1994, de 20 de junio... – P.20671.

²⁶ *Беликова К.М.* Государственная медицина в системе социального обеспечения Испании... – С.68–77.

²⁷ Real Decreto Legislativo 1/1994, de 20 de junio... – P.20677–20678.

Система соцзабезпечення фінансується:

– із коштів, що надаються за прогресивною шкалою державою (вони складають невід'ємну частину держбюджету), а також виділених на особливі потреби або з кон'юнктурних міркувань (ст.86, п.2 «Загального закону про соцзабезпечення», відносяться до неподаткових надходжень);

– із податків, котрі сплачуються зобов'язаними особами (ст.86, п.2, відносяться до податкових надходжень);

– від різного роду зборів, штрафів та інших виплат (ст.86, п.2, відносяться до податкових надходжень);

– прибутків, відсотків та інших коштів, отриманих від використання майна, що належить системі соцстрахування (ст.86, п.2, відносяться до неподаткових надходжень).

За діяльністю системи соцзабезпечення наглядає також Інспекція з праці та соціального забезпечення, яка контролює виконання положень законодавства передусім на предмет шахрайства, затримок виплат, а також внесків для поповнення фондів Генерального казначейства соцзабезпечення. Останнє утворює стабілізаційний фонд, що діє на основі принципу фінансової єдності та слугує для покриття витрат системи (ст.87)²⁸.

Соціальне забезпечення має обов'язковий характер й діє довічно. Суб'єктами системи у частині податкових надходжень виступають фізичні особи та підприємства, указані в ст.7, п.1 «Загального закону про соцзабезпечення». Якщо вони не виконують своїх обов'язків, заявити про це можуть зацікавлені особи або адміністрація системи соцзабезпечення (ст.12–13).

Сплата внеску на соціальне забезпечення обов'язкова в рамках як загального, так і спеціального режимів. У рамках кожного різновиду режиму соцзабезпечення вказується перелік зобов'язаних до виплат суб'єктів (ст.15). Так, у рамках загального режиму обов'язок сплачувати внесок до фонду соціального забезпечення покладається на працівника та його роботодавця (ст.103, п.1–2). Коли відбуваються нещасні випадки на виробництві, професійні захворювання, внесок сплачує тільки роботодавець (ст.103, п.2 «Загального закону про соцзабезпечення»).

Система соціального забезпечення у сфері податкових надходжень поширюється на все населення країни незалежно від статі, професії тощо, а також на іноземних громадян, котрі перебувають на території Іспанії на законних підставах (ст.7, п.1 «Загального закону про соцзабезпечення»), за умови, що вони тут працюють і підпадають під одну з наступних категорій:

– наймані працівники, зайняті в різних сферах економічної діяльності (тимчасової або постійної), включаючи надомників незалежно від виду роботи, форми й розміру отримуваної ними винагороди, а також виду трудових відносин;

– особи, старші 18 років, які працюють на себе, незалежно від факту наявності в них індивідуального або сімейного підприємства;

– учасники кооперативів;

– студенти;

– державні службовці, військові.

²⁸ *Беликова К.М.* Государственная медицина в системе социального обеспечения Испании... – С.68–77; Real Decreto Legislativo 1/1994, de 20 de junio... – P.20676.

Кошти від неподаткових надходжень до системи соцзабезпечення використовуються на потреби всіх іспанців, що проживають на території країни (ст.7, п.3), а також іспаномовних латиноамериканців, португальців, бразильців, громадян Андорри, філіппінців, котрі прирівнюються у цьому випадку до іспанців (ст.7, п.5 «Загального закону про соцзабезпечення»).

У середині 1990-х рр. економічна ситуація ще не стабілізувалася. Крім того, серія демографічних досліджень, проведених різними установами, продемонстрували, що іспанська система соціального забезпечення не відповідає реальним потребам і в перспективі може створити ряд серйозних проблем. Відтак із депутатів усього політичного спектру було створено робочу групу з метою вивчення й глибокого аналізу ситуації, а також розробки дієвих реформ. У результаті спільних зусиль розроблено остаточний документ, підписаний у лютому 1995 р. і відомий як «договір Толедо»²⁹. У документі пропонувалося: розподіл джерел фінансування; встановлення фінансових резервів; фінансування особливих режимів; прогрес механізмів стягування податків; спрощення та інтеграція особливих режимів; справедливе оподаткування системи соціального забезпечення; можливість збільшення пенсійного віку; формування купівельної спроможності пенсій та ін.³⁰

Витрати на соціальне забезпечення з початку 1980-х рр. еволюціонували. Якщо в 1980 р. загальна сума витрат дорівнювала 1,7 млрд песет, то в 1995 р. – майже 11 млрд песет. У 1980 р. витрати на соціальне забезпечення становили 11,44% ВВП, натомість у 1995 р. – 15,95%³¹. Якщо в 1980 р. Іспанія давала на соцзабезпечення тільки 65% того, що витрачали в Німеччині, Франції, Італії та Великобританії, то до 1994 р. – уже 87%. З іншого боку, витрати на соціальний захист одного жителя зросли до 10% у 1983–1986 рр., до 18% – у 1986–1989 рр. і 22% – у 1989–1992 рр.³²

Табл. 1
Еволюція державних витрат у системі соцзабезпечення (млн песет)³³

Витрати	1980 р.	1985 р.	1990 р.	1995 р.
Пенсії	875 049	2 119 560	3 780 659	6 398 256
Тимчасова непрацездатність за хворобою (короткочасна)	115 429	186 165	375 845	466 671
Тимчасова непрацездатність (тривала)	32 469	39 180	37 960	67 004
Материнство	–	–	5617	11 364
Сімейні виплати	57 736	47 151	31 699	98 309

²⁹ Boletín Oficial de las Cortes Generales, Congreso de los Diputados. – 1995. – №134 (12 de abril). – 50 p.

³⁰ Ibid. – P.15–17.

³¹ Ibid. – P.134.

³² Zabalza A. El estado de bienestar: un pacto so social // El País. – 1994. – 8 de agosto.

³³ Джерело: Boletín Oficial de las Cortes Generales, Congreso de los Diputados. – 1995. – №134 (12 de abril). – P.41.

Медична допомога	572 446	1 044 300	2 114 428	3 310 096
Інше	81 414	143 810	404 638	541 545
Усього	1 734 543	3 580 966	6 750 854	10 893 245

Табл.2

Середня соціальна пенсія на одну особу в місяць (песети)³⁴

Рік	Пенсія за інвалідністю	Пенсія за віком	Пенсія вдівства	Пенсія сирітства	Сімейні субсидії
1980	50 842	52 694	35 122	30 999	41 213
1983	54 162	54 668	34 221	31 995	40 105
1985	54 335	57 618	33 621	31 434	38 944
1990	60 836	65 915	40 387	33 771	40 778
1995	66 983	73 583	45 355	34 139	33 865

Таким чином, наприкінці минулого століття соціальний захист населення став основним атрибутом соціальної політики іспанської держави. Завдання системи полягало в поліпшенні та вдосконаленні соцзахисту громадян, збільшенні матеріальної допомоги, надання її тим категоріям населення, які раніше не отримували її, підтримці стабільності прибутків громадян, надання рівного доступу до медичної допомоги та необхідних соціальних послуг. Соціальний захист став найважливішою складовою національної економіки. Важливим був також процес поступової кореляції сплачуваних внесків із реальними заробітними платами, індексація пенсій залежно від зміни показників споживчих цін, спрощення структури соціального забезпечення, розмежування фінансування. Завдяки підтримки ідей держави загального добробуту та реалізації реформ у сфері соціального забезпечення іспанські соціалісти змогли забезпечити політичну стабільність у країні, отримати підтримку суспільства та залишатися при владі 14 років.

³⁴ Джерело: *Diaz Garcia M.A. La Seguridad Social en España: Situación actual y algunas reflexiones sobre su futuro.* – P.89.

The paper explores the process of reforming the social maintenance system in the conditions of approval of democracy. The author covers the process of establishing a national social security system, its related services and their basic functions. The study characteristics of the course of these processes carried out on the basis of analysis of the legislative framework 1980 – mid 90s.

Keywords: *democratization, consolidation of democracy, social maintenance, pension, welfare benefit, subsidy.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930:91:94 (4)

Ю.І.ПЕТРОВА *

КИЇВСЬКИЙ СПИСОК «ПОДОРОЖІ ПАТРІАРХА МАКАРІЯ»

Ідеться про невідомий в європейській науці поза межами України скорочений арабомовний список діаріушу Павла Алеппського про подорож антіохійського патріарха Макарія III православними країнами у XVII ст., який зберігається в Києві й чекає на наукове дослідження та публікацію. Наведено основні відомості про рукопис, його списки, історію дослідження. Окремо виділено внесок Т.Кезми та О.Пріцака, які перекладали Київський список. Окреслено перспективи дослідження рукопису в межах міжнародного проекту з видання повного критичного тексту «Подорожі».

Ключові слова: історичні джерела, «Подорож патріарха Макарія», Павло Алеппський, антіохійський патріарх Макарій III, Агатангел Кримський, Тауфік Кезма, Омелян Пріцак.

«Подорож патріарха Макарія» – знане першокласне історичне джерело, яке являє собою щоденник подорожніх нотаток архідиякона Павла Алеппського, котрий був сином і супутником антіохійського патріарха Макарія III (Makāriyus ibn al-Zaʿīm; 1600–1672 pp.), обраного на кафедру в 1647 р.¹ У другій половині XVII ст. делегація Макарія здійснила дві подорожі до православних країн (Молдавія, Волощина, Україна та Московія): першу (1652–1659 pp.) – заради збору пожертвувань для Антіохійської церкви, яка бідувала за часів османського панування (саме цю мандрівку описано у щоденнику); другу, за 10 років – на запрошення царя Олексія Михайловича для участі у суді над патріархом Ніконом (імовірно, Павло теж її описував, але текст вважається втраченим).

Масштабна праця Павла Алеппського (Būluṣ ibn al-Zaʿīm / Būluṣ al-Ḥalabī) посідає головне місце серед творів близькосхідних християн у жанрі опису подорожей – ріхля. «Подорож патріарха Макарія» («Rihlat Makāriyus») – одна з багатьох літературних пам'яток, написаних мовою, що отримала в науці назву середньоарабської (мається на увазі суміш арабської літературної та

* Петрова Юлія Іванівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А.Ю.Кримського НАН України, відділ класичного Сходу
E-mail: j.arabic2011@gmail.com

¹ Serikoff N. An «Unimaginative Compiler»: Patriarch Macarius Ibn al-Zaʿīm and his Explanations of the Names of Greek Saints // Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle: Macaire III Ibn al-Zaʿīm et Paul d'Alep: Actes du Ier Colloque international le 16 septembre 2011, Bucarest: Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov. – Bucarest, 2012. – P.135.

розмовного діалекту, у даному випадку сирійського). Свого часу академік А.Кримський охарактеризував мову щоденника Павла Алепського як «украй просту арабську, повсякчас зі значними вульґаризмами в дусі арабського наріччя Сирії, котрі не свідчать про високу книжну освіченість автора»². На той час арабомовні християни не мали класичної мусульманської освіти, яка давала можливість оволодіти мовою Корану, тож середньоарабська є характерною особливістю пам'яток арабо-християнської літератури³. Останнім часом у західній лінгвоарабістиці використовують також термін «християнська середньоарабська мова» («Christian Middle Arabic»), виокремлюючи в її історії ранню (до X ст.) і пізню (з початку XI ст.) форми⁴. Крім того, оскільки за часів османського панування арабська літературна мова загалом перебувала у стані занепаду, у рукописах, крім власне діалектизмів, зустрічаються помилки переписувачів та викривлення орфографії, через що деякі слова буває важко ідентифікувати. На жаль, автограф рукопису Павла Алепського не зберігся, і про лінгвістичний бік манускрипту можна судити лише за текстами його списків.

З іншого боку, існують дані, що автор «Подорожі» здобув більш систематичну освіту, ніж його батько (згідно зі щоденником Павла, патріарх Макарій оволодів розмовною грецькою, яка слугувала близькосхідним мандрівникам єдиним засобом порозуміння з московітами, незадовго до приїзду в Московію⁵). Талановитий син предстоятеля багато зробив для розвитку арабо-християнської культури. Крім виконання обов'язків секретаря свого батька, у Сирії він виявив себе вправним адміністратором і суспільним діячем, зробив значний внесок у відродження історіографічної традиції у православних арабів, був одним із найкращих перекладачів із грецької на арабську свого часу й загалом відрізнявся спостережливістю та допитливістю, оскільки, за його словами, уже з дитинства мав «звичку придбавати й уважно читати історичні книги»⁶. Дослідники вважають, що якби не передчасна смерть у віці 42 років у Грузії на зворотному шляху з другої подорожі, Павло міг бути одним із найвидатніших антіохійських патріархів – адже, без сумніву, він став би наступником Макарія на патріаршому престолі⁷.

Павло Алепський виявив себе дуже уважним і спостережливим дослідником, його можна назвати свідком епохи, оскільки він детально та яскраво зафіксував різні сторони життя народів, серед яких перебувала делегація антіохійського патріарха під час подорожі в період важливих історичних подій. Ретельність описів подекуди вражає подробицями, тим

² *Крымский А.Е.* История новой арабской литературы: XIX – начало XX в. – Москва, 1971. – С.46.

³ *Лебедев В.В.* Поздний среднеарабский язык (XIII–XVIII вв.). – Москва, 1977. – С.11.

⁴ *Grand'Henry J.* Christian Middle Arabic // *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics.* – Brill, 2006. – Vol.1. – P.383–387.

⁵ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским / Пер. с араб. Г.Муркоса. – Вып.3. – Москва, 2005. – С.280.

⁶ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским / Пер. с араб. Г.Муркоса. – К., 1997. – С.8.

⁷ *Панченко К.А.* Османская империя и судьбы православия на Арабском Востоке (XVI – начало XIX в.). – Москва, 1998. – 160 с.

більше що вони записані іноземним мандрівником. За свідченням самого Павла, яке багато разів повторюється на сторінках його щоденника, усі відомості, які він наводить, отримано ним «від осіб, яким можна довіряти» або «після ретельного дослідження». Допитливий подорожник поставив собі за мету скласти щоденні записки поїздки православними країнами, «аби всі могли перевірити те, що чули про них», а також «підтвердити численні факти, які заперечувалися, коли їх передавали, і котрим ніхто не вірив, уважаючи, що люди, передаючи їх, повідомляють дурниці»⁸.

Повідомлення Павла Алепського про Україну є єдиним арабомовним джерелом з історії нашої країни XVII ст. Особливий інтерес становить розповідь про зустрічі патріарха Макарія з Богданом Хмельницьким у Богуславі та Чигирині, враження від Києво-Печерської лаври та, зокрема, опис її Успенського собору – єдине письмове джерело про цей храм до пожежі 1718 р.⁹, інтерпретація Павлом Алепським історії війни козаків із поляками, опис Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого монастиря, а також нариси про народні звичаї та соціально-політичне становище тогочасної України. Не можна не помітити особливу повагу та глибокі симпатії автора до народу «землі козаків», рисами й традиціями якого щиро захоплюється близькосхідний мандрівник: «О, який це благословенний народ! І яка це благословенна країна!»¹⁰.

Слід додати, що, крім форм арабського діалектного мовлення, другим аспектом, який викликав у дослідників труднощі при перекладі рукопису, є місцеві реалії кожної країни й термінологія православної церкви. З останньою не був добре знайомий, зокрема, автор відомого англійського перекладу (1829–1836 рр.) Ф.Бельфур, відтак він випускав цілі фрагменти – на його думку нецікаві для читача (передусім довгі описи православних богослужінь і церковної архітектури), що значною мірою знизило наукову цінність праці. Список курйозів його перекладу було наведено у статті професора Лазаревського інституту Г.Муркоса – автора відомого російського перекладу (1896–1900 рр.). Наприклад, поминальну кутю (سليفة), яку родичі померлого приносять до церкви, в англійському варіанті названо «вареним м'ясом» («boiled flesh») (ці слова в арабській мові однокореневі – від кореня *slq* «варити»), вираз «пізно починають літургію» (يتضحون في القداس) передано як «обідають під час літургії» («and dine during the mass»). Найбільш курйозний випадок помилкової ідентифікації англійським перекладачем арабського слова: «Його називали Велішбаба» («They used to call him Welishbaba») كانوا يدعون له ولشبابه (тоді як мається на увазі: «Вони кликали Боже благословення на нього й на його молодість»)¹¹. Такі приклади свідчать про те, що опрацюванням подібних

⁸ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. – К., 1997. – С.7.

⁹ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским. – Вып.2: От Днестра до Москвы. – Москва, 1897. – С.1.

¹⁰ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. – С.40.

¹¹ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским. – Вып.1: От Алеппо до земли казаков. – Москва, 1896. – С.VI.

текстів може займатися лише дослідник, обізнаний в історії та культурі народу, про який ідеться, або навіть колектив науковців – не лише філологів, а й істориків, етнографів тощо. Тому-то й сам Ґ.Муркос – православний сирієць за походженням – не уникнув певних помилок при потрактуванні румунських, молдавських та українських реалій, через що зазнав критики з боку А.Кримського¹².

Списки рукопису

Текст «Подорожі патріарха Макарія» існує в кількох відомих на сьогодні списках рукопису¹³:

– Лондонський (Британського музею) – переписаний 1765 р. Із нього в 1829–1836 рр. було здійснено відомий англійський переклад Ф.Бельфура – перший переклад діаріушу, завдяки якому світ власне й дізнався про рукопис Павла Алеппського;

– Паризький (список Паризької національної бібліотеки) – найстаріший (XVII ст.) і найповніший (662 сторінки). Його дослідженням займався румунський арабіст В.Раду, який опублікував частину арабського тексту з французьким перекладом у Парижі у 1930–1950-х рр.¹⁴;

– Дамаський 1700 р. (від 1913 р. зберігається у Санкт-Петербурзі). Із нього було зроблено кілька копій у Москві та Петербурзі, одна з яких лягла в основу відомого російського перекладу Ґ.Муркоса (5 випусків обсягом понад 1000 сторінок, 1896–1900 рр., перевиданий 2005 р.). З останнього, своєю чергою, було виконано й деякі непрямі українські переклади (наприклад, письменника М.Рябого);

– Київський (зберігається в особовому архіві професора О.Пріцака в Національному університеті «Києво-Могилянська академія»¹⁵).

Київський список: історія та опис

Київський список «Подорожі патріарха Макарія», який являє собою скорочену редакцію щоденника Павла Алеппського, на сьогодні малознаний у світовій науці. Поза межами України зацікавлені дослідники знають лише про його існування. Що, власне, нам про нього наразі відомо?

¹² О неисследованном, старейшем списке путешествия антиохийского патриарха Макария 1654 года (описание А.А.Олесницкого, предварительное замечание от А.Е.Крымского) // Материалы для выяснения церковной и литературной деятельности антиохийского патриарха Макария XVII века и описателя его путешествий на Русь – архидиакона Павла Алеппского: Из «Древностей Восточных» (Труды Восточной комиссии Императорского Московского археологического общества). – Т.4. – Москва, 1912. – С.10.

¹³ Детальну інформацію про рукопис загалом та дослідження його списків можна знайти на персональному сайті М.І.Жарких: www.m-zharkikh.name (розділ «Історія»). Див. також класичну статтю: *Крачковский И.Ю.* Описание путешествия Макария Антиохийского как памятника арабской географической литературы и как источник для истории России в XVII в. // *Его же. Избранные сочинения.* – Т.IV: Арабская географическая литература. – Москва; Ленинград, 1957. – С.259–272.

¹⁴ *Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche: Texte arabe et traduction française par Basile Radu // Patrologia Orientalis.* – Paris, 1930. – Т.XXII, F.1.

¹⁵ Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі – НБ НаУКМА). – Особовий архів професора Омеляна Пріцака. – Ф.10. – Оп.1.

Цей рукопис з'явився в Україні завдяки А.Кримському, який придбав його під час свого наукового відрядження до Сирії та Лівану наприкінці XIX ст. Про це ми дізнаємося зі слів самого Агатангела Юхимовича в передмові до статті його учня А.Олесницького:

«[...] мені вдалося відкрити й роздобути обгорілий неповний рукопис, очевидно середини XVIII ст. Він випадково зберігся у Сейданайському монастирі¹⁶ під Дамаском. З усіх нині відомих списків цей найстаріший. Привезений мною рукопис не має ані початку, ані кінця: вони втрачені, залишився фрагмент у 138 сторінок із середини манускрипту. Формат – т.зв. писальна чвертка. Почерк – церковно-християнський, т.зв. “канайісі”, доволі чіткий. За викладом це скорочення звичайної редакції, так би мовити, епітома»¹⁷.

Таким чином, походження документа наразі з'ясувати неможливо – він не має назви, у ньому відсутні перші й останні сторінки, ми не знаємо імен його переписувача та замовника. Пагінація проставлена переписувачем. Початок київського рукопису припадає на виїзд мандрівників із Константинополя (за перекладом Г.Муркоса, це розділ 4 книги I), а кінець – на текст листа царя Олексія Михайловича патріархові Макарію з проханням повернутися до Москви (розділ 12 книги XII Г.Муркоса).

Важливим моментом, на який слід окремо вказати, є кількість сторінок манускрипту. На момент публікації статті А.Кримського не було враховано, що між с.23 і с.24 існують ще дві сторінки без нумерації. Рукою дослідника та перекладача рукопису Т.Кезми на них проставлено олівцем номери 23б і 23в. Таким чином, фактична кількість сторінок рукопису становить 140.

Слід зазначити, що на момент відкриття А.Кримським скороченої редакції ще не було відомо про існування Паризького – найстарішого – списку рукопису, а оригінал Дамаського списку потрапив до Санкт-Петербурга лише в 1913 р. з нагоди відзначення 300-річчя дому Романових (цю цікаву історію детально описав академік І.Крачковський¹⁸). Відтак унікальність знахідки А.Кримського на початку XX ст. не викликала сумнівів, особливо враховуючи факт, що на той час Лондонський список уважався втраченим. Звідки з'явилася скорочена редакція манускрипту й з якою метою? На думку А.Кримського,

«існування подібної короткої редакції вказує, що колись подорож патріарха Макарія по Московії надто цікавила його земляків-нащадків, адже якщо вони вирішили адаптувати громіздкий опис до зручного та швидкого читання, отже мандрівка була для них книгою популярною»¹⁹.

Для А.Кримського цінність цього рукопису, попри його невеликий обсяг, полягала передусім у тому, що відтепер можна було перевірити ступінь

¹⁶ Жіночий ставропігальний монастир Різдва Богородиці Антіохійської православної церкви у м. Сайд(а)ная (27 км від Дамаска) є відомим центром паломництва на Близькому Сході. Заснований візантійським імператором Юстиніаном у VI ст.

¹⁷ О неисследованном, старейшем списке путешествия антиохийского патриарха... – С.10.

¹⁸ Крачковский И.Ю. Над арабскими рукописями. – Москва; Ленинград, 1946. – 168 с.

¹⁹ О неисследованном, старейшем списке путешествия антиохийского патриарха... – С.10.

точності російського перекладу Г.Муркоса та навіть краще зрозуміти деякі не зовсім вдалі місця. Наприклад:

«У Константинополі вдови носять на голові оранжево-жовті *покривала*, а в Молдавії, Валахії й у козаків вони носять *покривала* чорного кольору». По-арабськи вжито слово “фарайя” *فرايا*. А “фарайя” – це аж ніяк не покривало, але різновид чепця або шапочки-коробочки, у котру вкладають волосся-коси на голові. При терміні “фарайя” ми, звісно ж, легко впізнаємо козачок з їхніми “кораблицями”, але при словосполученні “покривало на голові” залишаємося дещо спантеличеними»²⁰.

Не менш важливо те, що український учений виявив у скороченому списку фрагменти, котрі доповнюють розширені редакції тексту – паризьку, лондонську та дамаську²¹.

Дослідження й переклади Київського списку

Крім самого А.Кримського, який увів у науковий обіг Київський список «Подорожі» та започаткував його дослідження, цим рукописом займалися декілька арабістів. По-перше, А.Олесницький представив опис манускрипту в першій його половині, де йдеться про перебування мандрівників у Молдавії та козацькій Україні. За основу звірки було взято російський переклад Г.Муркоса, який є збірним та охоплює наявні російські редакції тексту й англійський переклад Ф.Бельфура. За словами А.Олесницького, другу половину рукопису він не вводив до свого огляду й передав її дослідження комусь іншому²². Із наведеного ним опису можна помітити, що в Київському списку частина тексту, яка стосується України, є скороченою порівняно з розширеними редакціями. За даними А.Олесницького, вона охоплює сторінки 46–53. Але насправді цей фрагмент містить 11 сторінок (с.46, рядок 6 – с.57, рядок 9), оскільки на с.53 йдеться про наближення до прикордонного міста Путивля, а потім розповідь знову повертається до України (таке порушення логіки викладу неодноразово зустрічається в Київському списку).

Другим, хто займався дослідженням київської редакції «Подорожі», був відомий арабіст, викладач та перекладач арабської мови Тауфік Кезма (православний сирієць за походженням, випускник Київської духовної академії), який тривалий час був найближчим помічником академіка А.Кримського в Кабінеті арабо-іранської філології ВУАН. Саме за дорученням останнього він у 1920-х рр. здійснив літературний переклад рукопису (або його частини) на російську мову. Т.Кезма також провів його звірку з розширеною редакцією (на матеріалі перекладу Г.Муркоса), зробивши такий висновок: «У багатьох місцях рукопис цей уповні тотожний із “Подорожжю” (переклад Г.Муркоса, Москва, 1898 р.). Але подеколи дещо відрізняється. По-третє – він самостійний. Загалом це ніщо інше, як скорочений примірник “Подорожі”»²³.

²⁰ Там же. – С.11.

²¹ Див. приклади: Там же. – С.12.

²² Там же. – С.22.

²³ Напис на зошиті №1 Т.Кезми (див.: НБ НаУКМА. – Особовий архів професора Омеляна Прицака. – Ф.10. – Оп.1).

Перекладом київського манускрипту «Подорожі» на українську мову займався О.Пріцак у роки своєї юності. В особовому архіві вченого в НаУКМА зберігається автограф цього рукопису – два зошити, датовані весною (квітень – травень) 1942 р. (м. Львів).

Слід згадати і двох українських сходознавців, які досліджували арабський оригінал рукопису за розширеними редакціями. Це – А.Ковалівський²⁴ та Я.Полотнюк. Останній обрав темою своєї дисертації трактат «Ріхлат Макаріус», поставивши за мету дослідження тексту за арабськими рукописними оригіналами повних редакцій – Лондонської й Петербурзької, та опублікував низку ґрунтовних статей і тематичних фрагментів перекладу на українську мову в різних періодичних виданнях («Жовтень» (нині «Дзвін»), «Всесвіт»)²⁵.

Отже, перекладом власне Київського списку «Подорожі патріарха Макарія» займалися лише Т.Кезма й О.Пріцак. Наведемо основні відомості про рукописи цих перекладів.

Переклад Т.Кезми

Про переклад Т.Кезми неодноразово зустрічалися згадки в наукових публікаціях²⁶, тобто дослідникам в Україні та Росії було давно відомо про його існування. Уперше цій темі присвятив окрему статтю С.Гуцало²⁷, проте на той час йому не вдалося з'ясувати місцезнаходження перекладу (оскільки основна його частина близько 70 років перебувала поза межами України разом з арабським рукописом). С.Гуцало слушно зазначив, що Т.Кезма був першим в Україні, хто з оригіналу переклав твір Павла Алепського, наголосивши на необхідності публікації цієї праці²⁸. Переклад Т.Кезми свого часу зустрів схвалення патріарха радянської арабістики І.Крачковського, про що ми дізнаємося з дарчого напису рукою останнього («Дорогому Тауфікові Гавриловичу, котрий чимало потрудився над книгою свого земляка»²⁹) та з клопотань академіка про присвоєння Т.Кезмі звання професора³⁰. У класичній статті І.Крачковського йшлося про наявність «повного перекладу, підготовленого Т.Кезмою», який начебто зберігався в Українській академії наук³¹. Це свідчить про те, що заходи

²⁴ Див. його праці: Описание путешествия Павла Алепского как источник по истории Украины в эпоху её воссоединения с Россией // Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. – Х., 1954; Подорож Макарія, патріарха Антіохійського: Перша зустріч з Богданом Хмельницьким: Про рівень освіти на Україні в XVII ст. / Пер. А.П.Ковалівського // Антологія літератур Сходу. – Х., 1961.

²⁵ Див.: *Рибалкін В.С., Гамада Р.Р.* Пам'яті Вчителя й Друга // Східний світ. – 2013. – №1. – С.8–9.

²⁶ Див., напр.: *Полотнюк Я.С.* Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія» // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип.6. – С.80; *Кочубей Ю.М.* Араб і арабіст Тауфік Кезма // Східний світ. – 2012. – №4.

²⁷ *Гуцало С.* Тауфік Кезма і його переклад «Опису подорожі Макарія Антіохійського...» // Східний світ. – 1995. – №1. – С.83–87.

²⁸ Там само. – С.86–87.

²⁹ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – Ф.173. – №126.

³⁰ *Крачковский И.Ю.* Отзыв о научно-педагогической работе Т.Кезмы, направленный учёному совету филологического факультета Киевского государственного университета (24.11.1947) (див.: Центральный державный архив-музей литературы и искусства. – Ф.55. – Оп.1. – Од.зб.35. – Арк.11).

³¹ *Крачковский И.Ю.* Описание путешествия Макария Антиохийского как памятник арабской

київського арабіста з перекладу рукопису отримали високу оцінку в наукових колах, планувалася публікація їх результатів.

Однак ознайомившись із російським літературним перекладом Т.Кезми, який зберігається в архіві О.Пріцака в НаУКМА³², ми виявили, що він охоплює лише частину київської редакції «Подорожі» (с. 236 – 76), у тому числі сторінки, де йдеться про Україну. Додаткові пошуки в київських архівах не дали бажаного результату. Тож якщо повний текст перекладу існував, скоріше за все, решта фрагментів втрачені. Переклад частини рукопису, який зберігся, наразі готується нами до публікації.

Переклад О.Пріцака

Рукопис О.Пріцака, який також зберігається в особовому архіві вченого³³, являє собою чернетку підрядкового перекладу частини київської редакції «Подорожі». На кожному розвороті зошити розміщено паралельно арабський та український тексти. Ми виявили, що переклад О.Пріцака охоплює лише 35 сторінок Київського списку (нагадаймо: загальна кількість сторінок нашого арабського манускрипту – 140). Більша частина цього фрагменту тексту припадає на перебування патріарха Макарія в Яссах.

Причина, з якої переклад залишився незавершеним, нам невідома. Проте, урахувуючи дату, зазначену на зошиті (1942 р.), можна припустити, що складні обставини тих часів завадили продовженню роботи. Імовірно, молодий дослідник, зацікавлений у вивченні східних джерел, що мають відношення до історії України, планував підготувати переклад для публікації, і рукопис підрядника був першим етапом цієї роботи (на таку думку наштовхують структура зошитів та примітки О.Пріцака).

О.Пріцак послуговувався також перекладом Т.Кезми для ідентифікації окремих місць (подекуди зустрічаються посилання на Т.Кезму у виносках, а також примітки рукою О.Пріцака у зошиті Т.Кезми). Можна сказати, що підрядковий переклад О.Пріцака та літературний переклад Т.Кезми являють собою два «полярних» етапи текстологічної роботи над рукописом – початковий та фінальний відповідно, але обидва, на жаль, залишилися незавершеними.

Перспективи дослідження

Тривалий час місцезнаходження Київського списку «Подорожі патріарха Макарія» залишалося невідомим. Долю рукопису з'ясував професор В.Рибалкін, який здійснював опис особистої бібліотеки О.Пріцака. В одній зі своїх публікацій він назвав київський рукопис «Подорожі» «мандрівним манускриптом»: після переїзду А.Кримського до Києва список зберігався в Кабінеті арабо-іранської філології ВУАН (про це свідчить печатка на першій та останній сторінках); після Другої світової війни рукопис, який перейшов

географической литературы и как источник для истории России в XVII в. // *Его же. Избранные сочинения.* – Т.IV: Арабская географическая литература. – С.269.

³² НБ НаУКМА. – Особовий архів професора Омеляна Пріцака. – Ф.10. – Оп.1.

³³ Там само.

у власність О.Пріцака невдовзі після його знайомства з А.Кримським, помандрував із ним до Німеччини й далі до США, та, нарешті, разом із бібліотекою вченого в 2007 р. повернувся до України³⁴.

Таким чином, робота над Київським списком «Подорожі патріарха Макарія» чекала своїх дослідників протягом століття. Як бачимо, до рукопису неодноразово зверталися, починали його перекладати, але комплексного дослідження здійснено не було, відомості про нього обмежилися єдиною публікацією 1912 р., переклад не було опубліковано. Із тих чи інших причин дослідникам, які займалися цим рукописом (А.Олесницький, Т.Кезма, О.Пріцак), не вдалося довести справу до кінця, незважаючи на наукову цінність манускрипту, на яку вказали академіки А.Кримський та І.Крачковський. На необхідності видання критичного тексту діаріуша Павла Алеппського із залученням Київського списку рукопису наголошували свого часу й українські дослідники А.Ковалівський³⁵ та Я.Полотнюк³⁶.

Завдяки зростанню інтересу світової наукової спільноти до щоденника Павла Алеппського як важливого історичного джерела, у 2008 р. стартував міжнародний проект за участі Румунської академії (Інститут досліджень Південно-Східної Європи) та РАН (Інститут східних рукописів) із підготовки повного тексту «Подорожі» мовою оригіналу та його англійського перекладу³⁷. Українська сторона (Інститут сходознавства ім. А.Кримського НАНУ) приєдналася до проекту в 2012 р. Мета його полягає в об'єднанні зусиль науковців тих країн, якими проїздив патріарх Макарій, для підготовки критичного видання тексту з відповідним науковим апаратом. Після звірки текстів повних редакцій рукопису до проекту буде залучено й Київський список. Отже, обставини склалися так, що нарешті важливий історичний документ, який тривалий час залишався в архівах, повертається до наукового обігу.

У зв'язку із залученням Київського списку рукопису до згаданого міжнародного проекту можемо окреслити основні завдання, які стоять наразі перед українськими дослідниками. По-перше, необхідно здійснити звірку скороченої редакції «Подорожі» з розширеними в межах підготовки повного критичного тексту рукопису та виявлення відмінних від інших редакцій фрагментів, особливо тих, які доповнюють розширені редакції та допомагають ідентифікувати «темні місця». По-друге, слід опрацювати індекс власних імен і географічних назв із науковими коментарями у частині тексту, яка стосується України. По-третє, для підготовки видання перекладу саме Київського списку необхідно звести разом усі наявні фрагменти перекладу Т.Кезми, здійснити

³⁴ Рибалкін В.С. Мандрівний манускрипт // XVI Сходознавчі читання А.Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К., 2012. – С.60–62.

³⁵ Подорож Макарія, патріарха Антіохійського. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким. Про рівень освіти на Україні в XVII ст. (примітки) / Пер. А.П.Ковалівського // Антологія літератур Сходу. – Х., 1961. – С.446–447.

³⁶ Полотнюк Я.С. Питання джерелознавчого дослідження... – С.81.

³⁷ Докл. див.: Рибалкін В.С. Діаріуш Павла Алеппського у міжнародному проекті: Рец. на: Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle: Macaire III Ibn al-Za'im et Paul d'Alep: Actes du Ier Colloque international le 16 septembre 2011, Bucarest: Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov: Institut de Études Sud-Est Européennes de l'Académie Roumaine, Bucarest, Editura Academiei Române, 2012. – 193 p. // Східний світ. – 2012. – №4. – С.192–196.

його наукову редакцію та перекласти частини тексту, переклад яких втрачений. По-четверте, арабський текст рукопису, надзвичайно цінний у лінгвістичному плані, чекає окремої текстологічної роботи.

Звісно, цим проблематика дослідження рукопису не обмежується. Сподіваємося, що Київський список «Подорожі патріарха Макарія», в якому йдеться в тому числі про Україну, зацікавить не лише філологів-арабістів, а й знавців історії, побуту, географії нашої країни XVII ст.

The publication deals with the unknown to the European scientific community outside Ukraine abridged copy of Paul of Aleppo's diary in Arabic about the journey of Macarius III Patriarch of Antioch through Orthodox countries in the 17th century, which is preserved in Kyiv and is to be examined and published. The main information concerning the manuscript, its copies and history of its research is given, with special attention to the contribution of T.Kezma and O.Pritsak, who translated the copy preserved in Kyiv. Perspectives of the manuscript research in the framework of the international project for edition of the full critical text of the "Travels" are outlined.

Keywords: *historical sources, "The Travels of Macarius", Paul of Aleppo, Macarius III Patriarch of Antioch, Ahatanhel Kryms'kyi, Tawfiq Kezma, Omeljan Pritsak.*

ДО ІСТОРІЇ РОДИНИ МАКСИМА КРИВОНОСА

У публікації представлено два виявлені у фондах Російського державного архіву давніх актів документи, котрі стосуються справи «пасічника Кривоносенка» – племінника знаменитого повстанського полковника Максима Кривоноса.

Ключові слова: Максим Кривоніс, Кривоносенко, козацтво.

Ім'я героя Національно-визвольної війни або Національної революції українського народу 1648–1658 рр. Максима Кривоноса широко відоме. Черкаський полковник, наказний гетьман повстанської армії, який брав активну участь в організації виступу та в переможному поході 1648 р., позначеному славетними звитягами на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, облогою Львова й Замостя тощо, він був оспіваний у народних думах і піснях ще за життя, про нього писали українські літописці, представники ворожого табору (польські поети та хроністи), навіть західноєвропейські (німецькі, французькі) автори. І це при тому, що М.Кривоніс раптово помер від морової пощесті в листопаді чи грудні 1648 р.

Але біографічних даних про М.Кривоноса, як і про інших учасників національно-визвольної війни, обмаль. І причина коріниться насамперед у браку джерел. Так, писаних ними універсалів і листів, за винятком гетьмана Богдана Хмельницького й певною мірою генерального писаря Івана Виговського, збереглася мізерна кількість (як правило 1–2 документи окремих полковників, у тому числі й М.Кривоноса, рідше сотників). Ще гірше з іконографією. Маємо зображення полковників Григорія Гуляницького, Півторакожука, Максима Кривоноса (це, радше, карикатура), Михайла Кричевського (посмертний портрет роботи голландського художника Абрагама Вестерфельда), Тимоша Хмельницького, і нещодавно виявлене у Чехії зображення чернігівського полковника Мартина Небаби руки, вірогідно, згаданого А.Вестерфельда. Невідомо, наприклад, де й коли народився М.Кривоніс, якою була його сім'я... Це породжує різноманітні гіпотези, а то й просто фантазії. Навіть В.Липинський свого часу віддав данину, м'яко кажучи, малодостовірним даним, уважаючи М.Кривоноса шотландцем, і у цьому вбачав коріння його начебто деструктивної політики. Звістку про шотландське походження повстанського полковника дослідник запозичив зі сповненої помилок анонімної німецької брошури 1649 р. Що вже казати про аматорів, які взагалі без будь-яких підстав оголошували М.Кривоноса характерником, приписуючи йому надприродні властивості. Не входячи тут у розгляд цього питання, відсилаємо зацікавлених до спеціальних розвідок про повстанського ватажка¹.

Крім того, нещодавно було видрукувано перший том корпусу нововиявлених в архівах документів про національно-визвольну війну², і там є чимало даних, що проливають світло на важливу роль М.Кривоноса в її початковий період,

¹ Мицик Ю.А. Максим Кривоніс // Український історичний журнал. – 1992. – №12. – С.69–79; Його ж. Кривоніс Максим // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – К., 1998. – Т.1. – С.164–176.

² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2012. – Т.1 (1648–1649 рр.). – С.158.

насамперед у визволенні Правобережної України. Є дані й про Кривоносогового брата, котрий поліг на полі бою в початковий період Пилявецької битви³. Відомо також про сина Максима Кривоноса – остропільського сотника Кривоносенка (крім того, був паволоцьким полковником (наказним?), активно діяв у Черкасах і на Волині), який відзначився при обороні Острополя 1651 р. (додаткові свідчення про нього див. у другому томі «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.», який нещодавно вийшов друком).

Але у цілому історія родини Кривоносів – це «terra incognita» для дослідників. Тим цінніший документ, котрий проливає світло на біографію полковникового племінника, виявлений у фонді «Малоросійський приказ» Російського державного архіву давніх актів у Москві – найбільшого зібрання джерел часів середньовіччя та ранньомодерної доби. Тут зберігається велика, на 279 аркушів, справа 1689 р., в якій відклалися різноманітні документи: листування гетьмана Івана Мазепи з князем В.Голіциним, матеріали про Кримський похід, Січ, дискримінацію православної церкви уніатами, волоську політику тощо. Є й справа про «пасечника Кривоносенка». Один документ із цього зібрання (лист І.Мазепи до В.Голіцина від 10 липня 1689 р.) вже опублікував В.Станіславський, але видавець ставив перед собою інші дослідницькі завдання та не звернув уваги на цього «пасічника». Між тим, знаний російський архівіст І.Колесников, створюючи в роки війни уточнений опис фонду Малоросійського приказу (ф.229, оп.4), відзначав, що у справі згадано саме «племінника Кривоноса»⁴. До того ж інші документи, поки що неопубліковані, не залишають сумнівів, що йдеться саме про полковникового небожа (щоправда, зберігся лише їх переклад російською, зроблений у Посольському приказі, котрий не вповні ясний).

Як відомо з листа І.Мазепи до В.Голіцина, улітку 1689 р. (тобто відразу по завершенню другого кримського походу) на Дніпрі вище Кодака (сучасного Дніпропетровська) з'явилися «разбойники», «гулящие люди», котрі мали коней і ховалися на дніпрових островах у момент повернення війська з півдня. І.Мазепа, який певний час був у напружених стосунках із Січчю, писав, що послані за його наказом осавули Полтавського полку (одним із них був Гаврило Руденко, а другим, від охотницького полку, – Іван Рубан) спіймали «пасечника Кривоносенка, на которого по ведомости многих ведомо, что в его пасеке приставали те разбойники». На допиті він відповідав ухильно, що «разбойников видел [...], однако что были за люди и где они делится, того он не знает»⁵.

Із доповіді компанійського полковника Михайла Кузьмовича від червня 1689 р. стає зрозумілим, що йшлося про пасічника Левка «Щикина», «жителя орлянского», котрий «Кривоноса племянником называетца». Він доглядав за бджолами якогось Івана Зеленого із Зінькова в «крайней пасеке», і, на загальну думку довколишніх бджолярів, знав усе про поведінку «разбойников», а також «где обретаютца ведает, ибо в той крайней пасеке всему злomu соборище» (тобто місце збору)⁶. На питання осавулів Кривоносів племінник заявив, що якісь люди

³ Листи Івана Мазепи. – К., 2002. – Т.1. – №156.

⁴ Малоросийский приказ. – Москва, 2012. – С.167; Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.229. – Оп.4. – Л.157.

⁵ Листи Івана Мазепи. – Т.1. – №156. – С.339.

⁶ РГАДА. – Ф.229. – Оп.1. – №202. – Л.217.

дійсно були в нього на пасіці, однак «я их не знал, какие они люди были». Удаючи простачка, бджоляр присягався: «Не знаю, где те своеволники от того времени, как у меня были, обретаются и не слышит об них нигде и по со время». Поводився Кривоносенко з викликом, заявляючи: «Ваша воля, что хотите то делайте».

Осавул І.Рубан його словам не повірив і наказав ретельно обшукати пасіку, утім нічого компрометуючого знайти не вдалося. Тут у Кривоносенка жила дружина, котру розбійники «разве они забрали с собою». Майже порожнім виявився й погріб. Однак досвідчені осавули побачили, що на цьому місці нещодавно паслися коні, приїжджало чимало вершників. На це пасічник відповів, нібито до нього привозили борошно⁷. Кінець історії, на жаль, у документі не висвітлено. Проте можна зробити висновок, що бджоляр Левко «Щикин» був племінником Максима Кривоноса, сином його брата (можливо, того самого, котрий загинув під Пилявцями), мав дружину, та, живучи на кордоні із Запоріжжям, у вільному краю, опікувався не тільки пасікою, але й практикував звичайні заняття «воровских черкас». Нижче наводимо два документи зі справи №202 (оп.4), котрі зберігаються в Москві, у Російському державному архіві давніх актів. Нерозбірливо написані слова позначено (...)*.

*Доктор історичних наук, професор Ю.А.Мицик (Київ, Україна);
доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету,
директор центру з вивчення історії України СПбДУ Т.Г.Таїрова-Яковлева
(Санкт-Петербург, Російська Федерація)*

№1

19 (9) липня 1689 р., табір військ вище Нехворощі на р. Оріль. Лист охочекомонного полковника Михайла Кузьмовича до гетьмана Івана Мазепи

[арк.215] В листу полковника к гетману написано:

Ясновельможный милостивый господине гетмане и благодетелю наш.

Скоро со взятием писма велможности вашей господинской господина нашего милостивого, указ взявши по указу велможности вашей господинской ис полков посколко на десять товариства посланы Иван Рубан, ясаул полку (...)* Новицкого и ходил указ велможности вашей господинской исполняя. А скоро оттуду возвратился и с рук велможности вашей господинской нарочно посылаю вовремя по писму вашей господинской нам отданном, полковнику полтавскому посылаем, чтобы до велможности вашей господинской господин полковник полтавский писмо наше пришлет, а что будет у нас каких ведомостей вашей господинской дать ведати о том милости вашей господинской объявля, Господу Богу вручаю.

Дан с табору с Орели выше Нетворощи июля 9 1689.

Велможности вашей господинской во всем желателный слуга Михайло Кузьмович полковник конный также со всеми полками конными и пехотными до услуг велможности вашей господинской [арк.216].

⁷ РГАДА. – Ф.229. – Оп.1. – №202. – Л.220.

№2

21 (11) червня 1689 р. «Роспрос» у справі пасічника Кривоноса

В роспросе написано: 1689 году июня 11.

По приказу его милости господина гетмана, как в листе его господинском написано, чтоб вновь присмотрительство было на Днепре по ево желателном радетелстве, потому что паки проявились было татарские своеволники, и тех ищущи преж от Орла до Черной реки, а от Домашковых да Тарешкова, до Протовши у Камени даж до Кошцевского перевозу ездил и невозмогл есм тех разбойников нигде сыскать. Токмо в той же службе по приказу его государском в то время с товарищи полку Полтавского будущим Гаврилом Рудянком, ясаулом пушечного снаряду того ж полку Полтавского, о тех разбойниках пасечник Скишеник, братцкими пчелами на том месте владеющий, [арк.217] з Днепра призван, а в роспросе сказал, что нигде подлиннее о тех разбойниках проведати не возможете, где кочевище, токмо когда бы еще похотел ехать в пасеку Сквашевского у пасечника Левки Щикина, жителя орлянского, от Ивана Зеленого из Зинкова, его пчелу досматриваючи, потому что обо всем их поведении знает, где обретютца ведает ибо в той крайней пасеке всему злему соборище. Тот пасечник Кривоноса племянником называетца. Другой пасечник, что у Умаников в пасеке живет, то ж слово в слово на кривоносово слово сказал. Третий Антон пасечник сказал [арк.218] у рагочовой в Пронокомах, выше татарской будучи, слово в слово что и те сказали на кривоносова племянника, которых плутов видели и коней их по различным кошевищам за собою возили. [арк.219] Одного ис тех разбойников распрося с великим угроживанием, чтоб что ниесть сказал подлинно, токмо не вози, можно некоторыми мерами проведати подлинно: были ль у него или где ныне, в словах своих плутал, говорил были как и войско на Самаре было, у меня в новобородицком в клети ватаг их Иван Цып и похвалялся пьючи горелку (...)*, было мое товариство господине брате на несколько добрых конех, токмо глупые, не знаемо чего испужались и не знамы, где с конми поделись, надобно их искать. Ево ж Ивана Цыпа товариства один казался Скомаровкива (?) Горкавы. Тое ж ватаги два человека пришли, смияся. Один Тишка и други Васка, тот сказал, что моих в Комаровке поп брат Иак[ов] же и Данило некоторый Бронцик. [арк.220] Который своеволников сказал, тот Кривоносов племянник, что и в пасеке у меня несколькожды были токмо я их не знал, какие они люди были и ныне кленется, что никакими мерами не знаю, где те своеволники от того времени, как у меня были обретаются и не слышит об них нигде и по со время ваша воля, что хотите то делайте. Приказал жестоко то ж время товариству всю пасеку переискать, токмо не возмог ничего, как ведетца в розграблении сыскать. Сказывал, что жена была, разве они забрали с собою, а в погребе толки московской камяк и подвяски с пряшками медными и вина бочка, токмо я не застал сказывал, что на двор варель отвели, а кругом пасеку везде потолкаи кочевище и дороги повыбиты в различных местех и в том отговаривался, что с мукою де к нему ездили.

This article lightening two uncovered documents in the funds of Russian State Archive of Old Acts. This documents covers the case of "beekeeper Kryvonosenko", nephew of famous insurgent colonel Maksym Kryvonis.

Keywords: Maksym Kryvonis, Kryvonosenko, cossacks.

ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА ТА ЙОГО РОДИНИ

У публікації представлено два невідомі архівні документи: спогади про М.І.Костомарова його пасинка – О.М.Кисіля та автобіографічну довідку автора, які зберігаються у Прилуцькому краєзнавчому музеї. Висвітлюються цікаві подробиці приватного життя вченого під час його перебування в маєтку у с. Дідівці Прилуцького повіту впродовж 1874–1884 рр., а також уточнюється біографія О.М.Кисіля.

Ключові слова: Костомаров, Крагельська, Кисіль, Дідівці, Мордовцев, Горленко, Юнге.

Пізнання історичного минулого нашої Батьківщини – важлива складова формування національної свідомості українців. Неможливо досягнути всі тонкощі буття народу, не приділяючи особливі уваги біографіям знакових постатей, які творили не лише саму історію, але й науку. Ми здебільшого докладно знайомимося насамперед із творчим надбанням учених, а от подробиці їхнього приватного життя залишаються «поза кадром». Але саме вони й розкривають нам відому людину з невідомого ракурсу. На спадщину творця безпосередньо або ж опосередковано впливають його внутрішній світ, оточення у широкому та вузькому розумінні, суспільно-політичне тло й т.д. Щоб звести все це в єдину картину, необхідні різноманітні історичні джерела.

У фондах Прилуцького краєзнавчого музею імені В.І.Маслова зберігається чорновий варіант рукописного тексту спогадів О.М.Кисіля, датований 1927 р., про відомого громадського діяча, ученого, історика, етнографа, письменника, члена-кореспондента Петербурзької академії наук М.І.Костомарова. В останні роки свого життя, із 1874 по 1883 рр., він неодноразово перебував у с. Дідівці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). Маєток був власністю дружини М.І.Костомарова – Аліни Леонтіївни Крагельської, який дістався їй у спадок після смерті першого чоловіка. Спогади належать старшому синові А.Л.Крагельської, пасинкові М.І.Костомарова. Документ насичений інформацією про особливості приватного життя вченого: його звички, розпорядок дня, риси характеру, стан здоров'я, оточення, заняття тощо. Також джерело є цінним свідченням теплих сімейних стосунків родини Костомарових, їхнього ставлення до членів родини, прислуги та друзів. Усе це дозволяє зрозуміти, уявити та відтворити образ ученого як звичайної пересічної людини.

Ще один знайдений нами документ – це коротка автобіографічна довідка О.М.Кисіля (також 1927 р.). Варто сказати декілька слів про автора обох документів – Олександра Марковича Кисіля (1855–1933 рр.). Його матір, Аліна Леонтіївна Крагельська (1830–1908 рр.) – дружина М.І.Костомарова, полька за походженням – опанувала декілька мов, майстерно володіла мистецтвом гри на фортепіано й навіть була особисто знайома з композитором Ф.Лістом. Свого часу вона закінчила зразковий пансіон Де-Мельян, в якому

впродовж 1845–1847 рр. загальну й російську історію викладав М.І.Костомаров. Заручилася зі своїм вчителем у 1847 р. Після його арешту у справі Кирило-Мефодіївського товариства А.Л.Крагельська до 1851 р. разом із матір'ю вченого наполегливо добивалася помилування свого нареченого, активно листувалася з ним. Але під тиском сімейних обставин змушена була вийти заміж за полковника Марка Дмитровича Кисіля та прожила з ним 20 років. Останні п'ять років через хворобу чоловіка сім'я Киселів мешкала в його родовому маєтку в Дідівцях. У 1870 р. М.Д.Кисіль помер. Поховали його в Києві. У цьому шлюбі народилося троє дітей: старший син Олександр (1855 р.н.), Юлія (1857 р.н.) та Софія (1863 р.н.). Після смерті Марка Дмитровича доля таки звела Аліну й Миколу Костомарова, і вони одружилися в 1875 р. Микола Іванович замінив дітям батька. У 1885 р. мати передала сину у спадок дідівський маєток.

Олександр Маркович, починаючи з 1895 р., неодноразово обирався гласним (депутатом) Прилуцького повітового земства. Він завжди був принциповою, добропорядною й сумлінною людиною. Найактивніше О.М.Кисіль проявив себе на благодійницькій ниві. У Прилуках на Переяславській вулиці він збудував зразкову ковальську майстерню (за сприяння відомого мецената В.В.Тарновського-молодшого). Після революції майстерня стає артілью «Молот», потім «Жовтень», а пізніше – одне з найбільших прилуцьких підприємств – завод машинобудування для тваринництва. У 1902 р., працюючи членом повітової земської управи, О.М.Кисіль домігся відкриття другої міської амбулаторії у приміщенні колишньої гауптвахти поблизу казначейства. Особливу турботу він проявляв до сільських жителів. У 1902 р. Олександр Маркович подарував 18 дес. землі для облаштування зразкового навчального господарства з дворічною школою для сільських робітників. На жаль, земство не спромоглося звести будівлі, і подарована земля так і залишилася невикористаною за призначенням. У 1905 р. О.М.Кисіль подарував свою землю для будівництва в Дідівцях земської народної школи. Згодом відкрив у себе вдома майстерню для сільських дівчаток з виготовлення мережива та столярню – для хлопчиків. У 1909 р. на II Всеросійській виставці в Петербурзі роботи прилуцьких майстринь було відзначено великою срібною медаллю, а наступного року – золотою. 1910 р. О.М.Кисіль відкриває ще й відділення крою та шиття. Турботами Олександра Марковича навчання у школі було поставлене на досить високий рівень. Займався він і просвітницькою діяльністю. Читав лекції з сільського господарства, написав декілька книжок щодо поліпшення аграрного виробництва. Своїх дітей Олександр Маркович не мав, але дуже любив їх. Разом із дружиною власним коштом вони організували в Дідівцях дитячий садок.

У 1914 р. (майже з дня заснування) О.М.Кисіль став редактором і видавцем громадсько-політичної, економічної й літературної газети «Прилуцький голос». Це – перший часопис, який почав виходити у Прилуцькому повіті. Після революції в О.М.Кисіля конфіскували все майно, хоча в нього налічувалося всього 200 дес. землі. Останні роки життя він із дружиною провів у Прилуках. У 1933 р. від голоду померла дружина, а через кілька днів не стало й Олександра Марковича. Подружжя поховане у Прилуках на старому кладовищі. Свого часу у Дідівцях була справжня «садиба творчості й добра». Нині,

як відомо, фонд М.В.Томенка «Рідна країна» спільно з народними депутатами України В.О.Дубілем та І.І.Куровським започаткував громадську акцію «Микола Костомаров повертається на Чернігівщину», її мета – відновлення музею-садиби М.І.Костомарова в Дідівцях.

Готуючи спогади до друку, упорядники намагалися вносити мінімальні зміни в текст. Так, максимально збережено особливості авторського стилю (не завжди правильно побудовані речення), архаїзми тощо. Документи подано в тій самій послідовності, що й в оригіналі. Текст міститься на п'ятнадцяти рукописних аркушах паперу розміром 22,5х35,5 см. На першому є помітка про те, що рукопис повинен був потрапити до музею діячів науки та мистецтва, але, на жаль, сліди документа знайти не вдалося, тож його подальша доля залишається невідомою. Оскільки чистовий варіант рукопису не виявлено, цінність його не викликає сумніву. Він неодмінно зацікавить широке коло науковців, які досліджують творчість і біографію М.І.Костомарова, а також саму епоху ХІХ – початку ХХ ст.

*Кандидат історичних наук, науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.Т.Гончар (Київ);
директор Прилуцького краєзнавчого музею імені В.І.Маслова
Т.М.Зоць (Прилуки)*

№1

Передано до музею 25.06.1927 р.
В.Маслов.

СПОГАДИ

Чернетка з статті, яка надіслана до українського музею діячів науки та мистецтва у м. Києві. О.Кисіль

О.М.Кисіль

Олександр Маркович Кисіль народився 7 вересня 1855 року у Петербурзі і у півтора року був перевезений матір'ю Аліною Леонтієвною Кисіль літом до с. Дідівці Прилуцького повіту Полтавської губернії, де в його батька був маєток з садибою та 237,5 десятин землі.

Освіту середню (Київська 1 гімназія) Олександр Маркович одержав у чужому місті, бо в м. Прилуки тоді була тільки одна школа – уїзне училище підготовки учителів. Після смерті свого батька і одруження матері з М.І.Костомаровим, Олександр Маркович веде сільське господарство на батьківщині в с. Дідівці. У 1876 чи то 1877 році Олександр Маркович надсилає два оповідання («В чем дело» і «Бесшабашные») до редакції газети «Сын Отечества», які були опубліковані у недільних номерах газети.

Далі з невеликими перервами він бере участь у публіцистиці того ж «Сын Отечества», в журналі «Хуторянин», в київських газетах «Жизнь и искусство», «Киевская газета», «Киевская мысль» тощо. У 1896 році (24 квітня) через скаргу Прилуцької повітової земської управи, він сидить на лаві підсудних у Київській судовій палаті по звинуваченню прилуцькою земською управою у диффамачії за низку статей у газеті «Жизнь и искусство» під псевдонімом «Икс», про діяльність Прилуцької земської управи при головуванні В.Р.Милорадовича. Судова палата виправдала Олександра Марковича, і ця літературна справа наробила багато галасу в петербурзьких та київських газетах. У 1901 році Олександр Маркович видає книгу «Беседы о пчеловодстве» (для писемних селян), а в 1902 р. книгу «Які трави і як сіяти селянам Полтавської губернії» та продовжує свою писемну роботу у газетах.

У жовтні 1914 р. він бере собі нові клопоти щодо продовження у м. Прилуки тижневої газети «Прилуцький голос», яку почали випускати з 1 липня 1914 року два молодих чоловіка Д.А.Льодін та В.Г.Ідлін, і вже хотіли припинити справу за браком коштів. Олександр Маркович видає їй редагує цю газету до 1 січня 1917 р., коли типографія А.Я.Мирова відмовилась друкувати, а типографія Талалая вже не працювала. Біля Олександра Марковича зібралась революційна молодь і в газеті розміщувалися статті В.О.Колодуба та П.Ф.Залозного українською мовою. Передплатників на газету було мало, пани лічили її червоною, революційною, бо вона правдою колола панам очі.

О.М.Кисіль був членом Прилуцької повітової земської управи з 1901 по 1904 роки, років 10 був головою Прилуцького сільськогосподарського товариства, не менше років був головою Прилуцького товариства споживачів. Одружився Олександр Маркович 28 жовтня 1877 р. у с. Дідовці на дочці дідівського дяка Олені Григорівні Стефанович. Заснував у с. Дідовці майстерню для хлопців (столярню) і дівчат (мереживо та шиття), побудував для майстерні великий будинок, заклав у м. Прилуки по Переяславській вулиці слюсарно-ковальську майстерню, був головою міського кустарного комітету і т.ін.

Зараз Олександр Маркович містить статті у нашій газеті «Правда Прилуччини» і у харківському журналі «Вісник плодоводства, виноградарства та городництва».

Щороку при Дідівській земській школі Олена Григорівна влаштувала на ціле літо дітям ясла.

№2

М.І.Костомаров у Дідівцях Прилуцького повіту Полтавської губернії (1875–1883 рр.)

9 травня 1875 року М.І.Костомаров був повінчаний у церкві Св. Параскеви в с. Дідовці священиком Петром Петровичем Пащиною з моєю матір'ю Аліною Леонтіївною Кисіль, яка зовсім молодою дівчиною була засватана за Миколу Івановича, а після його арешту та заслання за примусом своєї матері одружилася з моїм батьком Марком Дмитровичем Кисілем (помер у Києві у 1870 році і похований на Байковому цвинтарі).

В кінці травня чи початку червня (запам'ятав) наші молоді старики поїхали у Київ, де помешкання Костомарову запропонував відомий в ті часи окуліст, професор Іванов, який на літо їздив кудись лікуватися. Там (на Бібіковському бульварі) вони пробули до перших чисел серпня, звідкіль поїхали у Петербург, на свою квартиру на Васильєвському острові. У той час моя менша сестра Соня навчалася у Смольному інституті, куди й треба було її відвезти.

1876–1880 роки, якщо пам'ять мені не зрадила, Костомарови перебралися мешкати на літо у Павловському, куди забирали на канікули з інституту і мою сестру Соню.

Як взимку, так і влітку Микола Іванович до сніданку (у 12½ годин) збирав різні матеріали для своїх історичних монографій, а від сніданку до обіду (у 4½ години) він диктував свої історичні твори своїй матері, бо був дуже слабкий на очі, і якщо читав чи писав, то притулявся обличчям до книги або паперу дуже близько. У ті часи, коли Микола Іванович не їздив по архівах, моя матінка читала йому різні книги. Після обіду вже нічого не писалось і не читалось, а ходили усі троє (Микола Іванович, моя матінка та сестра Соня) на прогулянку у ліс, або ходили слухати концерти у павільйон на дачах у Павловську.

У Петербурзі дні провадилися також, але по вечорам хто-небудь із знайомих заходив. По вівторках у Миколи Івановича збиралися всі ті знайомі, які бажали провести вечір з ним у бесідах до вечірнього чаю (у 8½ годин) і після нього. Найчастіше тут збиралися Д.М.Мордовцев, В.Л.Беренштам, Ю.Ю.Цвітковський, О.М.Піпін, М.М.Стасюлевич та інші. Мордовцев та Беренштам майже жодного вівторка не пропустили. Були й деякі дами та дівчата, та найчастіше з дівчат бувала Варвара Францовна Неслуховська, подружка по інституту моєї сестри Соні. Цю дівчинку (Басю, як її усі звали) усе наше сімейство дуже любило за її шустрість, веселість та винахідливість. У 1876 році Костомарови були осінню в Криму і повернулись звідти у вересні, пробули декілька днів у нас, у Дідівцях. Тільки з 1884 року, коли моя сестра Соня закінчила Смольний інститут, всі троє (Микола Іванович, моя матінка і сестра Соня) приїхали на початку літа до нас у Дідівці.

Тут життя Миколи Івановича (режим) було трішки змінено. Прокидався він у шість годин ранку, умивався і натщесерце їхав до Кустівців (передмістя м. Прилуки) купатися до садиби гром. Кутузова, через яку протікала річка Удай. Тут була дуже чиста вода та пісчане дно. Їздив він купатися щодня, не дивлячись на те чи йде дощ, чи дуже пече сонце. Повертався він від Кутузова, ідучи верстви зо дві пішки, а за ним їхав фаєтончик з парою коней з дуже гарними щитовими ресорами. У 8½ годин він уже сидів за стаканом чаю, а як коли трішки запізнювався, проїхавши на Вокзальну вулицю до гром. Джигіля, який на ту пору славився дуже гарними бубликами.

Відразу після чаю до нас приходила сусідка Маруся Петрівна Савченко-Маценко, на особистості якої неможливо не зупинитися. Маруся Петрівна (народжена Круковська) закінчила Єкатерининський інститут у Москві, після чого засіла серед своєї роботи на хуторі Георгіївському (і досі ще зветься круковщиною) майже на півдорозі з с. Дідовець до м. Прилуки. Вона добре знала французьку та німецьку мови, бринькала на роялі, була добре ознайомлена з російською та закордонною літературами, словом була дуже вихована людина. Змолоду вона трохи поженихалась з аптекарем з м. Прилуки Фрометом, який кудись переїхав у друге місто, і Маруся Петрівна під сорок років вийшла заміж за відставного капітана Олександра Павловича Савченко-Маценко, який змолоду був покинений батьком у Варшаві зі своєю матінкою. Олександр Павлович у 12–13 років був узятий якимось (забув прізвище) польським паном за козачка, а як йому минуло 19 років і пани усвідомили, що він російський потомствений дворянин, то за його стали клопотати у Миколи І, який у той час приїздив до Варшави. Він наказав зачислити його у кірасирський полк, бо він був високого росту і широкоплечий. Ніде Олександр Павлович не навчався, так напівграмотним і помер у Дідівцях років через 10–12 після смерті Миколи Івановича. Так от вам і пара, і военний бурбон, ходячий на задніх лапках перед вищими його по чину або маєтку, і звисока дивляться на мужика та полупанків і дуже розумна, гарна вихована жінка з романом (Фромет) у минулому. Дітей у них не було. Так от ця сама Маруся Петрівна приходила до нас щодня у дев'ять годин ранку і до снідання (12½) читала Миколі Івановичу різні книжки російською, французькою та німецькою мовами, які Микола Іванович привозив з

Петербургу. Це були всі нові видання літературні та історичні. У 12½ годин Маруся Петрівна через фіртку з нашого саду йшла додому обідати з своїм стариком. Вона теж у цей термін була біловата.

Після снідання Микола Іванович диктував свої твори, для чого держав перед собою на одній стороні письмений столу (на другій стороні сиділа та писала моя матуся) цілі жмути паперу, на яких були записані ним матеріали, потрібні у даному творі.

Обід був щодня у 4½ години. Після обіду приходила Маруся Петрівна і йшла з Миколою Івановичем гуляти у наш сад або на високу гору під самим селом Дідовцями, яка зветься і зараз Бакумовою горою. Як ця парочка проходила селом, за ними йшла сільська дівора і там, на Бакумовій горі, грала перед старим паном, як дівора звала Костомарова у хрещени, співали різні пісні, танцювала, балувалися. Після вечірнього чаю (8½ годин вечора) ми всі сиділи на ганку у дворі або на балконі у сад, балакали про всячину, а Микола Іванович частіше заводив річ про небо, про зорі тощо. Частенько, коли ми сиділи на ганку, який виходив у двір, до нас приходив старий кухар Федір, який народився у цьому дворі і в ньому й помер. Це був свій чоловік, при якому ми всі народились. Частенько підходив до нас побалакати і нічний сторож Іван Мигаль, теж старий, який був вже дорослим у ті часи, коли було скасовано кріпацтво. В таких випадках розмова невільно переходила на тему кріпацтва та давніх років. Бувало й так, що трішки поговоривши тут, Микола Іванович з Марусею Петрівною йшли гуляти у сад і довго там сиділи на ослоні по доріжці с пірамідальними осокорами.

Годин у 11–12 вечора ми всі розходились по своїм кімнатам, а Микола Іванович йшов у сад, де на колінцях без кашкету на голові довго молився Богу. Молився він Богу теж на колінцях і вранці, як тільки прокидався. У Петербурзі, перед тим, як молитися Богу, він засвічував перед іконами лампадку і воскові свічки. (Після смерті Миколи Івановича віддав його срібну лампадку у Дідівську церкву з надписом: «Горела до самої смерті у Н.И.Костомарова (7 апреля 1885)». Лампадка згоріла разом з церквою у 1920 р.). Частенько Микола Іванович ходив до служби Божої у неділю, або у яке-небудь свято до дідівської церкви, або повертаючись з купання у неділю слухав службу у кустівській церкві. Дуже хвалив він службу священника о. Петра Базилевського. «Служить так, як служать у слав'янських землях, підвищуючи голос на окремих моментах», – не раз казав про Базилевського Микола Іванович. У ті дні, коли йшов дуже великий дощ, Микола Іванович теж їздив купатися до Кутузових. Пам'ятаємо, що раз після такого купання він простудився, кашляв і написав листа до проф. Кошлакова, який прислав йому такого рецепта:

Вр. Зварити страву з чабака
Та вкришити бурака,
Всипать треба цибулі.
І все те, що добули: і фасолі, і бараболі,
Щоб всього було доволі.
Цією стравою з чабака годувати козака.

М.І.Костомарову, Кошлаков.

З малими змінами так жив у Дідовцях Микола Іванович. Хто б до нас не приїхав, життя Костомарова шанувалось. У червні того ж 1877 р. до нас у Дідівці прямо з станції Ніжин приїхав Данило Лукич Мордовцев. Приїхав він після Арарату, запалення легенів та перебування у Ментоні. (Після цього приїзду Данило Лукич надрукував

нарис про Дідівці під назвою «Під небом України»). По обличчю не можна було сказати що «купець» (так звали Мордовцева близькі знайомі), бо його рідні брати торгували хлібом, був небезпечно хворим. Вів був постійно веселим і задовленим жартував, сміявся. До обід пані Маруся Петрівна що-небудь читала Миколі Івановичу. Я ходив з Данилом Лукичем куди-небудь далеченько гуляти у ліс, у яри, у поле. Незмінно з нами гуляла з нами моя Діяна, яка всім дуже подобалась за свій розум. У ті часи, коли Микола Іванович наговорював моїй матері, Мордовцев теж що-небудь писав у своїй кімнаті, або писав листи куди-небудь, або робив коректуру, яка надсилалась з Петербургу йому та Миколі Івановичу. Коректуру творів робила моя матінка, а як коли і я. Незабаром після приїзду Мордовцева до нас в Дідівці прибула Катерина Федорівна Юнге. Відома художниця і давня знайома Миколи Івановича, яку колись невдало сватали за Миколу Івановича. Висока, струнка, по обличчю не дуже видна. Вона переказувала усі московські новини (її чоловік окуліст, у ті часи був директором Петербурзько-Розумовської с/г академії) і багато дечого розповідала про «причуду», як вона казала, Л.М.Толстого. Через два – три дні Катерина Федорівна вже малювала олійними фарбами по білому атласу гірлянди польових квіток, які я їй приносив з поля, пучки спілих темно-червоних шпанок та інше.

В кімнатах у нас було дві покоївки: Уляна, відома всім петербурзьким навіщателям Миколи Івановича, і Параска, узята тільки на літо для допомоги Улянці. Уляша, Уляна Івановна Голяченко з с. Дідівці, була взята до нас 10-річною дівчиною. Була майже одноліток з нами, дітьми, і прожила у моєї матері 26 років, з 1875 р. до 1885 р. при Миколі Івановичу, до його і після його смерті. Після того вийшла заміж за швейцара дому Плаже проти церкви Миколи Морського. Уляша була весела, проворна, але на вид дуже проста, тоді як Параска 19 років була писана красавиця. (Параска потім вийшла заміж у с. Манжосовку Дідівського [...] приходу. У минулому 1926 р. я бачив уже сиву Параску-удову. Вона і зараз красавиця.

Катерина Федорівна захотіла змалювати Параску олійними фарбами в українському убранні. А так як Катерина Федорівна навіть погано розуміла українську мову, то я все пояснив Парасці. На другий день прийшла красавиця Параска і прийшла їй старша сестра Настя, дуже погана на обличчя. Щоб не образити Насті, Катерина Федорівна наперед швиденько змалювала Настю, а потім вже довго-довго малювала Параску, яку ми поставили під колоною комори в саду. По проханню Катерини Федорівни я жартував з Параскою, щоб вона була веселішою. Малюнок, який признався для паризької виставки, вийшов дуже гарний.

Ходили ми (я і сестра моя Соня) з Мордовцевим пішки у місто на ярмарок днів зо два до Івана Купала. А перед Іваном Купала (Івана 24 червня) майже усі ми ходили на Бакумову гору слухати купальських пісень і дивитись, як хлопці та дівчата скакатимуть через вогонь. Хіба вони знали, що сюди прийде старий пан, і наносили багато кулів соломи. Всі ми тут сиділи слухали пісні, регіт, жарти і тільки одна Катерина Федорівна нічого не розуміла. Микола Іванович все пояснював їй, звідкіля узявся такий звичай, що його, крім України, ніде немає і т.і. Катерина Федорівна пробула у Дідівцях приблизно місяць і поїхала до Криму, де у неї була дача у Коктебелі. А Мордовцев пробув у Дідівцях ще декілька тижнів.

У липні приїхав до нас Василь Петрович Горленко з свого маєтку в с. Ярошівка Прилуцького такий повіту верстов за п'ятдесят від Дідівців. Низького зросту, широкоплечий, з великою несиметричною до тіла гладко стриженою головою. Він був веселий гість, і гість, знайомий з новітньою зарубіжною літературою. Він тоді писав до газети «Новое время» рецензії на нові книги, які надсилались йому видавцем «Нового времени» О.Сувориним. Не пам'ятаю, чи в цьому році, чи в другому Микола Іванович з

Горленком їздив до Переяслова за деякими історичними справами, але пам'ятаю, що вони вдвох туди їздили. У кінці серпня чи на початку вересня Микола Іванович і моя матуся з мою сестрою Сонею та Уляною поїхали до Петербургу. І у нас стало тихо (масток, у якому літував М.І.Костомаров, надійшов у спадщину моему батькові, який заповів моїй матусі у пожиттєве володіння, однак вона передала його мені після смерті Миколи Івановича).

1882–1883 роки наші приїздили у Дідівці раніше 1881 року. Приїздив Мордовцев, приїздили Юнге, Горленко. Життя йшло по заведеному давно порядку. Тільки 1883 р. Микола Іванович приїхав хворий і дуже нервувався, що не може нічого робити, що він сліпне і таке ін. Купатися до Кутузова він усе рідше їздив, а проти Івана Купала уже не йшов на Бакумову гору, а в парі з Марусею Петрівною проїхали вони кругом на Бакумову гору, куди було винесено стільця, щоб Микола Іванович не сидів на землі. Сидів він тут смутний, мало балакав і поїхав знову округом додому. Це був останній наїзд Миколи Івановича до Дідівців. У 1884 р. після того, як його проволокли сані якоїсь пані із-під арки, що знаходиться у Петербурзі на Великій Морській вулиці, наші вже не приїздили у Дідівці, а провели літо на дачі у Павловському. Із листів покійної матусі і сестри Соні я бачив, що Микола Іванович вже не одужає і більше у Дідівці не приїде. 7 квітня 1885 року Микола Іванович помер у Петербурзі.

Одержавши телеграму про смерть Миколи Івановича, я пішов зі своєю дружиною до нашого попа, і він відслужив панахиду по Миколі Івановичу у нашій дідівській церкві. Не встигли ми відслужити панахиду, як до попа прискакав верхи кінно поліцейський урядник, який прочитав папір, що губернатором заборонено служити панахиду по Миколі Івановичу. Моя матуся з сестрою Сонею і Уляною приїхали у Дідівці у травні чи у червні. Літом знову був у нас Мордовцев, який ще раз приїздив до нас у 1887 році. Приїздив і Горленко, але всі були схвильовані смертю Миколи Івановича, і намагалися розважати мою матусю.

Цей короткий нарис життя Миколи Івановича далеко не повний. Дещо забулось за 42 роки зо дня його смерті, дещо, можливо, віднесено не до того року перебування Миколи Івановича в Дідівцях. Але все те, що тут про нього написано, пройшло перед нашими очима, моїми і моєї дружини, до якої Микола Іванович дуже поважно відносився.

«Олена Григорівна, – казав він не раз про мою дружину, при всіх, – невсипуща господиня». До цього треба додати, що Микола Іванович називав мою матусю раз у раз «баринею», а чому він її так звав, зосталося без пояснень.

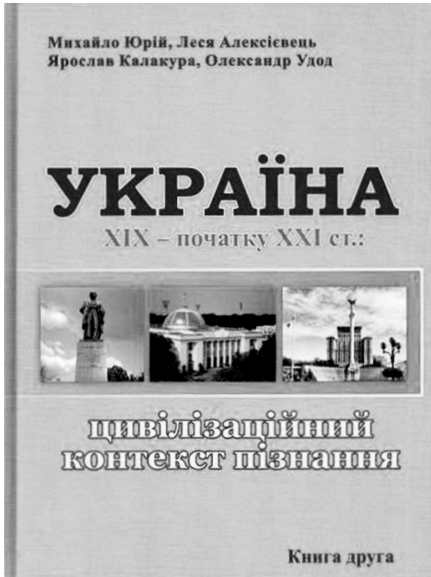
Олександр Кисіль

The article is devoted to the publication of two unknown archival documents, including the memoir of M.I.Kostomarov his stepson O.M.Kysil' and author of autobiographical information that is stored in Pryluky museum. The documents highlight the interesting details of private life scientist during his stay in the Didivtsi in 1874–1884 biennium, as well as specify biography O.M.Kysil'.

Keywords: Kostomarov, Krahel's'ka, Kysil', Didivtsi, Mordovtsev, Horlenko, Junge.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Україна XIX – початку XXI ст.:
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ПІЗНАННЯ / М.Ф.Юрій,
Л.М.АЛЕКСІЄВЕЦЬ, Я.С.КАЛАКУРА, О.А.УДОД. –
Тернопіль: Астон, 2012. – Кн.ІІ. – 696 с.

Однією з особливостей розвитку новітньої української історіографії є засвоєння й дедалі ширше застосування методології цивілізаційного трактування історичного минулого, перехід від подієвої історії до історії процесів і явищ. Цивілізаційна парадигма, яка ґрунтується на пріоритеті соціокультурних і духовно-ціннісних підходів, дозволяє створити більш повну картину історії, особливо країнознавчу, осмислити минувшину того чи іншого народу, держави, регіону в контексті світового історичного процесу.

Підтвердженням цього є оригінальний, оприлюднений у двох книгах, науковий проект відомих українських учених, докторів історичних наук, професорів М.Юрія, Л.Алексієвець, Я.Калакури та О.Удода, присвячений цивілізаційному контексту пізнання України від найдавніших часів до сьогодення.

«Український історичний журнал», умістивши розлогу рецензію О.Реєнта на першу книгу, засвідчив підвищений інтерес наукової громадськості як до амбітного задуму авторів, так і до його реалізації в новаторській праці¹. Її логічним продовженням стала друга книга, присвячена цивілізаційному баченню нової й новітньої історії України (XIX – початок XXI ст.), актуальних проблем модернізації сучасного суспільства. Вона, як і перша, створена на міждисциплінарному рівні та має чітко виражене історіософське забарвлення. В епіцентрі дослідження – самотність локальної української цивілізації, що формувалася на історичних теренах України впродовж тисячоліть і втілює у собі соціокультурні, етнічні, духовні, ментальні, релігійні, політичні, економіко-географічні, природні особливості країни та її жителів. Незважаючи на тривалу бездержавність, перебування українських земель у складі інших

¹ Див.: Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.185–192.

держав, численні війни, революції, репресії, голодомори, штучну асиміляцію Україна витримала випробування долі, відновила свій суверенітет і продовжує утверджувати свою локальну цивілізацію, свою самобутність у сучасному глобалізованому світі.

Зосередившись головним чином на соціокультурних і духовних проблемах модернізації українського суспільства, зумовлених особливостями розвитку Австро-Угорської та Російської імперій, СРСР, впливом глобалізації та інформатизації сучасного світу, автори зробили акцент на державотворчих процесах, трансформаційних явищах, на аналізі нової якості українського соціуму в контексті пошуку оптимальних векторів внутрішньої та зовнішньої політики, європейських орієнтацій, утвердження загальноукраїнської та регіональних ідентичностей, їх світоглядної кризи на ґрунті неоднакового розуміння історичної й національної пам'яті українського народу.

Нині перед Україною, українським народом загалом постали нові виклики, відповісти на котрі допомагає як наукове осмислення досвіду його цивілізаційної ідентифікації на базі історичної пам'яті та уроків минулого, так і пошук нових способів. Уже у вступі автори наголошують: їхній екскурс в історію покликаний показати, що за всієї спорідненості проблем, нагромаджуваних зі століття у століття, жоден із попередніх методів їх розв'язання в наші дні, навіть у поновленому вигляді, не може бути успішно застосований (с.6). Має йтися про системну модернізацію суспільства, утвердження цивілізаційної ідентичності на ґрунті надбань національної культури у широкому розумінні цього феномену. Цивілізаційна ідентичність означає, що кожна особа, групи людей і народ у цілому відчувають свою причетність до колективного минулого країни, її долі, культурних і духовних цінностей, ототожнюють себе з українською цивілізацією.

Червоною ниткою крізь усю книгу проходять питання трансформації українського соціуму на тлі модернізаційних процесів ХІХ – початку ХХІ ст. Докладно розглянуто теоретико-методологічні та соціокультурні аспекти сутності модернізації як особливої форми розвитку, як шляху переходу від традиційного суспільства до модерного або сучасного. З'ясовуючи особливості модернізації України в контексті перебування українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини, автори звернули увагу на її імперський характер та наздоганяючу модель, тобто орієнтацію на більш розвинуті країни. На основі порівняння модернізації в обох монархіях обґрунтовується висновок про те, що, незважаючи на політичні, економічні та культурні зміни, які відбулися в Австро-Угорщині, західноукраїнські землі залишалися малорозвинутою периферією європейської економіки. У підросійській Україні у ході реформ другої половини ХІХ ст. виникли диспропорції між зростанням економіки та повільністю політичної модернізації, що призвело до загострення політичної й соціальної кризи (с.72–73). Модернізація у СРСР здійснювалася «згори» та мала авторитарний характер. Фактично наздоганяюча модель модернізації застосовується в Україні й у сучасних умовах її євроінтеграції, покликаний домогтися рівня постсучасного суспільства, пов'язаного з досягненням стабільності, демократії, забезпеченням прав і свобод громадян, високих соціальних стандартів.

Із модернізацією пов'язується становлення новітньої української нації, національне відродження, формування української еліти, а також усвідомлення України. Автори, посилаючись на праці В.Смоля та О.Гуржія², Я.Грицака³, доводять самодостатність українського народу, який стояв біля витоків Київської та Галицько-Волинської держав, що належали до цивілізаційної сім'ї європейських народів. Ключову роль у трансформації української народності в націю відіграли козацтво та створення козацько-гетьманської держави, українське відродження середини XIX ст., однак цей процес наптовхувався на спротив спочатку Речі Посполитої, потім Російської імперії, її репресивну політику щодо українського руху. Що ж стосується Австро-Угорщини, то тут між українським народом і владою стояли польська шляхта та громадянство, які вороже ставилися до політичних прав і свобод українців. Проте на межі XIX–XX ст. українці під впливом свого інтелектуального ядра, зростання політичної та національної свідомості, наслідуючи принципи ідентифікації європейських народів почали усвідомлювати себе окремою нацією (с.104–106). Процес самоусвідомлення українства охопив усі етнічні землі українського народу та проходив у певній синхронності. Автори вважають малопродуктивними дискусії навколо того, який регіон домінував у національно-визвольному русі та стверджують, що з кінця XIX ст. він став «рухом назустріч» Сходу й Заходу. Його лідери, інтелектуали нації В.Антонович, І.Франко, Леся Українка, М.Грушевський, С.Петлюра, Є.Петрушевич, А.Волошин та інші, так само, як свого часу Т.Шевченко, не були регіональними представниками, а провідниками всієї нації (с.197).

У книзі по-новому трактується роль українського чинника в Першій світовій війні, етнічна, культурна та цивілізаційна травми українства. У середині українського політикуму дедалі глибше вкорінювалася думка про можливість здобуття незалежності на тлі воєнного конфлікту між Російською та Австро-Угорською імперіями. У роки масштабного збройного протистояння визначальні контури української цивілізації, не зважаючи на етнополітичні, етнографічні та психологічні відмінності між наддніпрянцями, галичанами, буковинцями та закарпатцями, витримали перевірку на виживання й підтвердили спроможність українського народу до рішучих та спільних дій на захист національної справи, що засвідчили події Української революції.

Відновленню національної державності в 1917–1921 рр. присвячено другий розділ. Цей період оцінюється як знаковий рубіж вітчизняної історії, як незавершений проект її модернізації та новий поділ України: між Європою і Євразією. Науковці переконливо доводять, що революція не була регіональним варіантом російської, а цілком самодостатнім суспільно-політичним проектом, котрий мав іншу мету, інші рушійні сили та простір, оскільки охопив і ті українські землі, які не належали Російській імперії, зокрема Західну Волинь, Галичину, Буковину, Закарпаття й вилився у світове явище геополітичної трансформації та модернізації в контексті Центрально-Східної Європи. Події

² Смолий В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1998.

³ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1998.

1917–1921 рр. оцінюються як рубіжна віха в історії України ХХ ст., котра, як і національно-визвольна революція середини ХVІІ ст. та відновлення державної незалежності в 1991 р., із погляду цивілізаційного підходу мала не лише національний, а й транснаціональний вимір. У рамках Української революції та національного державотворення виділено три фази: а) добу Української Центральної Ради й утворення Української Народної Республіки; б) період гетьманату Павла Скоропадського; в) часи утворення ЗУНР та відновлення УНР під проводом Директорії. Апогеєм третьої фази стало проголошення соборності України. Дослідники солідаризуються з думкою Я.Пеленського, який до причин невдач революції та державного будівництва відносив відсутність єдності національної еліти, брак політичної консолідації національних сил у побудові самостійної держави, інфантильне ставлення частини населення до подальшої долі власної держави, анахронічне мислення, байдужість західних країн до українського питання та інтервенцію радянської Росії (с.378). У цьому зв'язку відстежено процеси ескалації російського більшовизму, радянізацію України, які супроводжувалися розгортанням терору, репресій, організацією голодоморів як способу упокорення українського народу (с.279–303).

Третій розділ – «Україна в умовах режиму одноособової влади і тоталітаризму» – присвячено більшовицькій модернізації як архаїзації українського суспільства. Автори розглянули співвідношення традиції та архаїки, наголошувши, що модернізація не скасовує й не деформує традицію, а поступово реформує її. Своєю чергою, традиція не блокує модернізацію, а пристосовує її до існуючих відносин. Особливість Жовтневого перевороту в Росії, а відтак радянізації України й низки більшовицьких експериментів у форматі політики воєнного комунізму, форсованої експропріації власності, індустріалізації країни, колективізації села, так званої «культурної революції», які супроводжувалися розгортанням насильства, терору, полягали в тому, що все це повертало старе в нових формах і вело до відновлення імперії під вивіскою СРСР. Архаїка знайшла втілення у системі влади у формі диктатури пролетаріату, ядром якої виступала одержавлена партія більшовиків, у моноідеології – засобі маніпуляції суспільною свідомістю та ігноруванні прав і свобод людини тощо. Людина архаїки – не особистість, а матеріал, інструмент, раб (с.321–324).

Окремий підрозділ стосується соціокультурних аспектів сталінського терору, його культурно-психологічного аспекту. Розвиваючи думку російських дослідників І.Яковенка та А.Ахієзера про те, що у СРСР реалізовувались особливі механізми самознищення нетрансформованого соціокультурного цілого, автори звертають увагу на розповсюдження під впливом терору й насилля таких явищ, як безбожність, жорстокість, стресові ситуації, соціальна апатія, зневіра, алкоголізм, злочинність, масова маргіналізація, почуття страху, доноси тощо. Вершиною масового терору став Голодомор 1932–1933 рр. як справжній геноцид українського народу, широкомасштабна етнічна катастрофа, трагічні наслідки якої відчуваються й досі. Велику увагу приділено аналізу такого своєрідного вияву архаїки, як культ особи, котрий утілював абсолютну цінність сакральної влади. Більшовики, оголосивши масовий похід проти християнства та розтоптавши його цінності, створили образ нового божества – «мудрого

вождя» Й.Сталіна, якому було дозволено все – убивства, брехня, насильство, терор. Це був рух не в майбутнє, а рецесія минулого, повернення до добіблейських форм культури й свідомості (с.353–354). Аналізуючи реакційну сутність та імперський характер радянського тоталітаризму, його табірну систему дослідники розкрили антиукраїнську спрямованість політики режиму й подали хронологію нищення України, починаючи з проголошення радянської влади та завершуючи прийняттям сталінської Конституції 1936 р., яка остаточно скасовувала будь-які ознаки українського суверенітету (с.368–371). На думку дослідників, більшовицьке моделювання української державності знайшло втілення у словах Й.Сталіна: «Годі гратися в республіку!». Паралельно у книзі висвітлюється спротив тоталітарному режиму, український повстанський рух, розвінчуються міфи й легенди тоталітарної влади, включаючи політику радянської українізації як фактичне маскування нового російщення України.

Значне місце відведено аналізу соціокультурних процесів в Україні в роки Другої світової війни, «збиранню» українських земель у складі УРСР, діяльності ОУН та УПА, їх задуму побудови самостійної соборної держави. Низку нових підходів задекларували дослідники до оцінки повоєнного статусу республіки «як другої серед рівних», «кримського фактора» в українській справі, хрущовської «відлиги» й нової хвилі українського руху.

У четвертому та п'ятому розділах книги аналізуються особливості брежневського авторитаризму, застою, наслідки кризи радянської системи, причини її краху, обґрунтовується закономірність відновлення незалежності України, а також розглядаються сучасні державотворчі процеси в контексті кризових ризиків. Труднощі посткомуністичного реформування України автори пов'язують із тим, що держава та суспільство, на відміну від своїх західних сусідів, опинилися перед гострішою необхідністю проводити не лише пострадянську, але й постімперську трансформації, тобто здійснювати одночасний перехід до демократії та ринку, забезпечувати верховенство права, створювати нові державні інститути, формувати політичну націю (с.492). Незалежна Україна напштовхнулася на низку проблем, які гальмують суспільний прогрес, а саме відсутність чітко визначеної, зрозумілої й підтримуваної суспільством стратегії розвитку, економічні та фінансові труднощі, злиденність найширших верств населення, особливо старшого покоління, безробіття серед молоді, наркоманія, моральна деградація, дискредитація реформ та ін.

Інтригуючим за назвою й цікавим за змістом є підрозділ 4.3 – «Україна як новий феодалізм», в якому наголошується, що перехід до ліберальної ідеї після розпаду СРСР у нашій країні здійснювався таким чином, що навіть найгостріші суперечності радянської системи, які вимагали діалектичного вирішення, залишилися нерозв'язаними. Проявилось це і у феодальній архаїзації суспільного життя. Ідеться про елементи рентної економіки, рейдерство, корупцію, зрощення влади й бізнесу, домінування приватних інтересів у діяльності політичних партій, переділ власності на користь правлячих еліт, комерціалізацію виконання функцій держапарату, факти несправедливого та вибіркового правосуддя, застосування адміністративно-силових методів вирішення конфліктних ситуацій, збереження номенклатурного принципу у формуванні

владних еліт, майнове розшарування суспільства, пропаганда нерівності й т.д. Порівнюючи деякі явища української сучасності з середньовічною Європою, автори висловлюють надію на народження в майбутньому реальної демократії, оскільки саме феодалізм зробив вирішальний внесок у становлення європейської демократії (с.568–569).

У дослідженні порушено й таку гостру та недостатньо вивчену проблему, як маніхейство в його східноцивілізаційному прояві, показано вплив зороастризму, маніхейства та візантизму на соціокультурні чинники українського суспільства, починаючи з часів Києво-Руської держави й завершуючи радянською добою. На думку авторів, ці впливи відчуваються й сьогодні. Як відомо, маніхейство поширилося в культурних центрах Сходу та Заходу, перетворившись не тільки в конкретно-історичну форму культури, у певний тип свідомості, але й метод спрощеного розв'язання складних проблем, спосіб трактування світу. Проповідуючи дуалізм, маніхейство поділяє світ на світло або темряву, рай або пекло. Його головна ідея: зло властиве людям, які відпали від добра та приєдналися до космічного зла. За його парадигмою, суспільство ділиться на дві частини: «ми» й «вони», причому перші – завжди світло, позитив, справедливість, а другі – повсякчас п'ятьма, кривда, вороги. А звідси висновок: усі людські проблеми необхідно розв'язувати шляхом побороення та знищення ворожих сил. Маніхейство формує ненависть як до людей, позначених ознаками зла, так і до окремих спільнот або й держави загалом, воно ставить під сумнів навіть право існуючої церкви видавати себе християнською. Апелюючи до соціокультурних процесів радянської доби автори згадують нав'язливу ідею «класової боротьби», партійного підходу, знищення «ворогів народу», трактують масові репресії та Голодомор 1930-х рр., переслідування інакодумців як своєрідний прояв маніхейства (с.601–609). Від радянської доби успадковано класову ненависть, відрив влади від народу, ідею розколу, протистояння Сходу й Заходу, православ'я та католицизму. Що ж стосується візантизму, то, на думку авторів, він прийшов в Україну разом із християнством у його східному форматі. Із ним пов'язаний відомий принцип симфонії, що означає особливу близькість відносин церкви та держави. Візантистський спадок особливо властивий Російській православній церкві, що знайшло відбиття в підтриманій владою Російської Федерації концепції «російського світу», котра ігнорує реалії України як специфічної цивілізаційної спільноти, периферії західної цивілізації, а рени зіткнення західної та східної суперцивілізацій (с.632–633).

Підсумковий характер, окрім висновків, має шостий розділ, присвячений наскрізним лініям соціокультурного розвитку, модернізації українського соціуму, цивілізаційного вибору сучасної України. Тут увага акцентується на аналізі факторів, які стримують або й заважають українцям утвердитись в європейському виборі. До них віднесено: а) зрощення влади з власністю, масштабну корупцію, що диктує необхідність сепарації політики від капіталу, формування самодостатньої національної політичної еліти з інтелектуальним обличчям; б) недостатню обґрунтованість і соціокультурну спрямованість реформ, ігнорування у ході їх проведення національних традицій та особливостей менталітету, необхідність корекції та модернізації; в) стагнацію політичної

системи України, надмірну заполітизованість еліт і внутрішню боротьбу між угрупованнями на шкоду загальнонаціональним інтересам; г) рецидиви етнічної маргінальності та суперечливий процес утвердження загальноукраїнської ідентичності, слабкість громадянського суспільства; д) незавершеність формування спільного соціокультурного ядра української цивілізації, його утвердження і взаємодії у системі локальних цивілізацій глобалізованого світу, подолання низки стереотипів традиційної культури, які блокують модернізаційні проекти; е) забезпечення культурного, духовного та інформаційного суверенітету України. Урахування цих та інших факторів дозволить нашій країні знайти відповіді на цивілізаційні виклики сучасності, розширити зону своєї присутності у світі й культурі (с.638–687). Відрадно, що дослідники не оминули питання демократії, свободи, прав особи, державного життя, організації влади, громадянського суспільства у сучасній Україні. Розглянули й події Помаранчевої революції. Можна солідаризуватися з підсумковою думкою авторів, викладеною у висновках, про те, що без дослідження й осмислення суті українського універсуму, без наукового пізнання природи та генези української цивілізації неможливо зрозуміти ані нашого минулого, ані теперішнього, ані, тим більше, майбутнього (с.691).

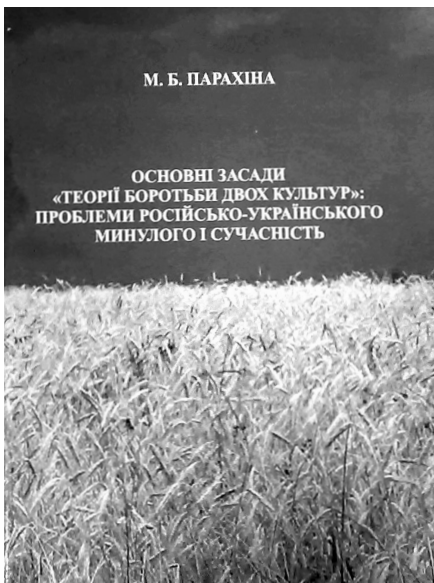
Підсумовуючи, можна стверджувати, що вихід у світ дослідження М.Юрія, Л.Алексієвець, Я.Калакури та О.Удода, присвяченого історії України з найдавніших часів до наших днів і підготовленого в контексті цивілізаційного пізнання, стало знаковою подією не тільки у вітчизняній історичній науці. Воно засвідчило, що українська гуманітаристика дедалі повніше засвоює не тільки цивілізаційні, але й міждисциплінарні підходи до осмислення історичного процесу, і в такий спосіб інтегрується в європейський гуманітарний простір. Широке коло порушених питань, історіософський рівень їх осмислення – примітна ознака даної праці. Рецензоване видання вкотре доводить перевагу колективних зусиль у справі реалізації подібних проектів, що є запорукою високої якості кінцевого наукового продукту. А розмірковування авторів, а відтак і читачів, над питаннями модернізації українського суспільства сприятиме подальшому обговоренню порушених проблем, стане способом привертання уваги до важливих, насамперед методологічних, засад вітчизняної історичної науки, а також реалій соціокультурного розвитку України, які потребують осмислення й вирішення. Окремого схвалення заслуговує якісне поліграфічне та художнє оформлення книги.

Високо оцінюючи рецензовану працю, вважаємо доречним висловити низку зауважень і побажань. Не всі розділи підготовлено рівноцінно, із достатньою повнотою та аргументованістю, а деяким із них бракує історичності. Авторам не вдалося уникнути окремих повторень, особливо при екскурсах до питань давньої та середньовічної історії, які розглядалися в першій книзі. Ґрунтовно висвітливши роль українського чинника в Першій світовій війні, автори досить фрагментарно розглянули цей фактор у Другій світовій війні. Хоча посилання на численні праці відомих учених, у тому числі й з Інституту історії України НАНУ, представлено в тексті цілком достатньо, однак доречним був би більш широкий історіографічний та джерелознавчий вступ до обох

книг. Тим більше, що автори у примітках навели досить розлогі відомості про основні праці сучасних дослідників з обраної теми (і не лише українських), а в розділах аналізуються відповідні погляди тих чи інших учених. При можливому перевиданні праці бажано було б подати алфавітний та предметний покажчики, що надасть їй більшого академізму.

На наше переконання, книга стане у пригоді не лише фахівцям, але й широкому колу читачів, які цікавляться нашою минувшиною та сучасними проблемами трансформації й модернізації українського суспільства. Видання важливе також з огляду підготовки нового покоління фахівців зі спеціальностей «Історія», «Культурологія», «Філософія», «Етнологія», «Політологія», «Правознавство» тощо. На жаль, наклад обох книг невеликий, а це викликає сумнів, чи потрапить видання до бібліотек усіх вищих навчальних закладів, де ведеться підготовка фахівців із гуманітаристики. Видається доцільним розмістити оцифрований текст обох книг у мережі Інтернет.

Р.Я.Пиріг (Київ)

ПАРАХІНА М.Б.

**ОСНОВНІ ЗАСАДИ «ТЕОРІЇ БОРТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР»:
ПРОБЛЕМИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО МИНУЛОГО
І СУЧАСНІСТЬ. – ЧЕРКАСИ: ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2012. – 120 с.**

Монографія М.Парахіної присвячена справді «вічній темі» – російсько-українській взаємодії/протистоянню на мовно-культурному й міжцивілізаційному полі. Дослідження, яке своєю назвою завдячує сумнозвісній «теорії боротьби двох культур» та її (спів)авторові – другому секретареві ЦК КП(б)У Д.Лебедєві, не обмежується відомою полемікою 1920-х рр., а вписує проблему в набагато ширший контекст історичних подій ХІХ – початку ХХІ ст.

Книга складається із чотирьох розділів: 1) «Теорія боротьби двох культур» – до питання про генезу концепції»; 2) «Теорія боротьби двох культур» у контексті «українізаційних» процесів 1920–1930-х рр.»; 3) «Від якої спадщини ми відмовляємось»: радянські реалії 1940–1980-х рр. і «теорія боротьби двох культур»; 4) «Особливості переходу від взаємин субординації (у форматі «Центр – периферія») до рівноправних суб'єктів міжнародного права».

Як зауважує дослідниця, проблема співіснування, а згодом і «боротьби двох культур» (домінування й підпорядкованості), російської та української, була започаткована в ХІХ ст. у Російській імперії з її великодержавницькою ідеологією/міфологією, що ґрунтувалася на сумнозвісній тріаді «православ'я – самодержавство – народність». Непоодинокими були заклики-звернення представників імперського істеблішменту до діячів української культури «вливатися у загальноросійське море» (нагадуючи сьгоднішній проект чергового «руссака міра»), відмовляючись від власної національної ідентичності з її «провінційною й мужицькою» «селянською» мовою та культурою. Ця предтеча «теорії боротьби двох культур» була представлена в російському імперському дискурсі, впливаючи на суспільну свідомість, формуючи відповідні стереотипи зверхнього ставлення до «малоросійської»/української культури й мови.

У дещо видозміненій формі, але фактично ту саму російську великодержавницьку ідеологію, ледь завуальовану інтернаціоналістськими гаслами, сповідували й більшовики, додавши до неї важливу складову – «передову роль» російського (зросійщеного в Україні) пролетаріату щодо «відсталого» селянства взагалі та в українських землях імперії Романових зокрема. Демагогічні гасла російських комуністів, їхня псевдоінтернаціоналістська риторика справляли потужний асиміляційний вплив на багатьох представників неслов'янських народів імперії, рекрутованих у лави РСДРП(б) – РКП(б), які перетворилися на лідерів та ідеологів російського більшовизму (Й.Джугашвілі-Сталін, Л.Троцький, В.Ваганян, Ю.Ларін та ін.). Потрапила у цю орбіту й частина

асимільованих українців, яскравим представником яких і був умовний «автор» «теорії боротьби двох культур» Д.Лебідь.

Авторка на опублікованих й архівних джерелах простежує генезу цієї концепції, її теоретичне «обґрунтування» в першій половині 1920-х рр., формальне офіційне засудження правлячою партією, умовну загибель наприкінці першого десятиріччя більшовицького панування, неофіційне відродження у 1930-х рр. (синхронно з фізичним знищенням її «автора») й послідовну реалізацію впродовж 1940–1980-х рр. З'ясовується вплив цієї теоретичної побудови на становлення та розвиток українсько-російських міждержавних відносин після розпаду СРСР.

Поряд із позитивною оцінкою дослідження М.Парахіної, слід висловити окремі міркування з приводу опублікованої книги й порушених у ній гострих, злободенних питань. Так, на с.58, характеризуючи повоєнний перегляд національних історій народів СРСР і прагнення подати роль Росії у цих історіях у найсприятливішому світлі, авторка зауважує, що в українському сегменті цієї пропагандистської кампанії керівництво УРСР активно залучало майстрів художнього слова, «розраховуючи, вочевидь, що засобами красного письменства нові партійні настанови оперативніше й легше «оволодіють масами». Крім того, тоталітарна пропагандистська машина вже в 1930-х рр. ледь не стовідсотково підпорядкувала собі діяльність митців – «інженерів людських душ», змусивши їх обслуговувати власні потреби та вподобання». При цьому наводяться посилення на дві однойменні редакційні статті республіканської «Літературної газети» – «Великий російський народ» (25 травня 1950 р.; 29 травня 1952 р.) – у чергову річницю сумнозвісного тосту «вождя народів». Можна до цього додати, що 25 травня 1950 р. у тій самій «Літературній газеті» було вміщено також статтю українського літератора Д.Косарика-Коваленка (1904–1992 рр.) аналогічного змісту – «Перший серед рівних: [російський народ]». Утім, перед у цій пропагандистській кампанії з вихваляння «першого серед рівних» вели все ж таки не республіканські підголоски, які обслуговували ідеологічні вказівки Кремля, а, на жаль, московські академічні історики. М.Парахіній варто було б згадати відому свого часу працю тоді члена-кореспондента (з 1953 р. – академіка) АН СРСР А.Панкратової «Великий русский народ и его роль в истории» (Москва, 1946 р.; 2-ге доповнене видання – «Великий русский народ» (Москва, 1952 р.); український переклад побачив світ у Києві 1952 р.).

Певну увагу у книзі М.Парахіної приділено мовно-культурним питанням в українському контексті під час так званої «беріївської відлиги» травня – червня 1953 р. (с.59–61). Натомість значно лаконічніше (один абзац на с.61) згадується про вплив подій 1956 р. (XX з'їзд КПРС, криза в Польщі, Угорська революція) на актуалізацію проблем рідної мови й культури у самій УРСР. А про це слід було б сказати значно докладніше.

Так, наприклад, 12 листопада 1956 р. перший секретар ЦК КП України О.Кириченко доповідав Президії ЦК КПРС про реагування населення республіки на події в Польщі й Угорщині: «Усі радянські люди [...] правильно оцінюють й одноставно схвалюють зайняту Центральним Комітетом КПРС і радянським урядом лінію стосовно подій у Польщі й Угорщині. Цілковите

схвалення отримують практичні заходи радянського уряду по наданню допомоги Угорському революційному робітничо-селянському уряду. [...] Утім, серед певної групи осіб, особливо серед учасників націоналістичних організацій та банд, які повернулися з в'язниць і заслання, церковників [...], мають місце демагогічні, антирадянські висловлювання»¹.

У цій самій інформації характеризувалися настрої окремих представників української інтелігенції, які порушували питання щодо упослідженого статусу української мови й культури в (нібито) *Українській РСР*: «Слід окремо сказати, що, обговорюючи події в Польщі й Угорщині, частина інтелігенції і насамперед з кола письменників торкаються окремих питань розвитку національної культури. Особливо багато розмов ведеться щодо того, що, мовляв, в Україні недооцінюється українська мова. Говорять, що нам незрозуміло, чому в більшості вищих навчальних закладів республіки й ледь не у всіх технікумах і ремісничих училищах навчання провадиться головним чином російською мовою, що в містах зменшується кількість шкіл з українською мовою викладання. Задають питання, чому в містах України [...] майже не чути української мови, у багатьох радянських установах міст і райцентрів діловодство та спілкування з населенням провадиться російською мовою»².

За тим самим меморандумом, «окремі письменники республіки» висловлюють думку, що в Україні відбувається «повзуча русифікація», яка негативно впливає на розвиток української культури: «Крім того, вони заявляють, що у представників зарубіжних країн, особливо країн народної демократії, які відвідують Україну, викликає здивування й негативні висловлювання та обставина, що у багатьох містах і робітничих селищах суспільно-політична й культурно-освітня робота ведеться російською мовою, і що це також використовується в антирадянській пропаганді як усередині країни, так і за кордоном українськими націоналістами й іншими ворогами радянського народу»³.

Розповідаючи про потужний імпульс російщення, ініційований союзним законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти у СРСР» та його сумнозвісним республіканським аналогом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (ст.9 розд.1) від 17 квітня 1959 р. (с.64–66), М.Парахіна могла б докладніше охарактеризувати загальні суспільно-політичний і мовно-культурний контексти ухвалення цих законодавчих актів.

«Право батьків» вирішувати, «в школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей», не лише пришвидшило російщення культурно-освітньої сфери республіки, а й внесло хаос у навчальний процес, викликавши антагонізм в учнівських і педагогічних колективах. 8 травня 1960 р. міністр освіти УРСР І.Білодід звернувся з доповідною до Ради Міністрів. У документі, який мав назву «Про порядок вивчення другої мови в школах Української РСР», підсумовувалися перші наслідки впровадження ст.9 закону від 17 квітня 1959 р.: «У деяких школах

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4285. – Арк.157.

² Там само. – Арк.159.

³ Там само. – Арк.160.

з російською мовою навчання окремі батьки виявили небажання, щоб їх діти вивчали українську мову. У відповідності із законом, школи у цих випадках задовольняють ці заяви. Це здійснюється протягом усього навчального року. Як показує досвід, практика залишення учнями вивчення української мови протягом усього року і незалежно від того, скільки часу учень вивчав її, вносить певне ускладнення в навчальний процес, викликає труднощі у справі комплектування класів учнями, призначення і розстановки кадрів учителів української мови, видання і забезпечення учнів підручниками з української мови»⁴.

Відтак питання про вивчення учнем мови народу СРСР, якою не проводиться викладання в даній школі, пропонувалося вирішувати батькам назгал один раз – при переході учня з першого до другого класу, оскільки вивчення цієї мови розпочинається з другого класу; учнів, «які прибули з братніх республік, вступили в ті класи, де вивчається українська мова, і виявили бажання вивчати її, переводити до старших класів незалежно від оцінок знань з української мови»; у школах Кримської області з російською викладовою мовою, в яких вивчалася українська, екзаменів з української не проводити та ін.⁵

Закон УРСР від 17 квітня 1959 р. викликав стрімке збільшення мережі шкіл із російською мовою викладання – аж ніяк не адекватне чисельності російської меншини в республіці. Так, наприклад, у Закарпатській області 1960–1961 навчального року було організовано 9 нових восьмирічних шкіл – 4 українських, 4 російських, 1 угорська. Характерно, що всі російські школи відкрилися в Мукачевому⁶. Російщення здійснювало наступ насамперед на міста УРСР. І.Білодід активно підтримував теорію українсько-російської двомовності населення республіки. 1962 р. на підтвердження цієї теоретичної конструкції українською та російською мовами було надруковано його брошуру «Російська мова – мова міжнаціонального спілкування народів СРСР».

Утім, наголошує М.Парахіна, навіть за умов потужного державного русифікаційного тиску ситуація не виглядала безнадійною – осередки спротиву домінуванню в Україні російської мови й культури існували в латентній формі навіть у часи режиму Й.Сталіна, а після смерті диктатора та до розпаду СРСР вони кількома хвилями проривалися назовні, здобуваючи підтримку з боку діаспорних осередків і повоєнної хвилі української політичної еміграції. Мовно-культурне питання було однією із засад руху «незгодних» в УРСР другої половини 1950–1980-х рр., підвалиною Народного руху України.

На с.17–18 дослідниця веде мову про експертний висновок Російської імператорської академії наук 1905 р. «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова» й оцінку цього кроку російських колег М.Грушевським. Бажано було б у тексті книги (чи вже в подальшій роботі над темою) більше уваги приділити позиції колективів та окремих учених, представників інтелектуальної еліти Росії, які впродовж XIX–XX ст. займали щодо української мови й культури конструктивну позицію, підтримуючи Україну та українство «і словом, і ділом».

⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.7968. – Арк.193.

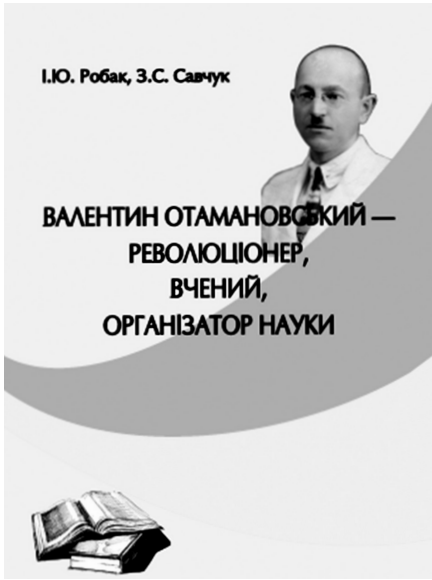
⁵ Там само. – Арк.194.

⁶ Там само. – Арк.142.

Наприкінці своєї праці М.Парахіна наводить влучну цитату з книги відомого сучасного культуролога й політолога М.Рябчука «Дві України: реальні межі, віртуальні війни»: «Фактично боротьба за національну емансипацію України, її визволення з-під російського мовно-культурного, політичного та економічного домінування триває, і химерні коливання української «багато-векторності» є всього лиш частковим виявом цієї глибинної, сутнісної боротьби». Вислів із книги, опублікованої 2003 р., залишається вкрай актуальним і сьогодні. Чергова історія з однією з солісток Національної опери України та її «коректними» атестаціями української мови й культури, а також їхніх носіїв як представників нижчої порівняно з російською цивілізацією зайвий раз доводить нинішню актуальність та інституційно-інструментальну корисність «теорії боротьби двох культур» у ширшому контексті українсько-російських взаємин.

Попри окремі висловлені зауваження, побажання та оціночні судження загалом праця М.Парахіної заслуговує на позитивну оцінку. Однак її публікацію можна розглядати лише як своєрідну «декларацію про наміри», оскільки у книзі заявлена проблема (точніше – комплекс проблем) потребує розлогішого й докладнішого аналізу. Будемо сподіватися, що авторка продовжить розробку цієї складної проблематики, котра, безумовно, належить до «вічних тем».

О.С.Рубльов (Київ)

Робак І.Ю., Савчук З.С.
ВАЛЕНТИН ОТАМАНОВСЬКИЙ —
РЕВОЛЮЦІОНЕР, ВЧЕНИЙ, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ. —
Х.: Колегіум, 2013. — 183 с.

Незважаючи на те, що книга має дещо «традиційну» назву для вітчизняної історіографії й узагальнюючий, точніше підсумковий характер (адже присвячена ювілейній даті — 120-річчю від дня народження відомого громадсько-політичного діяча, активного учасника національно-визвольних змагань початку ХХ ст. і вченого В.Отамановського), вона написана досить дискусійно й заповнює чимало «білих плям» у біографії та діяльності цієї непересічної постаті. Водночас біографічна студія, як справедливо зазначив у передмові до неї член-кореспондент НАН України О.Реєнт, покликана «якомога ширше й повніше розкрити роль спадковості у житті людей, що отримують від своїх батьків та дідів не лише ім'я, майно чи соціальний статус, але нерідко і професійне заняття, систему цінностей та пріоритетів» (с.3). Саме в такому ракурсі витримано структуру й викладено зміст монографії, в якій чітко преважує хронологічно-проблемний принцип. Характерно те, що крізь призму життя та діяльності Валентина Дмитровича вміло відображено широке історичне тло й дух існування значної частини української інтелігенції, яка пройшла крізь горнило революцій початку минулого століття, першу та другу світові війни, сталінський тоталітаризм і хрущовську «відлигу».

Добре знаючи історіографічну ситуацію на теренах колишнього СРСР, зовсім не дивує той факт, що біографічних даних про В.Отамановського не містила жодна енциклопедія радянського періоду, зрозуміло, окрім закордонних. Чи не вперше знехтував таку недобру традицію в 1991 р. С.Кот¹. Активним і системним вивченням теми характеризується період відзначення 100-річчя революціонера, ученого й організатора науки².

У своїй книзі І.Робак і З.Савчук досить критично, але зважено й об'єктивно поставилися до напрацювань попередників: В.Верстюка і Т.Осташко, В.Воловика, О.Малюти, В.Пристайка й Ю.Шаповала, В.Прокопчука, Л.Шпильової та деяких інших. На підставі ретельного аналізу їхніх праць вони визначили «вузькі місця» у справі висвітлення життя та діяльності В.Отамановського, а саме недостатнє з'ясування його ідеологічних позицій у ранній період стосовно розвитку української державності. Крім того, наведені ними фактичні дані й власні міркування з їх приводу певною мірою суперечать, або уточнюють деякі

¹ Кот С.І. Честі своєї не зрадив (В.Д.Отамановський) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К.: Хмельницький, 1991. — С.133–142.

² Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. — Кам'янець-Подільський, 1993. — 480 с.; Подільська старовина: Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д.Отамановського. — Вінниця, 1993. — 413 с.

біографічні відомості, опубліковані раніше. Зокрема, це стосується місця народження Валентина Дмитровича, часу вступу чи участі його в різних політичних організаціях і заходах тощо. На жаль, мають місце прикриті неточності й на сторінках відповідного тому «Енциклопедії історії України»³.

Нові підходи й оцінки І.Робаком та З.Савчук тих чи інших подій ґрунтуються переважно на залученні значного масиву першоджерел. Так, у першому розділі монографії наведено всі відомі нині дані про родовід В.Отамановського, яскраво описано його життя в період «дерзновенної» молодості, а також безпосередню участь у вирі визвольних змагань. Особливо полемічно викладено матеріал про місце його народження, прокоментовано різні думки істориків і краєзнавців із цього приводу. І це попри те, що особисто Валентин Дмитрович в автобіографічних матеріалах зазначав: він народився в Києві. Про це, зокрема, ішлося в особовій справі Харківського державного медичного інституту від 20 жовтня 1958 р. Проте в листі начальника управління міністерства держбезпеки по Саратовській області, де певний час працював В.Отамановський, чітко названо місто Златопіль Київської області. Натомість більшість дослідників, у тому числі автори рецензованої монографії, вважають місцем його народження Яблунівку поблизу Златополя. Тільки яку саме, адже в тих краях існувало чотири села з такою назвою. В усіх цих складностях і спробували розібратися І.Робак та З.Савчук.

Багато питань викликають участь і роль Валентина Дмитровича в діяльності таємного Братства самостійників, що виникло у Варшаві 1914 р., напередодні Першої світової війни. Одним з його ідейних провідників і став В.Отамановський. Організація базувалася головним чином на антиімперських принципах (зокрема ігнорування російських політичних заходів, театральних вистав, книжок тощо). У своїй програмі вона орієнтувалася на Західну Європу, а не на Росію. Саме тоді Валентин Дмитрович захопився перекладами українською мовою зарубіжних класиків: казок В.Гауффа та Л.Бехштайна, творів Д.Дефо («Пригоди Робінзона Крузо») та Р.Кіплінга («Книга джунглів») і т.д.

Як видно зі змісту книги, чимало суперечностей серед дослідників викликають час заснування київської філії Братства самостійників, місце в ній В.Отамановського (саме від неї його було обрано до Центральної Ради), роль в організації Українського військового клубу імені гетьмана П.Полуботка та військового клубу «Батьківщина».

Високий патріотизм і національна свідомість спонукали В.Отамановського взяти участь у трагічному бою з більшовицькими загонами поблизу залізничної станції Крути 29 січня 1918 р. Після захоплення Києва червоними він разом із членами Центральної Ради перебрався на Волинь, а потім знову повернувся до столиці.

Яскраво вираженого національного спрямування набули його робота у видавництві «Вернигора», читання лекцій на вчительських курсах Київського повітового земства. Водночас він проводив націоналістичну пропаганду серед частин місцевого гарнізону.

³ Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.699–700.

Як доведено на сторінках книги, із крахом П.Скоропадського пов'язана остаточна втрата Валентином Дмитровичем ілюзій щодо здобуття незалежності України. При цьому відбувалася поступова еволюція політичних поглядів революціонера: через відверто вороже ставлення до більшовиків (на кінець 1919 р.) до співпраці з радянською владою (не без впливу В.Винниченка).

Багато трагічних подій відбулося в родині В.Отамановського впродовж 1920-х рр., чому присвячено другий розділ книги. Це й параліч батька після ув'язнення в денікінській контррозвідці, і безробіття та виживання за рахунок обміну речей по селах на продукти, і, нарешті, переслідування радянською владою за «контрреволюційну» діяльність.

Обставини склалися так, що родина, розраховуючи на поліпшення свого матеріального становища, у 1920 р. мала перебраться з Києва до Вінниці, де батько Валентина Дмитровича міг отримати необхідну медичну допомогу, а сам він – посаду в Подільській філії сільськогосподарського кооперативного союзу «Централ».

Працюючи на Поділлі, В.Отамановський неабияк захопився бібліотечною справою, багато часу й енергії витрачав на складання бібліографії з історії краю та формування фонду наукової літератури. Великою його заслугою стало ініціювання відкриття при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН першого краєзнавчого осередку у краї – науково-методичного центру Кабінет вивчення Поділля (квітень 1924 р.). В.Отамановський очолював його від 1925 р. до свого арешту в 1929 р. Водночас він спромігся організувати місцевий Музей друку (1928 р.).

Багато уваги на сторінках монографії приділено арешту Валентина Дмитровича з його братом Михайлом за нібито «антирадянську діяльність» у рамках фальсифікованої «справи Спілки визволення України». Яскраво показано, як, незважаючи на виснажливі допити, В.Отамановський спочатку категорично заперечував будь-яку свою «контрреволюційність», наполегливо доводячи, що стоїть «на радянській платформі», а згодом таки зламався під впливом моральних і фізичних знущань.

На тлі всіх цих життєвих перипетій і негараздів автори вміло подали доволі ґрунтовний аналіз творчих здобутків В.Отамановського як науковця. Зокрема, у четвертому, заключному розділі книги йдеться про харківський період його діяльності, коли вже відомий Україні вчений «замкнув» коло своїх наукових інтересів на висвітленні історії охорони здоров'я, медицини та аптечної справи. Виклад яскраво доповнюють вдало підібрані ілюстрації.

Цілком очевидно, що І.Робакові та З.Савчук повністю вдалося реалізувати свій творчий задум і виконати наукові завдання, відтак, вважаємо, книга буде корисною викладачам, дослідникам, студентам, краєзнавцям, а також широкому загалу читачів, які небайдужі до минулого українського народу та найкращих його представників.

Серед побажань до можливого другого видання праці хотілося б висловити такі: 1) для кращого усвідомлення вагомості творчих здобутків ученого доцільно навести індекс посилань в історіографії на його праці; 2) окремо зазначити основні віхи життя та діяльності; 3) додати повну бібліографію праць В.Отамановського.

О.І.Гуржій (Київ)

ХРОНІКА

Л.Д.ЯКУБОВА (Київ)

VI МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ СТАЛІНІЗМУ: РАДЯНСЬКІ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В 1920–1950-х рр.»

Представницький науковий форум із циклу «Історія сталінізму», який 10–12 жовтня 2013 р. відбувся в Інституті історії України НАНУ, об'єднав понад 60 дослідників із 15 країн світу (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Естонія, Ізраїль, Казахстан, Киргизстан, Литва, Молдова, Німеччина, Російська Федерація, США, Угорщина, Україна, Франція).

Загалом у рамках амбітного науково-видавничого проекту відбулося вже п'ять наукових форумів. Перший із них – «Підсумки і проблеми комунізму» (Москва, грудень 2008 р.) – актуалізував науково-теоретичний потенціал проблематики. Другий – «Репресована російська провінція» (Смоленськ, грудень 2009 р.) – розглянув феномен сталінізму крізь призму регіональної історії. Третій – «Історія сталінізму: селянство та влада» (Єкатеринбург, вересень – жовтень 2010 р.) – накреслив перспективи дослідження репресивної політики Кремля стосовно провідного виробничого класу СРСР – селянства. Четвертий – «Історія сталінізму: Примусова праця у СРСР: економіка, політика, пам'ять» (Москва, жовтень 2011 р.) – було присвячено трагічній історії ГУЛАГ. П'ятий – «Історія сталінізму: життя в терорі: Соціальні аспекти репресій» (Санкт-Петербург, жовтень 2012 р.) – широко поставив проблеми функціонування карального механізму, соціальної бази та повсякдення терору, міри його підтримки суспільними верствами, соціально-культурні наслідки.

Черговий представницький науковий форум присвячувався, як зазначили організатори конференції, «одній із найбільш актуальних історіографічних і політичних проблем сучасності» – національному питанню. Очікуваний широкий обмін думками мав на меті узагальнення історичного досвіду вирішення національного питання, умов розвитку радянських націй і національної політики впродовж 1920–1950-х рр. Україна не випадково була обрана місцем проведення конференції, адже, за спільною думкою закордонних та вітчизняних дослідників, досвід регулювання сфери міжнаціональних відносин в УСРР не мав світових аналогів: двоїтий за своєю природою, він характеризувався як небувалими досягненнями й підйомами, так і страшними гуманітарними катастрофами та втратами.

Співорганізаторами конференції виступили Уповноважений із прав людини в Російській Федерації, Рада при Президентові Російської Федерації з розвитку громадянського суспільства і прав людини, Фонд «Президентський центр Б.М.Сльцина», Державний архів Російської Федерації, Російський державний архів

соціально-політичної історії, міжнародне історико-просвітницьке, благодійне та правозахисне товариство «Меморіал», видавництво «Російська політична енциклопедія» та Інститут історії України НАНУ. Упродовж трьох робочих днів конференції відбулися пленарне засідання, працювали сім секцій та круглий стіл.

На пленарному засіданні 10 жовтня 2013 р. вітання учасникам і гостям форуму виголосили директор Інституту історії України Національної академії наук України академік НАНУ *В.А.Смолій*, директор Російського державного архіву соціально-політичної історії, головний редактор видавництва «Російська політична енциклопедія» *А.К.Сорокін*, Уповноважений із прав людини в Російській Федерації *В.П.Лукін*, академік-секретар Відділення історії, філософії та права Національної академії наук України академік НАНУ *О.С.Онищенко*, академік-секретар Відділення історико-філологічних наук Російської академії наук, член Президії РАН *В.О.Тишков*, виконавчий директор Фонду «Президентський центр Б.М.Єльцина» *О.О.Дроздов*, директор Українського інституту національної пам'яті член-кореспондент НАНУ *В.Ф.Солдатенко* та народний депутат України, голова комітету Верховної Ради з питань національної безпеки й оборони академік НАНУ *В.М.Литвин*. Останній, зокрема, зауважив, що в політичній практиці більшовизму національне питання йшло пліч-о-пліч із класовим – із ним більшовики прийшли до влади, завдячуючи вмілому жонглюванню ним вони утримували владу впродовж цілої історичної епохи. Політична вага національного питання усвідомлювалася кремлівськими керманічами цілковито, попри те, що вони повсякчас підкреслювали його вторинність стосовно класового (соціального). Однак ця складова політичної програми більшовизму була однією з найбільш сильних і забезпечила йому стабільну політичну вагу. Після 1917 р. боротьба політичних програм, висунутих провідними політичними мислителями кінця XIX ст., перемістилася зі сфери теорії у площину політичної практики. Створена більшовиками на постімперських просторах державно-політична конструкція не мала аналогів, пластична національна політика забезпечила їй достатній запас міцності й прихильність усіх пригноблених народів світу. Та симпатии радянської влади оминали своєю увагою одну суттєву обставину: прискорена модернізація, національне адміністративно-територіальне будівництво, так зване національне відродження здійснювалися в контексті й шляхом тотальної наруги над особою, терору та репресій, депортацій цілих етнічних груп. Саме тому осмислення, здавалося б, дихотомічної природи сталінізму, зіставлення більшовицької теорії й практики вирішення національного питання, аналіз тактичних досягнень, а також стратегічних прорахунків етносоціальної інженерії сталінського режиму залишається актуальною науково-теоретичною проблемою.

Представники російської сторони наголосили, що криваві війни, дезінтеграція низки держав за національною ознакою, міжнаціональні конфлікти й зіткнення, що загрожують стабільності та цілісності світу, постійно нагадують про принципову важливість і складність національного питання. При цьому політична практика й численні наукові дослідження виходять із того, що національні суперечності та етнічні конфлікти обумовлені не тільки поточними умовами, подіями, але й, значною мірою, історичною спадщиною. Отже, ґрунтовний науковий аналіз минувшини етнонаціонального життя у СРСР та закладених у той час суперечностей у взаєминах влади та етносів об'єктивно має, крім теоретичного, потужний практичний потенціал. Саме у цьому вбачається суспільна та наукова значущість заходів, покликаних не лише координувати зусилля світової наукової громадськості в подальшій розробці цього напрямку, а й сприяти підвищенню теоретичного рівня досліджень із дотичної проблематики.

По завершенні врочистої частини учасники конференції перейшли, власне, до обміну думками. Логічним вступом до секційної роботи стали змістовні теоретичні виступи відомих дослідників міжвоєнної історії СРСР. Проф., д-р іст. наук *С.В.Культчицький* (Київ, Україна) виголосив доповідь «Статус титульних націй у псевдофедеративній державній структурі СРСР на етапі створення радянського ладу: 1917–1938 рр.», в якій підкреслив величезну дистанцію між проголошуваними більшовиками гаслами та реальною практикою національно-державного будівництва. У своїй доповіді «Радянське й національне: Єдність суперечностей» нині вже класик сучасної американської політології *Р.Суні* (Чикаго, США) змалював суперечливу природу державно-політичної конструкції СРСР і, відповідно, її суспільно-політичного та етнокультурного життя. Нова постановка проблеми депортацій за національною ознакою прозвучала в доповіді академіка РАН *В.О.Тишкова* (Москва, Російська Федерація) «Сталінські депортації народів і проблема ідентичності». У заключній доповіді пленарного засідання під назвою «Доктрина «старшого брата» та формування державного антисемітизму у СРСР у світлі ідеологічної й етнополітичної трансформації сталінського режиму в 1930-ті рр.» д-р іст. наук *Г.В.Костирченко* (Москва, Російська Федерація) – автор широковідомої праці «Таємна політика Сталіна: Влада та антисемітизм» (Москва, 2001 р.) – розгорнув широке суспільно-політичне та ідеологічне тло обставин, в яких міцніла й розгорталася політика державного антисемітизму.

Того ж дня відбулися три представницьких секційних засідання. Ключовою проблемою роботи першої секції – «Імперія позитивної дії»: Коренізація й національно-культурні автономії 1920-х рр.» (керівник – д-р іст. наук *Л.Д.Якубова*) – став один із найбільш змістовних, але водночас доволі суперечливий етап так званого національного непу. Доповіді учасників секції повною мірою унаочнили непересічне місце цього історичного періоду, а жвавий обмін думками засвідчив невичерпний пізнавально-теоретичний потенціал окресленої проблематики.

У глибокій і фактографічно насиченій доповіді «Сталін та організаційно-правовий аспект національно-культурної політики 1920-х рр.» д-р іст. наук *Т.Ю.Красовицька* (Москва, Російська Федерація) розкрила перипетії діяльності та організаційного становлення Наркомнацу й Ради національностей ЦВК СРСР. Д-р іст. наук *Л.Д.Якубова* (Київ, Україна) повідомила про історію національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР, висвітлила спонукальні чинники його здійснення, приховувані мотиви влади та позицію національних громад, перспективні наслідки існування національних районів та причини їх ліквідації. У доповіді «Політика українізації у РСФРР у 1922–1932 рр. і розвиток національної самосвідомості українців Росії» канд. іст. наук *К.С.Дроздов* (Москва, Російська Федерація) простежив суперечливий вплив тогочасної етнополітичної та етнокультурної практики більшовиків, зокрема українізації у РСФРР, на процес формування етнічної свідомості українців Росії. Яскрава та багатогранна доповідь канд. іст. наук *Ю.А.Борисьонка* (Москва, Російська Федерація) «Особливості прискореної білорусизації в Полоцькому регіоні й польський фактор: 1923–1928 рр.» додала багато нових фарб до історії здійснення коренізації в Білорусі в контексті радянсько-польського ідеологічного протистояння. Про ставлення різних соціальних верств населення Донбасу до українізації, суперечливість цієї політики та проблеми її здійснення йшлося в доповіді канд. іст. наук *І.О.Дмитрик* (Донецьк, Україна) «Українізація Донбасу в 1923–1938 рр.: громадська думка». Непослідовність політики коренізації стосовно західних національних меншин, обмеженість і прагматизм партійного керівництва в його стосунках із нацменгромадами було відображено в

доповіді д-ра іст. наук *В.Деннінгхауса* (Люнебург, Німеччина) «“Золотий вік” радянської національної політики та проблема етнодисперсних груп: 1923–1930 рр.». Специфіка політики коренізації в Удмуртії стала предметом висвітлення доповіді канд. іст. наук *В.С.Воронцова* (Іжевськ, Російська Федерація) «“Імперія позитивної дії” на прикладі коренізації в Удмуртії». Перебіг аналогічних процесів у Закавказькій ФСРР на прикладі грузинів, вірмен та азербайджанців розглянула канд. іст. наук *Т.Р.Варданян* (Єреван, Вірменія) у доповіді «Національна політика та національна ідентичність у Закавказзі: 1920–1930-ті рр.». Суперечливу роль національних рад у запровадженні «класової лінії» на селі на прикладі німецьких національних рад Білорусі розкрив канд. іст. наук *В.П.Пічуков* (Гомель, Білорусь) у доповіді «Національні німецькі сільради БРСР в 1920–1930-ті рр.: між національним і класовим». Внутрішньопартійним дискусіям та швидкозмінюваним підходам до вирішення національного питання було присвячено доповідь «Великодержавний і місцевий «націоналізми» в публічному дискурсі національної політики: форма та зміст «позитивної дії» більшовицької влади в Україні: 1923–1937 рр.» канд. іст. наук *Г.Г.Єфіменка* (Київ, Україна). Іншим аспектам внутрішньої партійної боротьби навколо форм об'єднання радянських республік у союзній державі присвячувалася доповідь д-ра іст. наук *М.О.Фролова* (Запоріжжя, Україна) «Вироблення формули Радянського Союзу в дискусіях московських вождів і керівників КП(б)У». Нетривала у часі, проте показова практика здійснення національної політики була розкрита д-ром іст. наук *М.Р.Литвином* (Львів, Україна) у доповіді «Галицька Соціалістична Республіка 1920 р.: перший досвід більшовизму в регіоні».

Під керівництвом О.В.Хлевнюка відбулася робота другого секційного засідання «Національна політика 1930-х рр.: Кризи й репресії». У центрі уваги науковців перебували аспекти впливу Голодомору 1932–1933 рр. на зміст етнокультурного життя регіонів, що постраждали від його руйнівного впливу. Названу проблематику на матеріалах Казахстану було розкрито в доповіді «“Ваша думка з цього приводу допомогла б нам...”: Колективізація, голод і національний розвиток Казахстану» д-ра іст. наук *Б.О.Жангуттіна* (Алмати, Казахстан). Доповідь д-ра іст. наук *Г.В.Панакіна* (Київ, Україна) «Статус «чорної дошки» у сталінських репресіях 1932–1933 рр. проти націй і народностей у регіонах товарного землеробства СРСР» унаочнила один з езуїтських механізмів позаекономічного визиску селянства, що став безпосередньою основою Голодомору 1932–1933 р. Оновлений поглиблений погляд на причини й наслідки голоду в Киргизії було представлено в доповіді д-ра іст. наук *Ш.Д.Батирбаєвої* (Бішкек, Киргизстан) «Голод 1930-х рр. у Киргизстані: Нові матеріали, нові підходи». Спробу підбити підсумки трагедії у загальносоюзному контексті зробив д-р іст. наук *В.В.Кондрашин* (Пенза, Російська Федерація) в доповіді «Голод 1932–1933 рр. – загальна трагедія народів СРСР: національно-регіональний аспект». Важливою складовою роботи секції стали доповіді, присвячені загальним питанням теорії і практики національної політики 1930-х рр. Про них ішлося, зокрема, у доповіді д-ра іст. наук *В.Ю.Васильєва* (Київ, Україна) «Національні моменти в політиці керівництва СРСР в Україні: 1932–1933 рр.». Про ставлення західноукраїнської політичної еліти до українізації та коренізації стосовно національних меншин ішлося в доповіді д-ра іст. наук *І.Я.Соляра* (Львів, Україна) «Національна політика більшовиків в УРСР в оцінці українських партій Західної України: 1919–1939 рр.». Масові репресії за національною ознакою в тогочасному промисловому серці республіки стали предметом доповіді д-ра іст. наук *В.М.Нікольського* (Донецьк, Україна) «Національні аспекти політичних репресій 1937–1938 рр. на Донеччині».

Складні, драматичні аспекти націокультуротворення, життя-служіння національної інтелектуальної й творчої еліти перебували в епіцентрі зацікавленого обговорення третьої секції – «Національні культури й національна інтелігенція», що працювала під головуванням д-ра іст. наук члена-кореспондента НАНУ В.М.Даниленка. У змістовній доповіді д-ра іст. наук *А.М.Петренка* (Кишинів, Молдова) «Національна інтелігенція Молдавської АСРР: Формування й доля» у загальних рисах було розкрито керований більшовиками процес формування національної інтелігенції в межах автономії. Канд. іст. наук *В.В.Тихонов* (Москва, Російська Федерація) в доповіді «Радянські історики й переосмислення національних історій у перше повоєнне десятиліття» поділився своїми думками стосовно трансформацій, котрі відбулися в радянській історіографії впродовж останнього десятиліття сталінського режиму. Українській складовій процесу складання ментального та інформаційного простору тоталітарного суспільства на завершальній стадії його формування було присвячено фактографічно насичену доповідь канд. іст. наук *О.В.Яся* (Київ, Україна) «“Покаянні” та “викривальні” тексти українських істориків першої половини 1930-х рр. як спосіб організації культурного простору тоталітарного суспільства». Неоднозначні, драматичні, часом трагічні взаємини влади та культурної еліти розкрила д-р іст. наук *Т.В.Марусик* (Чернівці, Україна) в доповіді «Національна політика сталінського режиму й західноукраїнська інтелігенція». Хід і наслідки здійснення так званої культурної революції на Північному Кавказі розглянула д-р іст. наук *С.І.Аккієва* (Нальчик, Російська Федерація) в доповіді «Формування нової системи освіти на Північному Кавказі в 1920–1930-ті рр.». Негативні та вкрай суперечливі наслідки політики татаризації, а згодом і репресій у сфері етнонаціонального життя татарської громади стали предметом докладного розгляду д-ра іст. наук *А.Г.Галлямової* (Казань, Російська Федерація) в доповіді «Криза національної самоідентифікації татар у 1940–1980-ті рр.». Тенденції змін етнокультурного середовища прибалтійського міста в контексті радянізації розглянула д-р іст. наук *Р.Ченайтене* (Вільнюс, Литва) в доповіді «“Національна форма” сталінського міста».

Упродовж другого робочого дня конференції відбулися засідання чотирьох секцій. Гарячі дискусії відбулися на четвертій – під керівництвом д-ра іст. наук *О.С.Рубльова*, що й не дивно, зважаючи на суспільну гостроту питань, які перебували в епіцентрі уваги її учасників. На секції «Національна політика «пізнього сталінізму»: 1940–1950-ті рр.» було заслухано 12 доповідей.

Загальним аспектам і перспективам історичних студійовань поки що недостатньо висвітлених передвоєнних депортацій за етнічною ознакою було присвячено доповідь д-ра іст. наук *В.А.Бердинських* (В'ятка, Російська Федерація) «Етнічні депортації в Радянському Союзі 1940–1941 рр.: дослідницькі проблеми». Доповідь д-ра історії *М.Льмярва* (Таллінн, Естонія) «Ідеологічні мотиви подій 1940 р. в Естонії в Естонській РСР у 1940–1950-х рр.» привернула увагу присутніх глибиною занурення автора у драматичний процес повоєнної радянізації Прибалтики та докорінної ідеологічної переорієнтації суспільства, що її супроводжував. Цікаві новітні інтерпретації, засновані на сучасних дослідницьких методиках, а також компаративний аналіз депортацій як механізму державної етнонаціональної політики, представила в своїй доповіді «Порівняльний аналіз депортацій у США та СРСР під час Другої світової війни» д-р психолог. наук *К.В.Коростеліна* (Арлінгтон, США). Цікаві зауваження про стан та особливості функціонування радянської правової системи прозвучали у виступі *Ж.Кадіо* (Париж, Франція) «Правові практики й міжнаціональні відносини в повоєнному СРСР». Доволі традиційно прозвучала доповідь д-ра іст. наук *Л.Люкса* (Айхштетт, Німеччина)

«Сталін і єврейське питання: 1941–1953 рр.». Певною антитезою їй став емоційно та фактографічно насичений виступ д-ра іст. наук *А.Д.Епштейна* (Єрусалим, Ізраїль) «“Національне питання” між внутрішньою і зовнішньою політикою: проблеми вивчення курсу влади щодо євреїв та Ізраїлю в останнє сталінське десятиліття». Автор доволі цікаво намагався інтерпретувати сталінську практику вирішення «єврейського питання» в контексті внутрішніх проблем режиму та його зовнішньополітичних завдань. Важливим процесам, котрі відбулися у сфері офіційного етнонаціонального життя Прибалтики в найбільш відповідальний момент утвердження та зміцнення радянської влади, було присвячено доповідь д-ра іст. наук *Ю.З.Кантор* (Санкт-Петербург, Російська Федерація) «Рерадянізація Прибалтики: національна політика й національні кадри: 1944–1953 рр.». Виступ *О.М.Зброжко* (Львів, Україна) «Репресивна політика комуністичного режиму проти національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у 1940–1950-х рр.: За архівними документами партійних і державних органів УРСР» викликав доволі емоційну дискусію серед російських колеґ унаслідок несумісності кваліфікаційних інтерпретацій руху опору. Ідеологічну підоснову одного з напрямів оунівського руху вичерпно висвітлила канд. іст. наук *Я.Л.Примаченко* (Київ, Україна) у своїй доповіді «Еволюція національного питання в ідеології ОУН(б) у роки Другої світової війни». Творче використання національного та інтернаціонального в пропаґанді сприяло міцності радянської державно-політичної конструкції та забезпечило її перемогу у війні, – таким чином можна резюмувати доповідь д-ра іст. наук *І.Б.Орлова* (Москва, РФ) «Національний та інтернаціональний компоненти радянської воєнної пропаґанди». Конфронтаційні в ідейному та сутнісному сенсі етнонаціональні взаємовідносини на теренах повоєнної, охопленої повстанським рухом Західної України висвітлила *О.В.Петренко* (Бохум, Німеччина) у доповіді «Зони протистояння: Життя і смерть «східняків» у повоєнній Західній Україні».

Широкий спектр проблем загального та регіонального рівня окреслили учасники п'ятого секційного засідання – «Економіка, політика, етноси: Асиміляція й конфлікти», котре проходило під керівництвом А.Б.Рогинського. У доповіді «Традиційні побутові практики та боротьба за новий радянський побут: Вітебщина в 1920-ті рр.» канд. іст. наук *Г.М.Яковлева* (Вітебськ, Білорусь) на місцевому матеріалі розкрила універсальні в межах СРСР методики здійснення так званої культурної революції. Цікаві зауваження щодо наслідків дослідження методик роботи переписувачів Радянського Союзу у виступі «Практики визначення національності в 1920–1930-ті рр.» висловив д-р іст. наук *А.К.Байбурін* (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Трансформації етнонаціонального складу північно-східного промислового регіону СРСР стали предметом висвітлення в доповіді канд. іст. наук *Л.А.Максимової* (Сиктивкар, Російська Федерація) «Національно-демографічні наслідки індустріалізації на європейському північному сході СРСР». Аналогічні процеси на прикладі західносибірського промислового району розглянув д-р іст. наук *В.І.Ісаєв* (Новосибірськ, Російська Федерація) у доповіді «Переплавка: міжнаціональні відносини на промислових підприємствах Західного Сибіру в період форсованої індустріалізації». Про негативні наслідки етномовної політики у середовищі башкирів ішлося у виступі *Т.Г.Мухтарова* (Уфа, Російська Федерація) «Вплив Другої світової війни на процес етномовної асиміляції башкирського народу». Моделі вирішення проблеми малих етносів Сибіру, результати їх запровадження впродовж міжвоєнної доби та перспективні етнокультурні наслідки стали предметом доповіді д-ра іст. наук *С.А.Панкова* (Новосибірськ, Російська Федерація) «Сталінізм у долі малих народів Сибіру». На наслідках міграційних процесів в

їх регіональних інтерпретаціях сфокусувалася канд. іст. наук *А.Х.Рахманкулова* (Ташкент, Узбекистан) у доповіді «Національна міграційна політика в Узбекистані у 1930–1940-х рр.». Про цілий комплекс проблем суспільно-політичної реалізації та повсякденного існування, з якими зіткнулися репресовані народи, ішлося в доповіді канд. іст. наук *Д.Я.Рахаєва* (Москва, Російська Федерація) «Ідеологема «народ-зрадник»: переживання й подолання в масовій свідомості та соціальній практиці репресованих народів Північного Кавказу (на прикладі карачаєвців і балкарців)». Складні конфронтаційні міжнаціональні відносини на українських теренах напередодні Другої світової війни стали предметом докладного розгляду *В.Р.Нахмановича* (Київ, Україна). Д-р іст. наук *О.В.Романько* (Сімферополь, Україна) зосередився на генезі руху кримських татар під впливом міждержавних відносин СРСР та Німеччини, а також боротьбі відповідних державних ідеологічних доктрин (доповідь «Кримськотатарський національний рух: між Сталіним і Гітлером»). Надзвичайно цікавій проблемі впливу державної національної політики на радянське картографування було присвячено виступ канд. іст. наук *К.Ю.Галушка* (Київ, Україна) «“Малювання”/“стирання” народів і кордонів: віддзеркалювання національної політики СРСР у радянській політичній, етнічній, історичній та навчальній картографії: 1925–1956 рр.». Однієї із багатьох ідеологічних функцій книги, що відіграла непересічну роль у суспільно-політичному житті радянського народу, присвячувалася доповідь проф. *Д.Брандербєргера* (Ричмонд, США) «Короткий курс історії ВКП(б) як відповідь на національне питання в партійній пропаганді 1930-х рр.». Риторичність постановки проблеми у виступі д-ра іст. наук *Д.А.Аманжолової* (Москва, Російська Федерація) «Громадські організації у соціально-культурному просторі етнічності – чи вдалося прищеплення радянської громадськості?» прозвучала вповні відповідною складності й суперечливості процесів етнокультурної мобілізації, базованій на принципах класовості та партійності.

На шостому сесійному засіданні – «Радянська влада й національні конфесії», котре проходило під керівництвом С.В.Мироненка, розглядалася проблематика, яка в радянській історіографії вважалася вирішеною декретом про відділення церкви від держави. Як засвідчили доповіді та зауваження, що прозвучали на секції, вплив релігійних догматів в їхніх етнічних версіях на життя суспільства значно перевищував можливості влади щодо його обмеження.

Тема нерозривної єдності антирелігійної боротьби та коренізації як базових принципів інкорпорації новоприєднаних територій та їх радянізації стала центральною в доповіді д-ра іст. наук *Ш.Фельдварі* (Дебрецен, Угорщина) «Радянізація й боротьба проти церкви у Закарпатті в 1940–1950-х рр.». Складні процеси адаптації Російської православної церкви до реалій післявоєнної доби зацікавили канд. іст. наук *М.О.Митрохіна* (Бремен, Німеччина) – «Із «чорної сотні» в пізньосталінський єпископат: кадрова політика патріарха Алексія в 1945–1953 рр.». Канд. іст. наук *С.О.Чарний* (Москва, Російська Федерація) в доповіді «Політика радянських властей щодо єврейських релігійних громад у період “справи лікарів”» звернув увагу присутніх на зміни, що відбулися у взаєминах влади та єврейських громад в епоху розгортання державного антисемітизму. Картину глобальних змін, що відбулися під впливом війни у суспільно-політичному житті віруючих і системі відносин «влада – етнорелігійні громади», у доповіді «Релігійні об'єднання України та радянська держава в роки Другої світової війни: новий формат відносин, національний підтекст і конфесійна конфігурація» змалював д-р іст. наук *О.Є.Лисенко* (Київ, Україна). Канд. іст. наук *Н.М.Макарова* свій виступ «Релігійність і радянський спосіб життя в умовах індустріалізації: На матеріалах

Магнітогорська» присвятила тим змінам, що відбувалися у сфері духовного життя мешканців промислових центрів під натиском індустріалізації. Вплив радянських антирелігійних кампаній на життя мусульман у своїй доповіді «Мусульманська автономія в контексті радянської політики атеїзму» окреслила *Л.В.Сарімова* (Казань, Російська Федерація).

Робота сьомого секційного засідання, котре проходило під керівництвом д-ра іст. наук *В.М.Хаустова*, присвячувалася проблемі «Радянська етнономенклатура: Формування та світогляд», і дозволила простежити типові моделі організаційного супроводження й апаратного керівництва процесом коренізації. Виступ *Ф.Ахмедової* (Баку, Азербайджан) «Національне питання та конфлікти в більшовицькій еліті в перші роки радянзації Азербайджану» привернув увагу колег до складної конфігурації політичних сил, що склалася в постреволюційному Азербайджані, методів урегулювання цієї дражливої ситуації кремлівським центром влади. Аналогічні процеси на прикладі Мордовської АСРР було висвітлено в доповіді д-ра іст. наук *В.А.Юрчонкова* (Саранськ, Російська Федерація) «Коренізація в Мордовській АСРР як створення й насадження національної еліти: 1928–1938 рр.». Апаратним інтригам та методам керівництва українізацією присвячувався змістовний виступ канд. іст. наук *О.Ю.Борисьонюк* (Москва, Російська Федерація) «Кадрова політика більшовиків в УСРР у період коренізації». Аналогічним проблемам впродовж останнього десятиріччя сталінщини було присвячено доповідь канд. іст. наук *В.О.Крупини* (Київ, Україна) «Національна кадрова політика в радянській Україні в період пізнього сталінізму». Етнонаціональний та соціальний портрети української радянської номенклатури змалював канд. іст. наук *О.Ф.Штейнле* (Запоріжжя, Україна) – «Ідентичності керівництва України: національний і соціальний компоненти: 1945–1953 рр.».

Підбиваючи підсумки конференції, *А.К.Сорокін* та *С.В.Кульчицький* відзначили високий рівень наукової дискусії, що відбулася в її рамках, визначили основні проблемні блоки сучасної історіографії, а також накреслили перспективи подальшого розвитку. Зокрема, було зауважено, що в напрямі дослідження сталінізму зроблено вже чимало, однак цей період, його внутрішня, конкретно національна, політика залишається надзвичайно складною інтерпретаційною проблемою історичної науки. Це зумовлюється не самою лише політичною кон'юктурою та закритістю частини джерел, але й специфікою проблематики, передовсім її незмінною суспільною актуальністю, яка має тенденцію загострюватися в контексті соціально-економічної кризи. Саме тому постать *Й.Сталіна* та створений ним режим залишаються в переліку найгостріших питань сучасної наукової й суспільної дискусії. Це, своєю чергою, ставить високі професійні вимоги перед істориками, які працюють в даному напрямі. Професійність та об'єктивність дослідників, на спільну думку співорганізаторів конференції, залишатимуться запорукою вирішення всіх наукових проблем і розробки відповідних історіографічних концепцій, що наблизитимуть наукове світове товариство до справжнього розуміння природи й сутності одного з найодіозніших феноменів політичної історії ХХ ст.

Змістовним доповненням конференції став круглий стіл «Нові проекти в дослідженні сталінізму», який проходив під модеруванням доцента Паризької школи вищих соціальних досліджень *Ж.Кадіо*. Директори Державного архіву Російської Федерації *С.В.Мироненко* та Російського державного архіву соціально-політичної історії *А.К.Сорокін* розповіли про величезну роботу російських архівістів з оцифрування й удоступнення документів сталінської епохи. Доцент Школи аналізу та розв'язання конфлікту Університету імені Дж.Мейсона (США) *К.В.Коростеліна* зробила змістовну

доповідь про методики примирення негативних стереотипів історичної пам'яті у проєктах зі створення спільних підручників. Про новітні розробки щодо використання інформаційних технологій у дослідженні сталінізму розповів професор-дослідник Університету імені Дж.Мейсона (США) *В.А.Стакло*. Про надзвичайно цікавий проєкт французьких учених «Звукові архіви – європейська пам'ять про ГУЛАГ» та несподівані відкриття під час його опрацювання доповіли проф. Центру досліджень російського, кавказького та центральноєвропейського просторів (CERCEC EHESS / CNRS) *А.Блюм* (Страсбур, Франція) та доцент Страсбурзького університету *Е.Кустова*.

Загалом форум пройшов в атмосфері конструктивного наукового співробітництва та вочевидь був корисним для всіх сторін. Із фото- та аудіозвітами конференції можна ознайомитися на офіційному сайті Інституту історії України НАНУ.

М.Р.Литвин (Львів), Л.І.ХАХУЛА (Львів)

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВОЛИНЬСЬКА ТРАГЕДІЯ: ЧЕРЕЗ ІСТОРІЮ ДО ПОРОЗУМІННЯ»

Упродовж 2008–2013 рр. у засобах масової інформації та ініціативах політиків і громадських середовищ Польщі мали місце спроби нав'язування одностороннього бачення трагічного перебігу українсько-польських взаємин середини ХХ ст. на Волині, Галичині, Лемківщині, Холмщині та Підляшші, зокрема комплексу провини за дії частини українського підпілля, учасників збройних формувань різного підпорядкування. Однак таке бачення не відображає об'єктивної картини подій, що підтвердила всеукраїнська наукова конференція, котра відбулася 19–20 червня 2013 р. в Луцьку. Співorganizаторами заходу виступили Міністерство освіти і науки України, Волинська обласна державна адміністрація, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України. Більшість доповідей учасників було опубліковано в науковому збірнику, який побачив світ напередодні конференції¹. Польську сторону на конференції представляла лише віце-консул генконсульства Республіки Польща в Луцьку *Е.Зелінська*. Польські колеги-історики не зголосилися до участі в науковому заході.

Засідання форуму модерував заступник голови Комісії НАН України з вивчення українсько-польських історичних та культурних зв'язків, директор Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ д-р іст. наук *М.Литвин*, який відзначив необхідність активізації польсько-українського наукового діалогу щодо нейтралізації негативної дії окремих громадсько-політичних діячів, комбатантських середовищ Польщі для об'єктивної реконструкції всіх чинників (соціального, зовнішньополітичного, міжетнічного та ін.) військово-політичного протистояння на Холмщині та Волині впродовж 1938–1947 рр. Він запропонував відновити міжнародні наукові семінари «Україна – Польща: важкі питання».

Робота конференції розпочалася з привітальних виступів декана історичного факультету *А.Шваба*, заступника голови Волинської облдержадміністрації *О.Курилюка*, проректора з наукової роботи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки *М.Яцишина*. Усі виступаючі наголосили на потребі налагодження діалогу між українцями й поляками в питанні інтерпретації трагічних подій сімдесятирічної давнини, які здебільшого політизуються. *О.Курилюк* відзначив, що місцева влада Волині перебуває в постійному діалозі з польською стороною щодо вшанування пам'яті загиблих поляків та українців, облаштування місць їх поховання. Модератор також зачитав привітання від голови Комісії НАН України з вивчення українсько-польських історичних та культурних зв'язків академіка НАНУ *М.Жулинського*.

Виступи дослідників на першому засіданні – «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни: концепції та інтерпретації» – супроводжувала жвава дискусія. Особливий резонанс викликала доповідь заступника директора Українського інституту національної пам'яті д-ра іст. наук *Д.Веденєва*, присвячена проблемі гуманітарної безпеки та ролі «історичного фактора» конфліктогенності у сучасних українсько-польських відносинах, зокрема політичним маніпуляціям навколо міжетнічного конфлікту в роки війни (перебільшення поляками кількості жертв і трактуванні ними українців як відсталого меншовартісної нації тощо). Голова вченої ради Центру

¹ Волинська трагедія: через історію до порозуміння: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 червня 2013 р. / Упор. А.Шваб. – Луцьк, 2013. – 232 с.

досліджень визвольного руху канд. іст. наук *В.В'ятрович*, проаналізувавши тогочасні документи Армії крайової, заперечив популярну в польському науковому й суспільно-політичному дискурсах тезу про масштаби та кількість польських жертв так званої «одноразової акції» УПА 11 липня 1943 р.

Під час другого засідання – «Польський та український національні рухи в роки Другої світової війни» – виступили львівські дослідники: завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені І.Франка д-р іст. наук *К.Кондратюк*, завідувач кафедри історії держави і права інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» д-р юрид. наук *В.Макарчук*, молодші наукові співробітники відділу новітньої історії Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України (Львів) *М.Романюк* і *Р.Забілий*. Їхню увагу було зосереджено на висвітленні участі польського національного підпілля у протистоянні, аналізі політики еміграційного уряду Польщі в українському питанні, протистоянні поляків і українців на галицько-волинському пограниччі та зіставленні перебігу конфлікту з тактикою УПА. Методист Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти *Р.Кутовий* показав позицію польського підпілля під час переговорів з ОУН(б) навесні 1943 р.

Українські історики не обійшли увагою важливу роль, яку відіграли геополітичні фактори під час міжнаціонального протистояння на польсько-українсько-білоруському пограниччі. Цій проблемі було присвячене третє засідання наукового форуму – «Вплив зовнішніх чинників на українсько-польські відносини». На визначенні місця СРСР у війні українців із поляками зупинився завідувач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» д-р іст. наук *В.Трофимович*. Доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка д-р іст. наук *І.Патриляк* проаналізував співпрацю польського населення Волині з німецькою окупаційною адміністрацією, назвавши її одним із важливих факторів нагнітання напруженості в регіоні. Угорський військовий чинник в українсько-польському протистоянні на Галичині 1944 р. виокремив заступник головного редактора журналу «Український тиждень» канд. іст. наук *О.Пагіря*. Доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки канд. іст. наук *О.Калищук* вписала українсько-польське протистояння 1942–1944 рр. у ширший контекст міжнаціональних конфліктів у Центрально-Східній Європі. У рамках конференції дослідниця презентувала свою монографію².

Важливе місце в роботі наукового форуму посідала проблема фактографічної реконструкції перебігу українсько-польського протистояння, яку обговорювали на четвертому засіданні – «Передісторія та відлуння Волинської трагедії». Передумови, характер і наслідки цього конфлікту представили завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича д-р іст. наук *Ю.Макар*, доцент кафедри історії України цього ж вишу канд. іст. наук *Т.Яценюк*, старший науковий співробітник центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ канд. іст. наук *А.Боляновський*. Особливості міграційної політики польської держави в міжвоєнний період проаналізували завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені І.Франка д-р іст. наук *С.Качараба* та

² *Калищук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. – Л., 2013. – 510 с.

декан історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки канд. іст. наук *А.Шваб*. Політику керівництва ПНР щодо українців у 1944–1946 рр. висвітлила доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки канд. іст. наук *Л.Шваб*. Демографічні наслідки Другої світової війни для польської етнічної меншини Волині підрахував аспірант Інституту історії України НАНУ *В.Зиль*. Проблема відображення в історичній пам'яті українців та поляків процесу переселення й адаптації холмшаків на Волині стала предметом виступу докторанта Люблінського католицького університету імені Івана Павла II канд. іст. наук *О.Савчука*.

До окремих аспектів історіографії та суспільно-політичної думки сучасних Польщі й України звернулися доповідачі п'ятого засідання – «Українсько-польське протистояння в історичній науці та суспільній пам'яті». Суспільно-політичне, демографічне та соціально-економічне тло трагедії на Волині в 1943 р. представив професор кафедри етнології Львівського національного університету імені І.Франка д-р іст. наук *С.Макарчук*. Критичний аналіз української та польської історіографій українсько-польського протистояння 1939–1947 рр. подав професор кафедри давньої й нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка д-р іст. наук *В.Сергійчук*, який зосередив також увагу на проблемі неврахування окремими (переважно польськими) істориками й політиками української територіальної автотонності Волині. Редактор газети «Час руху» краєзнавець *І.Ольховський* розглянув інтерпретацію українсько-польської війни 1943–1944 рр. польським істориком *Г.Мотикою*. До питання польської історичної пам'яті про трагедію років війни, її відображення в політичному та медійному дискурсах звернулися у своїх доповідях науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті канд. іст. наук *Я.Антонюк* і молодший науковий співробітник центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України *Л.Хахула*.

Для сучасних дослідників українсько-польських відносин новітньої доби важливим джерелом є усна історія. Хоча її застосування й вимагає обережного трактування та критичного підходу, на сьогодні у цій галузі існують певні теоретичні напрацювання, зібрано конкретно-історичний матеріал. Це підтвердили виступи доповідачів на шостому засіданні («Усна історія у студіях міжетнічних відносин»): професора кафедри нової і новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки канд. іст. наук *М.Кучерепи* – про політичні спекуляції та існування величезної кількості стереотипів навколо конфлікту, канд. іст. наук *В.Бойко* – про теоретичні основи усної історії як джерела й методу. Представлений теоретичний матеріал підкріпили виступи народного депутата України *Я.Федорчука*, краєзнавців *І.Пуська* та *Я.Царука*, які на основі понад тисячі зібраних свідчень очевидців конфлікту у Волинській, Рівненській та північних районах Тернопільської областей спростували тези польських авторів про винуватців трагедії й кількість жертв з обох сторін.

Конференція прийняла ухвалу, в якій стверджено: у роки Другої світової війни й після її закінчення відбулася ескалація українсько-польських відносин, що стало відгомонам українсько-польської війни 1918–1919 рр. і наслідком кризи українсько-польських взаємин міжвоєнного періоду. У 1943–1944 рр. найгостріших форм набув міжетнічний конфлікт, в основі якого було прагнення політично активних сил обох народів перебрати під свій контроль землі Галичини, Волині, Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя. Українсько-польські антагонізми набули особливо жорстоких форм під час винищувальної війни між нацистською Німеччиною й СРСР, різні

інстанції яких загострили протистояння на згаданих територіях. Жертвами протиборства збройних формувань різноманітного підпорядкування були селяни й частково мешканці міст, котрі виявилися заручниками обставин політичного протистояння. Брутальності конфлікту додала соціальна складова будь-яких міжнаціональних війн – споконвічна боротьба селян за землю, що була вагомою причиною ворожого ставлення представників однієї нації до іншої. Довершила трагізм ситуації присутність кримінальних елементів, значна частина яких гуртувалися в аполітичні групи з метою здійснення злочинних дій або приєднувалися до партизанських формувань сторін протистояння. Далі в ухвалі зазначено: з обох боків учасники неоголошеної війни масово практикували насильство, що було як неминучим наслідком невдалих спроб мирного врегулювання політичної конфронтації, так і невід'ємною складовою будь-якого міжнародного збройного протистояння. Учасники конференції наголосили на неприпустимості будь-яких односторонніх заяв окремими польськими та українськими політиками, представниками ветеранських організацій сусідньої країни, котрі не тільки не сприяють пошуку об'єктивних відповідей на складні питання минулого, але й провокують нагнітання політичних пристрастей на болісних для обох народів «ранах історичної пам'яті». Було висловлено стурбованість із приводу того, що безвідповідальні заяви представників частини польського політикуму провокують відповідну реакцію українських політичних середовищ, і це погіршує стан сучасних українсько-польських відносин. Лише спільні узгоджені заяви на непрості «виклики минулого», стверджують українські історики та юристи, сприятимуть неупередженому відтворенню історичної правди й подальшому розвитку добросусідських українсько-польських відносин.

Особливої актуальності тематиці наукового заходу надало врочисте вшанування жертв Волинської трагедії, що відбулося 14 липня 2013 р. в Луцьку за участі президента Польщі Б.Коморовського та віце-прем'єр-міністра України К.Гриценка, наукової громадськості, де прозвучали заклики до примирення й прощення, необхідності наукової реконструкції цієї трагедії.

В.В.Склокін (Харків/Відень)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ ІСТОРІОГРАФІЇ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ: ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ»

Міжнародний науковий захід, організований Історіографічним товариством та історичним факультетом Жешувського університету, відбувся у Жешуві (Польща) 12–13 вересня 2013 р. У конференції взяли участь історики історіографії, фахівці з теорії й методології історії з Польщі та України. Історіографічне товариство було створене з ініціативи польських та українських історіографів на науковій конференції Міжнародної дослідницької групи у Гданську (вересень 2011 р.), яка впродовж 2007–2011 рр. виконувала науковий проект «Історія – ментальність – ідентичність: Місце і роль історії та істориків у житті польського й українського народів в ХІХ–ХХ ст.»¹. Очоловане знаним польським історіографом Є.Матерницьким товариство налічує понад 90 істориків історіографії, серед яких і 10 представників України.

Засідання конференції 12 жовтня було відкрите програмною доповіддю голови Історіографічного товариства д-ра габ., проф. *Є.Матерницького* (Жешув) «Польська історія історіографії: шлях до професіоналізації, її актуальний стан та перспективи подальшого розвитку», в якій окреслювалися основні етапи інституціоналізації історії історіографії в Польщі, аналізувалося її сучасне становище та виклики, що стоять перед дисципліною. Д-р габ., проф. *А.Вежбицький* (Варшава) присвятив свій виступ історикові Мар'янові Генрікові Серейському, який чи не найбільше спричинився до інституціоналізації історії історіографії як окремої дисципліни в Польщі середини ХХ ст. Натомість д-р габ., проф. *Р.Стобецький* (Лодзь) сконцентрувався на провокативній критиці «вузької» концепції історії історіографії, що переймається лише професійним історієписанням, котре домінувало в Польщі до останнього часу. Лодзинський історик закликав до переосмислення предмету й завдань історії історіографії та окреслив кілька можливих варіантів нового, більш широкого розуміння цієї дисципліни.

Українські учасники в перший день роботи конференції зосередились як на історії, так і на сучасному етапі розвитку історії історіографії в Україні. Д-р іст. наук, проф. *В.Тельвак* (Дрогобич) присвятив свою доповідь ролі М.Грушевського у становленні української історіографії й методології історії. Проф., д-р іст. наук *І.Колесник* (Київ) окреслила основні етапи розвою історії історіографії в Україні та запропонувала кілька методологічних моделей для її розвитку в майбутньому, а канд. іст. наук *В.Склокін* (Харків – Відень) проаналізував специфіку зустрічі української історіографії з постмодернізмом.

Перший день роботи конференції завершили повідомлення: д-ра габ. *В.Юльковської* (Познань) – про внесок Йоахіма Лелевеля в розвиток польської історії

¹ Підсумком виконання проекту стали вже видані томи спільних колективних монографій: *Historia – mentalność – tożsamość – Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Praca zbiorowa pod red. J.Pisulińskiej, P.Sierżęzy, L.Zaszkilniaka; wstępem opatrzył J.Maternicki.* – Rzeszów, 2008. – 704 s.; *Historia – mentalność – tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii / Pod red. K.Polasik-Wrzosek, W.Wrzoska, L.Zaszkilniaka.* – Poznań, 2010. – 372 s.; *Історія – ментальність – ідентичність.* – Вип.ІV: *Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття / За ред. Л.Зашкільняка, Й.Пісуніньської, П.Серженги.* – Л., 2011. – 536 с.; *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku / Pod red. A.Czyżewskiego, R.Stobieckiego, T.Toborka, L.Zaszkilniaka.* – Warszawa; Łódź, 2012. – 496 s.

історіографії, д-ра габ. *М.Гошовської* (Жешув) – про історію історіографії у творчому доробку й дидактичній діяльності польського дослідника Людвіка Фінкеля, д-ра *А.Точака* (Краків) – про львівських істориків історіографії та методологів історії часів галицької автономії, д-ра габ. *Й.Кольбушевської* (Лодзь) – про біографічні дослідження представників лодзинської історіографічної школи, канд. іст. наук *В.Педича* (Івано-Франківськ) – про місце Мирона Кордуби в українській історіографії першої половини ХХ ст.

Засідання другого дня відкрила доповідь проф., д-ра іст. наук *Л.Зашкільняка* (Львів), присвячена питанням розвитку української історіографії в міжвоєнній Польщі. Українську тематику продовжили д-р іст. наук *В.Ващенко* (Дніпропетровськ) з аналізом ролі методології в українській історіографії від М.Грушевського до сьогодні, канд. іст. наук *І.Куций* (Тернопіль) із доповіддю про цивілізаційну проблематику в історіографії Східної Галичини у ХІХ – на початку ХХ ст. і д-р іст. наук, проф. *В.Масненко* (Черкаси), який присвятив свій виступ ролі Вячеслава Липинського в українській історії історіографії, а також д-р габ. *К.Блаховська* (Варшава), котра розповіла про галицьку та київську школи в дослідженні історії Київської Русі.

Науковий захід завершили повідомлення: д-ра габ. *М.Возняка* (Люблін) – про взаємозв'язки між історією історіографії й методологією історії, д-ра *П.Вітека* (Люблін) – про методологічні проблеми візуальної історії, канд. іст. наук *В.Яремчука* (Острог) – про стан і перспективи дослідження радянської історіографії, д-ра *Й.Пісулінської* (Жешув) – про інституційну основу історії історіографії у сучасній Польщі, д-ра габ., проф. *Е.Коки* (Гданськ) – про дослідження з теорії історії Романа Вапинського й д-ра габ. *А.Женбинської-Вітек* (Люблін) – про методологічні проблеми польської історіографії Голокосту.

Дискусії, що мали місце під час роботи конференції та інколи набували доволі гострого характеру, оберталися насамперед довкола необхідності переосмислення традиційного розуміння предмету й завдань історії історіографії, а також її взаємовідносин із такими дисциплінами, як теорія та методологія історії, інтелектуальна історія, історія ідей. Іншим важливим виміром полемік стала оцінка впливу таких нових чи відносно нових течій та напрямів, як, наприклад, постмодернізм або візуальна історія, на трансформацію історієписання в Польщі та Україні. З огляду на важливість, актуальність цієї проблеми, наступну конференцію, що має відбутися у Варшаві у вересні 2014 р., було вирішено присвятити саме впливу нових тенденцій західного історієписання на польську та українську історіографію ХІХ – початку ХХІ ст.

Н.О.ЛААС (Київ)

VIII ЛІТНЯ ШКОЛА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ

Захід відбувся 3–6 липня 2013 р. в Мадридському університеті імені Карлоса III. Європейське товариство історичної економіки (засноване 1991 р.) покликане фінансово й інтелектуально сприяти дослідженню та викладанню економічної історії, історичної економіки, компаративістики економік країн Європи. Ідеться передусім про поглиблення міжнародної співпраці, творення спільного майданчику для дослідників із різних країн. Періодично організуються конгреси (останній відбувся в Лондонській школі економіки 6–7 вересня 2013 р.), семінари для молодих науковців (FRESH, тобто Пограничні дослідження в економічній та соціальній історії), видається міжнародний науковий часопис «Європейський огляд економічної історії» («European Review of Economic History»), який виходить тричі на рік та є одним із провідних у своїй царині.

Окрім того товариство заохочує проведення літніх шкіл у наукових інституціях – своїх партнерах, як-от інститут історії та соціальних наук імені Л.Фігероли Мадридського університету імені Карлоса III, котрий гостинно прийняв учасників цього річного зібрання у столиці Іспанії. Передусім школа мала на меті допомогти молодим науковцям з їхніми дослідницькими проектами, тож виступ кожного з них супроводжувався півгодинною дискусією та коментарями досвідченіших фахівців. Професори також виступили з довшими доповідями-лекціями, що були покликані ознайомити слухачів із найновішими теоретичними напрацюваннями з відповідної теми.

Перше засідання відбулося 3 липня 2013 р. У вітальному слові ініціатори зустрічі, професори Мадридського університету імені Карлоса III *Хуан Кармона* (*Juan Carmona*), директор інституту історії та соціальних наук імені Л.Фігероли, та *Хуан Розес* (*Juan Rosés*) розповіли про історію створення інституту, його діяльність. Заснований 2002 р. і названий на честь відомого в Іспанії ліберального економіста, творця національної валюти – песети – *Лауреано Фігероли* (*Laureano Figuerola*, 1816–1903 рр.), цей дослідницький центр об'єднує професорів факультетів права, економіки, гуманітарних наук, але передусім економічної історії, котрий є одним із найкращих в Європі та представляє іспанську школу з цієї дисципліни. Використовуючи методи гуманітарних і соціальних наук, залучені до діяльності інституту науковці зосереджуються передусім на таких напрямках і темах: довгостроковий фінансовий розвиток; компаративне вивчення Латинської Америки; європейська економічна географія 1850–2005 рр.; економічна інтеграція та зростання; історія університетів і науки; кооперування й конфлікт у сільському соціумі; від Т.Мальтуса до Р.Солова – економічне зростання в наддовгій перспективі. Із 2006 р. інститут також відповідає за випуск одного з найстаріших іспаномовних спеціалізованих періодичних видань – «Огляд економічної історії: Журнал іберійської та латиноамериканської економічної історії» («Revista de Historia Económica: Journal of Iberian and Latin American Economic History»).

Після вітань професор Мадридського університету імені Карлоса III *Джеймс Сімпсон* (*James Simpson*) виголосив доповідь «Виробничі кооперативи, інституційні зміни й політика у виноробній промисловості, 1880–1980 рр.». Цього дня на першій секції виступили також *Карлуш Мануел Файшка* (*Carlos Manuel Faísca*) з інституту соціальних наук Лісабонського університету, предметом уваги котрого став розвиток іберійського ринку коркового дерева в 1846–1919 рр. та *Анхель Луїс Гонсалес Естебан*

(*Ángel Luis González Esteban*) з Лондонського імперського коледжу, який розповів про економічні тенденції на світовому ринку пшениці в 1885–2010 рр.

У наступні три дні свої узагальнені виступи-лекції запропонували професор Лондонської школи економіки, президент Європейського товариства історичної економіки *Стівен Бродберрі* (*Stephen Broadberry*) – про методи обчислення та варіанти пояснення «великого розходження»¹; професорка Наваррського публічного університету (Памплони, Іспанія) *Мар Рубіо* (*Mar Rubio*) – про історію використання та економічну доцільність атомної енергетики в Іспанії; професор *Ульріх Пфістер* (*Ulrich Pfister*) із Вестфальського університету імені Вільгельма (Мюнстер, Німеччина) – про мальтузіанську економіку та перехід до постмальтузіанської епохи протягом XVI–XIX ст.; професор Мадридського університету імені Карлоса III *Антоніо Тена* (*Antonio Tena*) – про першу (1870–1914 рр.) та другу (сучасний період) хвилі глобалізації в торгівлі; професор Лондонської школи економіки *Гербен Беккер* (*Gerben Bakker*) – про стратегії та засоби забезпечення, якими керувалися приватні фірми, фінансуючи науково-дослідні проекти від часів індустріальної революції кінця XVIII ст. до сьогодення.

Молодші учасники літньої школи презентували результати власних досліджень. У другій і третій секціях (4 липня 2013 р.) *Жеремі Дюкрос* (*Jérémy Ducros*) із Паризької школи економіки та Вищої школи соціальних наук доповідав про Ліонську фондову біржу в 1866–1914 рр. та її боротьбу за виживання в конкуренції з іншими біржами; *Андрея-Александра Маєрян* (*Andreea-Alexandra Maerean*) з Університету Південної Данії аналізувала економічні аспекти націоналізму, а саме – як різні оцінки кредитоспроможності румунського уряду в 1867–1913 рр., висловлювані на міжнародному рівні, впливали на внутрішньополітичну ситуацію у цій державі; *Фабіан Валь* (*Fabian Wahl*) зі Штутгартського університету Гогенгайм (Німеччина) розповідав про центри середньовічної торгівлі й можливі моделі їх агломерації; *Сара Торрегроса Гетленд* (*Sara Torregrosa Hetland*) з Барселонського університету виголосила доповідь про податкові реформи в Іспанії 1960–1990 рр., оцінивши фінансову ефективність прогресивних податкових ставок.

5 липня 2013 р. під час засідань четвертої, п'ятої та шостої секцій *Сандра Лопес Серменьо* (*Sandra López Cermeño*) з Мадридського університету імені Карлоса III доповідала про моделі концентрації третього сектору (послуги) у США впродовж XX ст.; *Крістофер Девід Ебселл* (*Christopher David Absell*) із цього ж університету – про транспортну інфраструктуру, доступ до ринку й торгівлю у Чилі від середини XIX ст. і до нашого часу; *Хосе Гарсія Гомес* (*Jose García Gomez*) з Університету Алікante (Іспанія) характеризував рівень життя робітників муніципалітету Алькой у 1836–1936 рр., використовуючи економічні показники реальної заробітної платні та наповнення споживчого кошика; *Наталія Лаас* з Інституту історії України НАНУ розмірковувала, в який спосіб дефіцит впливав на соціальну стратифікацію та повсякденне життя в українському соціумі 1965–1985 рр.; *Анна Марія Феррейра Кампуш* (*Ana Maria Ferreira Campos*) із Вищого інституту економіки та управління й Лісабонського технічного університету виголосила доповідь про причини та методи посилення

¹ «Велике розходження» («Great Divergence») – термін, запроваджений С.Гантінгтоном (Samuel Huntington) у 1996 р. для характеристики значного випередження західними країнами за параметрами соціально-економічного розвитку інших регіонів світу, як-от Китай, Японія, Індія, Османська імперія, що відбулося в модерний час і стало основою розбудови західних колоніальних імперій.

нерівності в наданні медичних послуг працівникам торгівлі й промисловості за часів диктатури А.Салазара (1933–1974 pp.); *Оріол Сабате Домінго (Oriol Sabaté Domingo)* з Барселонського університету вибудував модель взаємного впливу політичних та економічних чинників на обсяги військових витрат в Іспанії в довготривалій перспективі (1850–2009 pp.).

На прикінцевих сьомій та восьмій секціях (6 липня 2013 р.) *Рік Гельстенс (Rick Hölsgens)* із Гронінгенського університету (Нідерланди) презентував дебютний проєкт про споживання енергетичних викопних ресурсів у Нідерландах 1850–2010 pp. і пов'язані з цим ризики порушення екологічної та соціальної стабільності; *Антоніо ді Руджеро (Antonio Di Ruggiero)* з Римського університету Тор Вергата характеризував причини й наслідки інфляції та знецінення грошей в італійській економіці 1970-х pp.; *Жеральдін Давід (Geraldine David)* із центру імені Е.Бернгайма Брюссельського вільного університету (Бельгія) та Тілбурзького університету (Нідерланди) у своєму виступі поєднала царини економічної історії та мистецтвознавства, досліджуючи динаміку купівлі творів мистецтва на європейських аукціонах у період між світовими війнами: чи був цей спосіб вкладання коштів ефективним, хто передусім до нього вдавався, які фактори впливали на ціну (приміром, смерть автора або, це навіть бажаніше, його самогубство суттєво збільшували вартість твору); *Александр Лотар Онимуц (Alexander Lothar Opitz)* зі Штутгартського університету Гогенгайм простежив, як результати виборів у німецький райхстаг впливали на показники Берлінської фондової біржі.

Наприкінці додамо кілька особистих вражень про сучасну економічну історію в Європі, що сформувалися під впливом лекцій та доповідей на літній школі, формальних і неформальних дискусій з її учасниками, а також ознайомлення з «Оглядом економічної історії» («The Economic History Review») за 1990–2000-ні pp., який, до слова, разом з іншими фаховими періодичними виданнями можна вільно читати онлайн та завантажувати в межах університетського кампусу.

В українській історіографії, очевидно під впливом вивчення французької історичної науки та школи «Анналів», загалом панує уявлення про діахронічний перехід політичної історії в економічну, а потім соціальну й культурну, та саме дві останні сприймаються як найновіші, найактуальніші напрями досліджень. Певний час суголосні ідеї простежувалися й у Західній Європі, де економічна історія не була надто популярним фахом. Утім, зараз ситуація змінилася, а історики економіки почуваються цілком упевнено в інституційній та фінансовій площинах.

Сформувалося кілька потужних центрів, у тому числі Лондонська школа економіки, Оксфордський, Ворікський університети (Великобританія); Берлінський університет імені Гумбольдтів, Майнцький імені Й.Гуттенберга, Вестфальський імені Вільгельма, Штутгартський університет Гогенгайм (Німеччина); Дублінський університет (Ірландія); Утрехтський університет (Нідерланди); Мадридський імені Карлоса III, Барселонський, Університет імені Пумпеу Фабра (Іспанія); Женевський університет (Швейцарія); Лундський та Упсальський університети (Швеція); Університет Париж X – Нантер (Франція) тощо. А різноманітні приватні установи (банки, фірми, промислові підприємства) охоче фінансують проєкти, пов'язані з історією економічних стосунків, явищ, особливо якщо такі студії пояснюють і причини певних проблем сьогодення.

Цілком очікувано, зважаючи на доступні джерела, чільними періодами є XVIII–XX ст., особливо друга половина XIX ст. (до початку Першої світової війни). Досліджень

щодо середньовіччя та ранньомодерного часу значно менше. Що ж до територіальних меж, то західні європейці вивчають не лише себе, а й охоче рефлексують над економічною історією територій поза Європою, у тому числі Австралії, Північної та Південної Америки, Азії (тут слід зауважити, що тривале відрядження до країни, про яку пишеш, – безумовна норма для науковця).

Єдиним винятком залишається Східна Європа та країни колишнього СРСР, принаймні їх економічне становище до 1990-х рр. Соціалістична планова економіка незнана для молодих економічних істориків, а головне – це вже не актуальна тема. Щирий ентузіазм викликають лише компаративістське студіювання економічних явищ соціалістичного та постсоціалістичного періодів у межах однієї, а краще кількох країн. Публікації Марка Гаррісона (Mark Harrison) і кількох його колег про радянську економіку, що час від часу з'являються на шпальтах «Огляду економічної історії»² та інших видань, суттєво не покращують ситуацію, радше є винятками, котрі підтверджують правило. Потужна колись британська школа економічної історії СРСР (Глазго, Бірмінгем), репрезентована Алеком Ноувом (Alec Nove), Робертом Девісом (Robert Davies) тощо, здається, занепала.

В економічній історії, практикуваній сучасними науковцями, виразно домінують квантитативні методики, котрі передбачають залучення значних масивів цифрових даних та їх опрацювання, на основі чого вибудовуються певні економічні закономірності. Добре тут спрацьовує статистична інформація, або такі джерела, котрі піддаються статистичній обробці та уніфікації за довші проміжки часу, найкраще – від півсотні років. Тож більшість пропонує на літній школі проектів оперували довготривалою перспективою. Спроба ж подискутувати про те, чи можливо базувати вивчення певних економічних явищ (як, приміром, дефіциту у СРСР) передусім на джерелах нарративних – офіційних матеріалах, судовій документації щодо майнових злочинів, еґо-документах, візуальних джерелах, усній історії, – коли офіційні статистичні дані викликають сумніви, була сприйнята неоднозначно та викликала чимало полярних тверджень (у неофіційній розмові один учасник заходу назвав такого типу студії «економічною антропологією»). Програму VIII літньої школи Європейського товариства історичної економіки й тексти виступів можна знайти на сайті Мадридського університету імені Карлоса III³.

² Див., напр.: *Gatrell P., Harrison M. The Russian and Soviet Economy in Two World Wars // The Economic History Review. – 1993. – Vol.46. – №3. – P.425–452; Harrison M. Coercion, Compliance, and the Collapse of the Soviet Command Economy // Ibid. – 2002. – Vol.55. – №3. – P.397–433; Markevich A., Harrison M. Quality, Experience, and Monopoly: the Soviet Market for Weapons under Stalin // Ibid. – 2006. – Vol.59. – №1. – P.113–142 та ін.*

³ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.uc3m.es/portal/page/portal/instituto_figuerola/home/events_news/8summerschool_2013/programme

IN MEMORIAM

ЛЕВЕНЕЦЬ ЮРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

Не думав, що доведеться писати некролог на свого колишнього студента... Проте у життя та смерті власна логіка, власна драматургія, власна хронологія. 8 жовтня 2013 р. з життя пішов Юрій Анатолійович Левенець – академік НАН України, історик, політолог, доктор політичних наук, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса НАНУ.

Він народився 6 серпня 1961 р. в м. Бугуруслан Оренбурзької області. У 1968 р. родина переїхала до Кременчука, де Ю.Левенець закінчив середню школу, був робітником на одному із заводів.

1979 р. перебрався до Києва, працював лаборантом в одному з науково-дослідних інститутів, почав заочно вчитися на історичному факультеті Київського державного університету імені Т.Шевченка, а згодом перейшов на стаціонар. Саме тоді ми й познайомились, оскільки я вже був молодим викладачем. У 1983 р. Ю.Левенець із відзнакою закінчив університет, був направлений на роботу до Полтавського педагогічного інституту. Того самого року вступив до аспірантури в Київському університеті, 1987 р. захистив кандидатську дисертацію, викладав на історичному факультеті.

Уже тоді в нього виявився інтерес до політичної сфери. Попри те, що спеціалізувався він по кафедрі історії КПРС, у коло його інтересів насамперед потрапила не більшовицька партія, а її опоненти – партії, котрі тоді кваліфікувалися як «дрібнобуржуазні», «ліворадикальні». Він почав замислюватися над «пружинами», що рухають світ політики та гравців на його авансцені. Пам'ятаю дуже добре його зацікавленість постаттю О.Богданова (Малиновського). Це він на відомому фото з острова Капрі грає у шахи з В.Леніним. Разом із Максимом Ґорьким та А.Луначарським О.Богданов заснував на Капрі «вищу соціал-демократичну школу», що мала стати центром підготовки революційних кадрів для Росії й розробки проблем «пролетарської культури». Тоді В.Ленін і приїхав на Капрі, щоб «повиховувати» О.Богданова та його колег – під гільйотину ленінської критики той потрапив за неортодоксальність, за спробу «доповнити» марксизм елементами, як уважав В.Ленін, «ідеалізму».

Ю.Левенець міг годинами розповідати про О.Богданова, його політичні вподобання, колосальну ерудицію, уміння мислити неординарно, зокрема про його ідею розмежування організаційного мистецтва та організаційної науки, близьку сучасним

уявленням про співвідношення науки й мистецтва управління. До речі, про О. Богданова у 1990 р. він надрукував статтю і в «Українському історичному журналі». На його ж сторінках у п'яти номерах за 1991 р. з'явиться ще одна цікава публікація Ю. Левенця, підготовлена у співавторстві з доктором історичних наук В. Волковинським. Присвячена вона П. Столипіну.

На той час (із березня 1990 р.) Ю. Левенець уже працював в Інституті політичних досліджень при ЦК Компартії України, на базі якого 1991 р. було створено Інститут національних відносин і політології АН України (з 1998 р. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України). Левенецьва кімната на третьому поверсі перетворилася для нас на свого роду дискусійний клуб, де ми збиралися на чай і обговорювали те, що тоді хвилювало всіх, адже за вікнами вирувала горбачовська «перебудова», відчувалося наближення незалежності. Уже після її проголошення Ю. Левенець писав про В. Білозерського, М. Драгоманова, В. Антоновича, разом ми надрукували розвідку про нашого улюбленого героя – академіка С. Єфремова. Тут, напевно, доречно буде підкреслити, що Ю. Левенець (попри наявність безлічі спокус) ніколи не підписував чужих текстів власним ім'ям, а його публікації у співавторстві такими насправді й були, він завжди сам відпрацьовував свою частку тексту. Так було й тоді, коли ми писали вступну статтю до видання щоденників С. Єфремова в 1997 р.

Уже у середині 1990-х рр. стався відчутний зсув інтересів Юрія Левенця до політичної науки, поступово він перетворювався на одного з найпідготовленіших, найкваліфікованіших в Україні політологів.

У лютому 1994 р. Ю. Левенцеві запропонували посаду вченого секретаря, а згодом заступника директора нашого інституту. У жовтні 2005 р. раптово з життя пішов тодішній його директор – академік І. Курас. Відтак колектив саме Ю. Левенцю довірив виконання обов'язків директора, а у травні 2006 р. обрав його очільником установи. Це був прояв поваги до його людських рис, визнання наукової ваги.

Ю. Левенець став авторитетним ученим у галузі етнополітології, теорії та історії політичної науки, політичної історії України. У 2006 р. його обрали членом-кореспондентом, а згодом академіком НАНУ (2009 р.). До кола його наукових інтересів входили проблеми теорії, історії та динаміки розвитку національних процесів в Україні, взаємопроникнення, взаємовпливи політики, політичної культури, етнонаціональних, регіональних, релігійних відносин. Значний творчий доробок Ю. Левенця становлять студії, присвячені вивченню правових, соціально-політичних та етнопсихологічних механізмів регулювання міжетнічних конфліктів.

У серії праць він виклав еволюцію української національної ідеї на тлі політичної та етнічної історії, у контексті пошуків етнополітичних моделей. Беззаперечною новацією в Україні стало дослідження Ю. Левенцем проблем політичної антропології, заглиблення у традиції політичних практик різноманітних народів, аналіз технологій політичних інтеракцій різних політичних суб'єктів. Синтез етнології й політичних наук виявився плідним для оновлення цілого ряду світоглядних парадигм, для появи інтегративних моделей на базі поєднання політики та етики, психології й соціолінгвістики, теорії управління, соціології. Ю. Левенець розробляв і моделював оптимальні варіанти етнополітики, ефективно застосовуючи типологізацію соціальної динаміки й порівняльний аналіз різних політичних систем для оптимізації технології управління сферою політичних і міжетнічних відносин. Його праці сприяють глибокому проникненню у складний, суперечливий світ національних почуттів і прагнень, стимулюють вироблення оптимальної національної політики. Однією з фундаментальних стала

його монографія «Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.)», що вийшла друком 2001 р.

Юрій Левенець був одним з ініціаторів створення шеститомної «Політичної історії України XX ст.» (2001–2002 рр.), одностомника «Україна: політична історія: XX – початок XXI ст.» (2008 р.), а також багатьох інших науково значущих проєктів, реалізованих Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса НАН України. Дуже добре пам'ятаю, як він запропонував підготувати «Політичну енциклопедію», розглядаючи її як першу в нашій країні широкомасштабну спробу «кодіфікувати» та проаналізувати ключові категорії політичної науки, що нині ними послуговується достатньо широке й різнобарвне за політичними вподобаннями, ерудицією та мірою активності коло користувачів. Це видання готувалося на базі відділу етнополітології, який я в той час очолював. Велику попередню роботу провела редакційна колегія, члени котрої опікувалися виробленням слівника та добором авторів. Підготовка енциклопедії тривала майже чотири роки, до неї було залучено не лише політологів, але й філософів, істориків, правників, соціологів, психологів, демографів, мистецтвознавців та інших фахівців. Отже, це було доволі широке коло спеціалістів, до того ж із різних установ та країн. Саме їхні зусилля, координовані в рамках загального задуму, дозволили реалізувати проєкт. Мені тоді доводилося доволі інтенсивно спілкуватися з Юрієм Левенцем. Ми радилися, дискутували, обговорювали наявні проблеми, іронізували над тим, як багато в Україні політологів і як мало політології. Він завжди виявляв не лише ерудицію та почуття гумору, а й мистецтво толерантності, розуміння контраргументів, шанував інший погляд.

У листопаді 2012 р. Президія НАН України своїм рішенням доручила Ю.Левенцеві очолити Головну редакційну колегію майбутньої універсальної «Великої української енциклопедії». Президентським указом №1 від 2 січня 2013 р. було дано старт виданню «ВУЕ» впродовж 2013–2020 рр. Документ передбачав створення державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» шляхом реорганізації державного підприємства «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво “Українська енциклопедія” імені М.Бажана» та Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при ньому.

Не зважаючи на короткий час та складні обставини (в нього якраз почала розвиватися фатальна хвороба), Ю.Левенець устиг надзвичайно багато зробити для того, щоб і цей важливий державний проєкт набирив обертів, утілювався у життя. Розробка концепції «ВУЕ», вирішення матеріально-технічних питань, формування колективу, робота над реєстром термінів, відкриття енциклопедичного сайту, проєкт створення порталу та багато інших питань – усе це входило до сфери щоденної уваги та піклування Ю.Левенця.

Саме за його наполегливим проханням мені довелося очолити згадане «Енциклопедичне видавництво», ми контактували, обговорювали, напрацьовували подальші плани. Він добре розумів, що універсальна енциклопедія – це високоякісне узагальнення та систематизації суми наших знань про світ і про себе, свідчення інтелектуального й культурного потенціалу нашого суспільства, нашої здатності до саморепрезентації у сучасному насиченому світовому інформаційному просторі, спроможності посісти належне місце у глобальній культурній взаємодії. Шкода, що доля відвела Ю.Левенцеві так мало життєвого простору на цю, енциклопедичну, частину його зацікавленостей.

Ю.Левенець був секретарем Координаційної ради з питань внутрішньої політики при Президентові України (1998–2000 рр.), членом колегій Державного комітету у справах національностей та міграції (2006–2007 рр.), МЗС України (з 2008 р.). Усупереч твердженням декого, Ю.Левенець не мав нагород. Єдине звання залуженого діяча науки й техніки України було присвоєне йому (не зважаючи на його небажання) у 2011 р. у зв'язку з його піввіковим ювілеєм.

Свого часу М.Вебер зауважував, що поняття «політика» має надзвичайно широке значення й охоплює всі різновиди діяльності з самостійного керівництва. Водночас дослідник підкреслював, що широке розуміння політичного світу неодмінно слід доповнити більш конкретним визначенням категорії політики, що її тлумачать як керівництво державою або вияв впливу на державне управління. Ю.Левенцеві довелося мати тісний зв'язок і з політикою, і з впливами на управлінські рішення.

Про це, напевно, найбільше писали в різних медійних ресурсах після його смерті. Було, до речі, чимало некомпетентних, однобічних, упереджених публікацій, а також (даруйте) відвертих дурниць. Поза сумнівом, найкращою стала публікація Ю.Мостової в тижневику «Дзеркало тижня» під назвою «Пам'яті несірого кардинала» (2013, №37). Авторка абсолютно слушно підкреслила, що Ю.Левенець був і політологом, і політтехнологом, але при цьому залишався вченим («Себе Юрій Левенець зараховував до політконсультантів. Але річ не в дефініції, а в унікальності, синергії множинних знань, які він навчився здобувати і переплавляти у пропоновані рішення»).

Саме в такий спосіб слід дивитися, зокрема, на політичні «романсування» Ю.Левенця з Л.Кучмою, В.Януковичем, О.Волковим, Ю.Тимошенко, численними політиками меншого калібру, медійниками тощо. «Ти знаєш, – якось пожалівся Ю.Левенець мені, – із політиками тяжко. Вони завжди знають більше й ніколи всього не кажуть. Вони завжди готові обдурити». Остання теза стосовно самого Ю.Левенця не працювала. Із роками він добре навчився «бачити» політиків крізь їхні усміхнені обличчя та словесні «Монблани». Його важко було обдурити, коли йшлося про політику. Так, він визнавав, знав і шанував політичну науку. Проте водночас визнавав і використовував політику з її маніпулятивними можливостями, напівправдою, брехнею, фальсифікаціями та іншими органічними для політичного театру засобами.

«Завдання політика полягає в тому, щоб бути на чолі кількох натовпів, котрі йдуть у різні боки», – зіронізував один інтелектуал. Дивно, але привівши своїх клієнтів у владні кабінети, Ю.Левенець завжди намагався, щоб його підопічні діяли в дусі цитованого іронічного, але, як засвідчує історія, присутнього політичного пароллю. Він намагався, але йому це не завжди вдавалося. Понад те, практично не вдавалося. Однак це вже не його провина.

Ю.І.Шаповал (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Алешкин П.Ф., Васильев Ю.А.

Крестьянские восстания в России в 1918–1922 гг.: От махновщины до антоновщины. – Москва: Вече, 2012. – 400 с. (серия «Военные тайны XX в.»)

Батурич: сторінки історії: Зб. док. і мат. /

Гол. редкол. О.Б.Коваленко. – Вид. 2-ге, доп. – Чернігів: Лозовий В.М., 2012. – 882 с.

Большая историческая энциклопедия

/ Редкол.: С.В.Новиков, В.П.Ситников, В.В.Славкин. – Москва: АСТ; Слово, 2010. – 944 с.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упор.

О.Реєнт. – К.: Кліо, 2013. – 784 с.

Великий Болгар / Отв. ред.: В.С.Баранов,

Р.М.Валеев, Р.Р.Салихов и др. – Москва; Казань: Феория, 2013. – 404 с.

Відгомін Волинської трагедії в історичній

пам'яті польського й українського народів / Гол. ред. В.Ф.Солдатенко. – К.: Пріоритети, 2013. – 292 с.

Волков В.

Смутное время. – Москва: Алгоритм, 2012. – 352 с.

Волкова С.А.

Чехи на півдні України (друга половина XIX – перша третина XX ст.) / За ред. А.А.Непомнящего. – Сімферополь: Антіква, 2006. – Вип.6. – 160 с. (серія «Бібліографія кримознавства»)

Володихин Д.

Иван IV Грозный. – Москва: Вече, 2010 (серія «Великие исторические персоны»)

Вронська Т.

Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К.: Темпора, 2013. – 624 с.

Галлямова А.Г.

История Татарстана: модернизация по-советски (вторая половина 1940-х – первая половина 1980-х гг.). – Казань: Магариф, 2010. – 223 с.

Гальчак С.

Герої Поділля: Герої Радянського Союзу – уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей: Присвяч. 65-річчю Великої Перемоги Радянського Союзу над німецько-фашистськими загарбниками і виходить при підтримці ЦК Компартії України /

Відп. ред. І.П.Гаврилишин. –

К.: АДЕФ-Україна, 2010. – 232 с.

Голдман В.З.

Террор и демократия в эпоху Сталина: Социальная динамика репрессий / Пер. с англ. Л.Е.Сидиковой. – Москва: РОССПЭН, 2010. – 335 с. (серія «История сталинизма»)

Голиков А.Г.

Источниковедение отечественной истории. – 4-е изд., стереотип. – Москва: Академия, 2010. – 464 с.

Голод 1933: Українці: Зб. наук. пр. – К.:

Пріоритети, 2013. – 526 с.

Государство наций: Империя и

национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 376 с. (серія «История сталинизма»)

Гриневиц Л.

Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 435 с.

Грушевський М.

Твори: У 50 т. / Гол. вид. ради Б.Патон; гол. редкол. П.Сохань; упор. С.Панькова. – Л.: Світ, 2013. – Т.4, кн.2: Листопад 1918 р. – жовтень 1926 р. – 558 с. (серія «Суспільно-політичні твори»)

Гумилёв Л.Н.

Сочинения: Этногенез и биосфера земли: Древняя Русь и Великая степь: От Руси до России: Конец и вновь начало. – Москва: Астрель, 2012. – 1520 с.

Гуржий А., Палий А.

Константин Гордиенко. – К.: Арий, 2013. – 208 с. (серія «Гетманы Украины и их эпоха»)

Гуржий О.

Художньо-критичні студії. – Черкаси: Черкаський ЦНП, 2013. – 92 с.

Данилов В.П.

История крестьянства России в XX веке: Избранные труды / Сост.: М.А.Вылцан, Л.В.Данилова, Е.В.Данилова. – Москва: РОССПЭН, 2011. – Ч.1. – 863 с.

Дворянство, власть и общество в

провинциальной России XVIII в. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – 656 с.

Денисов Ю.Н.

Россия и Польша: история взаимоотношений в XVII–XX вв. – Москва: Флинта; Наука, 2012. – 608 с.

Дэвис Р., Уиткрофт С.

Годы голода: Сельское хозяйство СССР 1931–1933. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 543 с. (серия «История сталинизма»)

Есиков С.

Российская деревня в годы нэпа: К вопросу об альтернативах сталинской коллективизации (по материалам Центрального Черноземья). – Москва: РОССПЭН, 2010. – 246 с. (серия «История сталинизма»)

За рамками тоталитаризма:

Сравнительные исследования сталинизма и нацизма / Под ред. М.Гейера, Ш.Фицпатрик. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 679 с. (серия «История сталинизма»)

Истер Д.М.

Советское государственное строительство: Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России. – Москва: РОССПЭН, 2010. – 255 с. (серия «История сталинизма»)

История сталинизма: репрессированная

российская провинция: Мат. междунар. науч. конф., Смоленск, 9–11 октября 2009 г. / Под ред. Е.В.Колдина. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 599 с. (серия «История сталинизма: Дебаты»)

Історія торгівлі, податків та мита: Сьома

міжнар. наук. конф. 24–25 жовтня 2013 р., Дніпропетровськ: Тези доповідей / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 92 с.

Каталог видань Інституту історії України

НАН України за 2012 р. / Упор. Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 123 с.

Коренюк Ю.

Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору: Каталог. – К.: АДЕФ-Україна, 2013. – 204 с.

Крижановська О.О.

Кріпацька інтелігенція: український вимір (XVIII – початок XX ст.): Біобібліографічний словник / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 111 с.

Кримська війна: історія та уроки:

1853–1856 рр.: Мат. Міжнар. наук. військ.-іст. конф. (27–29 вересня 2013 р., Севастополь) / Відп. ред.: І.В.Мороз, Ж.З.Денисюк, Л.М.Міненко. – К., 2013. – 354 с.

Кульчицький С.

Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933. – К.: Темпора, 2013. – 316 с.

Кульчицький С.

Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 208 с.

Лаппо-Данилевский А.С.

Методология истории. – Екатеринбург: Деловая книга, 2013. – 602 с. (серия «Технологии истории»)

Маркевич М.

Історичний та статистичний опис Чернігова / Пер. з рос., вступ. ст. та прим. О.Коваленка. – Чернігів: Лозовий В.М., 2010. – 136 с.

Материк краєзнавства: Зб., присвяч.

лауреатам премії ім. Д.Яворницького Нац. спілки краєзнавців України / Упор.: Р.Маньковська, В.Устименко, С.Букет, О.Романцов. – Донецьк: Промінь, 2013. – 134 с.

Миљчина В.

Париж в 1814–1848 годах: повседневная жизнь. – Москва: Новое литературное обозрение, 2013. – 944 с. (серия «Культура повседневности»)

Моця О.

Дніпровська Русь. – К.: Стародавній світ, 2013. – 232 с.

Національна та історична пам'ять:

Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.Ф.Солдатенко. – К.: Пріоритети, 2013. – Вип.7: Спецвипуск: Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження). – 310 с.

Нашому роду нема

переводу: Славні династії та родини України / Редкол.: В.А.Смолій, В.В.Томазов, Ю.В.Гнаткевич та ін. – К.: Імідж-Україна, 2013. – Т.2. – 160 с.

Незалежність України в глобалізованому

світі: вектори XXI ст.: Зб. мат. міжнар. наук. конф. (22 серпня 2011 р., Київ): До 20-річчя незалежності України / Упор. Я.А.Жаліло, С.О.Янішевський. – К.: НІСД, 2011. – 192 с.

Переслідування та вбивства ромів на

теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упор. М.Тяглий. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2013. – 208 с.

Платонов С.Ф.

Смутное время. – 2-е изд. – Москва: Вузовская книга, 2011. – 134 с.

Попик В.

Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку / Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського НАНУ, 2013. – 520 с.

Правовий статус Національної академії наук України: Історія та сучасність: До 95-річчя створення Національної академії наук України / Відп. ред. Ю.С.Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2013. – 702 с.

Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682–1750) / Отв. сост.: Н.Н.Петрухинцев, Л.Эррен. – Москва: РОССПЭН, 2013. – 455 с. (серия «Россия и Европа: Век за веком»)

П'ятий (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України: Мат. та док. 23 січня 2012 р., Київський міський будинок учителя / Гол. ред. О.П.Реєнт; упор. В.Дмитрук, Р.Маньковська. – К., 2012. – 182 с.

Реабілітовані історією: Вінницька область / В.о. гол. редкол. О.П.Реєнт. – Вінниця: Каштелянов О.І., 2012. – Кн.4. – 776 с.

Реабілітовані історією: Рівненська область / Гол. редкол. В.Ф.Солдатенко. – Рівне: ДМ, 2013. – Кн.3. – 620 с.

Репина Л.П.

История исторического знания: Учеб. пособие для бакалавров. – 4-е изд., испр. и доп. – Москва: Юрайт, 2013. – 288 с.

Секреты польской политики 1935–1945 гг.: Рассекреченные документы Службы внешней разведки Российской Федерации / Сост. Л.Ф.Соцков. – Москва: РИПОЛ-классик, 2010. – 512 с.

Смоленский Н.И.

Теория и методология истории: Учеб. для студ. учреждений высш. проф. образования. – 4-е изд., испр. – Москва: Академия, 2012. – 272 с. (серия «Бакалавриат»)

Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: 1918–1939: Док. и мат. / Под. ред. А.Береловича, В.Данилова; сост.: Т.Гольшкіна, Н.Перемьшленников. – Москва: РОССПЭН, 2012. – Т.4: 1935–1939. – 983 с.

Тойнби А.Д.

Исследование истории: Цивилизация во времени и пространстве. – Москва: АСТ; Астрель, 2011. – 863 с.

Толстых В.

Россия эпохи перемен. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 367 с.

Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы: В 2 т. / Отв. сост. Т.В.Царевская-Дякина. – Москва: РОССПЭН, 2012. – Т.1: 1939–1943. – 878 с.

Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы: В 2 т. / Отв. сост. Т.В.Царевская-Дякина. – Москва: РОССПЭН, 2012. – Т.2: 1944–1945. – 1167 с.

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Вип.18. – 384 с.

Холокост на территории СССР:

Энциклопедия / Гл. ред. И.А.Альтман. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 1143 с.

Чорний Д.М.

По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2007. – 304 с.

Чухліб Т.

Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Відп. ред. В.А.Смолій. – 3-те вид., випр. і доп. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2009. – 616 с.

Шахтинский процесс 1928 г.: Подготовка, проведение, итоги / Отв. ред. С.А.Красильников. – Москва: РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина», 2011. – Кн.1. – 975 с. (серия «История сталинизма: Документъ»)

Шахтинский процесс 1928 г.: Подготовка, проведение, итоги / Отв. ред. С.А.Красильников. – Москва: РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина», 2012. – Кн.2. – 1087 с. (серия «История сталинизма: Документъ»)

Шевченко – художник: Бібліографічний покажчик (1839–2012): До 200-ліття Тараса Шевченка / Гол. редкол. Д.В.Стус; упор. Н.І.Орлова, Л.І.Буряк, Б.А.Короленко. – К.: Пріоритети, 2013. – 434 с.

Широкорад А.

Бояре Романовы в Великой смуте. – Москва; Владимир: АСТ; ВКТ, 2010. – 412 с. (серия «Историческая библиотека»)

Щербаков А.

Пётр Столыпин: Революция сверху. – Москва: ОЛМА-Медиа-Групп, 2013. – 432 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2013 р.

Сучасний український гранд-наратив: підходи, концепції, реалізація

Ададуrow В.В. (<i>Львів</i>). Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника)...	2
Верменич Я.В. Локально-регіональні рівні вітчизняного наративу.....	5
Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Національні історії в метанаративі процесу глобалізації: з європейського досвіду.....	6
Конструювання чи деконструкція: як повинна виглядати «майбутня історія України»? (<i>П.Р. Магочій, Торонто, Канада</i>).....	4
«Національна історія» заслугове бути більш живою, ніж мертвою (<i>О.М.Майборода</i>).....	1
Плохій С.М. (<i>Кембридж, США</i>). Якої історії потребує сучасна Україна?.....	3
У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-наративу (<i>К.Ю.Галушко</i>)...1	

Історичні студії

Із нагоди 1025-річчя запровадження християнства в Київській Русі

Ричка В.М. <i>Anni Mundi</i> : народження християнської країни.....	5
Ульяновський В.І. «Видубицька історія» про хрещення киян крізь призму посвяти давнього собору.....	5
Шевченко Н.О. (<i>Ніжин</i>). Християнські старожитності давнього Києва в науковій спадщині М.Максимовича.....	5

До 95-річчя гетьманату Павла Скоропадського

Верстюк В.Ф. Сергій Єфремов проти Павла Скоропадського.....	3
Луpандін О.І. Східний вектор зовнішньої політики Української Держави.....	3
Лубовець О.М. Політична опора гетьманату П.Скоропадського.....	3
Паpакін Г.В. Перша світова війна в рефлексії П.Скоропадського (за матеріалами приватного листування).....	3
Пиріг Р.Я. Німецько-австрійська окупація України 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність.....	3

До роковин Голодомору 1932–1933 рр.

Кульчицький С.В. Український Голодомор у контексті сталінської «революції згори».....	6
Паpакін Г.В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і «чорна дошка».....	6

До річниці незалежності України

Даниленко В.М., Деревінський В.Ф. Державницька діяльність В.Чорновола (1990–1999 рр.).....	4
Ковпак Л.В. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій.....	4
Кузьменко Ю.В. (<i>Ніжин</i>). Партійно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.).....	4
Падалка С.С. Зміни у чисельності, економічній поведінці, потребах та цінностях селян України (1990–2000-ні рр.).....	4
Шульга Т.С. Українська націонал-демократія та кримське питання в першій половині 1990-х рр.: на роздоріжжі між <i>raison d'état</i> і демократичним ідеалом.....	4

Архирейський Д.В. (<i>Дніпропетровськ</i>). Протидія радянських митників контрабанді наприкінці 1920-х – у 1930-х рр.	2
Бовгиря А.М. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII– XVIII ст....1	
Вінцковський Т.С. (<i>Одеса</i>). Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму.....	1
Водотика Т.С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р.	5
Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України.....	1
Вялова Ю.В. До характеристики українознавчої спадщини Л.Василевського (1870–1936 рр.).....	6
Гаухман М.В. (<i>Луганськ</i>). «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу).....	6
Годлевська В.Ю. (<i>Вінниця</i>). Модернізація системи соціального забезпечення в Іспанії в період консолідації демократичного режиму (1980–1990-ті рр.).....	6
Горобець В.М. «Чорна рада» 1663 р.: подія та її соціополітичний контекст.....	4
Гребень Є.О. (<i>Мінськ, Білорусь</i>). Заходи окупаційної влади у соціальній сфері на території Білорусі (1941–1944 рр.).....	4
Гулевич В.П. Казимир Ягайлович і Менглі Гірей: від друзів до ворогів.....	1
Гулевич В.П. «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти.....	5
Дячок О.О. (<i>Дніпропетровськ</i>). Нормативно-правове регулювання митних відносин у Великому князівстві Литовському XVI ст.	1

- Зеркаль М.М. (Миколайів). Освіта національних меншин України (1990–2000-ні рр.).....2
- Іваненко О.А. Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX – початок XX ст.).....4
- Капітан Л.І. (Мукачеве). Антирелігійний курс влади щодо римо-католицької церкви у Закарпатті (1945–1955 рр.).....5
- Корновенко С.В. (Черкаси). Участь В.Колокольцева в розробці проекту аграрної реформи денікського уряду.....3
- Котляр М.Ф. До проблеми настання феодальних відносин у східнослов'янському світі.....6
- Котляр М.Ф. Феномен удільної роздробленості Русі (повернення до проблеми).....2
- Марінченко О.О. (Дніпропетровськ). Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України.....3
- Пархоменко В.А. (Миколайів). Листопадове повстання 1918 р. у Галичині в мемуарній літературі.....2
- Паславський І.В. (Львів). Галицький єпископ Петро – ставленник і дипломат Данила Романовича.....5
- Пилявець Ю.Г. (Псков, Російська Федерація), Пилявець Р.І. (Київ, Україна). Виправно-трудова табори та колонії на території УРСР в умовах голоду 1946–1947 рр.6
- Ричка В.М. Спадщина Володимира Мономаха.....3
- Романюк Н.Й. (Житомир). Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.).....3
- Сас П.М. Укладення Хотинського мирного договору 1621 р.2
- Тимченко Р.В. Євген Петрушевич – лідер Західноукраїнської Народної Республіки (до 150-річчя з дня народження та 95-річчя з дня утворення ЗУНР).....5
- Ткаченко І.В. Дописи в тижневику «Село» (1909–1911 рр.) як джерело розповсюдження ідей українства.....3
- Турченко Ф.Г. (Запоріжжя). Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя).....2
- Ульяновський В.І. Велика передсмертна молитва князя Іллі Острозького: форми і прояви релігійності та есхатологічні мотиви.....6
- Усенко П.Г. Життєвий подвиг Зигмунта Сераковського (до 150-річчя повстання 1863 р.).....5
- Шандра В.С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії.....6
- Шевченко В.М. Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування.....5
- Методологія. Історіографія. Джерелознавство**
- Арістов В.Ю. Літописний звід: історія терміна та еволюція поняття.....4
- Арістов В.Ю. Любецька битва 1016 р. в ранньому літописанні (до дискусії навколо ідеї О. О. Шахматова).....1
- Борчук С.М. (Івано-Франківськ). «Радянська енциклопедія історії України» – перша історична енциклопедія в УРСР.....4
- Вілкул Т.Л. Цитати з Восьмикнижжя в ранніх давньоруських літописах, або Як змінюється смисл історичних повідомлень.....1
- Горак В.С. Григорівський повстанський рух (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): питання історіографії...2
- Горенко О.М. Еволюція марксистської теоретичної традиції як об'єкт інтелектуальної історії...2
- До історії родини Максима Кривоноса (вступна стаття та публікація Ю.А.Мицика й Т.Г.Таїрової-Яковлевої).....6
- Жданович О.В. «Український історичний журнал» – десять років у Мережі.....1
- Захарчук О.М. Польське питання в дипломатії Наполеона Бонапарта: нові підходи до висвітлення проблеми у сучасній російській історіографії...3
- Незнаний лист Богдана Хмельницького 1651 р. (публікація Ю.А.Мицика).....1
- Осіп'ян О.Л. (Краматорськ). Винайдення престижних предків у контексті світогляду міського патриціату Львова XVII ст.: «перші німці» та «двозначні вірмени» в «Потрійному Львові» Ю.Б.Зиморовича.....5
- Петрова Ю.І. Київський список «Подорожі патріарха Макарія».....6
- Пирогова-Таран Л.В. Етнологія та/чи історична антропологія.....1
- Примаченко Я.Л. Українська художня інтелігенція 1920-х рр. як історіографічне явище: проблеми методології дослідження.....3
- Про нащадків Богдана Хмельницького на Полтавщині XVIII ст. (вступна стаття та публікація Ю.А.Мицика й Л.Ю.Тарасенко).....5
- Скржинська М.В. Листування в античних державах Північного Причорномор'я...2
- Штрихи до біографії Миколи Костомарова та його родини (вступна стаття й публікація О.Т.Гончар і Т.М.Зоць).....6
- Рецензії й огляди**
- Андреев В. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого (О.В.Ясь).....2
- Горбачов В. Міська реформа 1870 року в Україні (В.С.Шандра).....2
- Гриневиц В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. (І.В.Захарчук, Рівне).....5
- Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т.1 (1648–1649рр.) (В.О.Щербак).....3

- Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII століття (на матеріалах епістолярної спадщини) (О.О.Боряк).....2
- Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади) (С.Г.Іваницька, Запоріжжя; Т.В.Єрмашов, Київ).....1
- Із першоджерел. – Вип.1–5 (О.П.Реєнт).....5
- Інакодумство на Сумщині: Збірник документів та матеріалів (1955–1990 роки). – Т.1 (Л.І.Рожкова, Суми).....3
- Історичний атлас України: найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) (М.І.Жарких, Київ; А.А.Галушка, Лондон, Великобританія).....3
- Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій (Р.Я.Пиріг).....1
- Коник О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) (В.С.Шандра).....4
- Корольов Г. Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти (В.В.Тельвак, Дрогобич).....1
- Магочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів (О.В.Ясь).....5
- Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. (В.С.Степанков, Кам'янець-Подільський).....1
- Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У 2 кн. – Кн.2 (О.М.Завальнюк, Кам'янець-Подільський).....3
- Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси (Ф.Г.Турченко, Запоріжжя).....2
- Палієнко М. Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні (М.Ф.Дмитрієнко, Я.О.Іщенко).....4
- Парахіна М. Основні засади «теорії боротьби двох культур»: проблеми російсько-українського минулого і сучасність (О.С.Рубльов).....6
- Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639 рр.) (Н.О.Білоус).....4
- Плохій С. Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій (О.Л.Осіпан, Краматорськ).....4
- Робак І., Савчук З. Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки (О.І.Гуржій).....6
- Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання. – Кн.ІІ (Р.Я.Пиріг).....6
- Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні (В.В.Головко).....3
- Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія (Т.В.Чухліб).....2
- Хроніка**
- Адамська І.Г. Міжнародна наукова конференція «Ruthenia divida: цивілізаційні орієнтири та політичні протиріччя козацьких еліт другої половини XVII ст.».....5
- Кононенко В.П. Міжнародна наукова конференція «Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів».....2
- Кононенко В.П. Науково-практична конференція «“Чорна рада” 1663 р. та “Руїна” Української козацької держави: історіографічні стереотипи і шляхи їх подолання».....5
- Куліков В.О. (Харків/Бухарест). Міжнародна конференція асоціації «Історія та комп'ютер» «Інноваційні підходи в історичних дослідженнях: інформаційні технології, моделі та методи».....1
- Лаас Н.О. VIII літня школа Європейського товариства історичної економіки.....6
- Лаас Н.О. Міжнародний семінар із розробки дослідницьких проектів в інституті слов'янських, східноєвропейських та євразійських студій Каліфорнійського університету (Берклі, США).....3
- Литвин М.Р. (Львів), Середя О.В. (Львів). III науковий читання імені академіка Я.Ісаєвича...4
- Литвин М.Р. (Львів), Хахула Л.І. (Львів). Всеукраїнська наукова конференція «Волинська трагедія: через історію до порозуміння».....6
- Любченко В.Б. III Історичні читання пам'яті професора В.Г.Сарбея «“Довге” XIX століття в Україні: питання національної модернізації».....2
- Матяш І.Б. (Київ), Левченко Л.Л. (Миколаїв). Міжнародна наукова конференція «Місце архівістів та роль архівів у суспільстві сьогодні й завтра».....1
- Машкін О.М., Шевченко В.В. Міжнародна науково-методична конференція «Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд кризь віки».....1
- Морозова О.С. Міжнародна наукова конференція «Історія України XX ст. у висвітленні сучасної закордонної історіографії».....4
- Осіпан О.Л. (Краматорськ). Міжнародна конференція «Латинська спадщина: Польща, Литва, Русь: Вплив латинської спадщини на розвиток ідентичностей на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського: історія, мова, література, моделювання зразків культури та ментальності».....1
- Склокін В.В. (Харків/Відень). Міжнародна наукова конференція «Історія історіографії і методологія історії в Польщі та Україні: традиції і сучасність».....6
- Стасюк О.Й. (Львів). Міжнародна наукова конференція «Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи».....2

Нотатки з форуму

Шевченко Т.М. (Мюнхен, Німеччина). Міжнародна наукова конференція «Україна на історіографічній карті міжвоєнної Європи».....1

Хоменко Н.М. Круглий стіл «Академік В.І.Вернадський – людина, вчений, політик, публіцист».....3	Реєнт О.П. До 70-річчя доктора історичних наук, професора П.В.Доброва.....4
Черкас Б.В. Міжнародна наукова конференція «Центрально-Східна Європа у часи Синьоводської битви».....1	
Якубова Л.Д. VI Міжнародна наукова конференція «Історія сталінізму: Радянські нації та національна політика в 1920–1950-х рр.».....6	
Ясь О.В. Міжнародна наукова конференція «Світло й тіні українського радянського історієписання» та круглий стіл «Викладання больових точок історії України ХХ ст. у школах».....4	
	In memoriam
	Василь Маркусь1
	Левенець Юрій Анатолійович6
	Пінчук Юрій Анатолійович1
	Романцов Володимир Омелянович3
	Сохань Павло Степанович4
	Шевченко Віктор Миколайович4

Ювілеї

Гуржій О.І. (Київ), Лазуренко В.М. (Черкаси). До 75-річчя доктора історичних наук, професора М.І.Бушина.....2

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ.....1–6
Наукова література , видана Інститутом історії України НАНУ в 2012 р.5
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2013 р.6

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

VIDNIANS'KYI S.V., MARTYNOV A.YU. National Histories in the Metanarrative of Globalization Process: from the European Experience 4

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating the Holodomor of 1932–1933s Anniversary

KUL'CHYTS'KYI S.V. Ukrainian Holodomor in the Context of Stalin's "Revolution of Above" . . . 18

PAPAKIN H.V. Unpublished Stalin's Directives of November 1932: Kremlin and "Black Boards" . . . 45

KOTLIAR M.F. To the Question of Beginning of Feudal Relations in the East Slavic Society . . . 58

ULIANOV'S'KYI V.I. The Big Death Prayer by Illia Ostroz'kyi: Forms and Demonstrations of Religious and Eschatological Motifs 72

SHANDRA V.S. The Cadre Deficit During Liberal Reforms of 1860–1870s Overcoming . . . 92

HAUKHMAN M.V. (*Luhans'k*). The "Beilis Affair" (1911–1913): the Versions by Contemporaries and the Causes of Fabrication (to 100th Anniversary of the Court Process) . . . 112

VIALOVA YU.V. To the Characteristic of Ukrainian Studies Heritage of L.Vasylevs'kyi (1870–1936s) 129

PYLIAVETS' YU.H. (*Pskov, Russian Federation*), PYLIAVETS' R.I. (*Kyiv, Ukraine*). Labor Camps and Colonies on the Territory of USSR in the Conditions of 1946–1947s Famine . . . 147

HODLEVS'KA V.YU. (*Vynnytsia*). Social Maintenance System Modernisation in Spain During Democratic Regime Consolidation (1980–1990s). 162

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

PETROVA YU.I. The Kyiv Manuscript of "The Travels of Macarius" 172

To the History of the Family of Maksym Kryvonis (*introductory article and publication by Yu.A.Mytsyk and T.G.Tairova-Yakovleva*) 182

Traits to Mykola Kostomarov Biography (*introductory article and publication by O.T.Honchar and T.M.Zots*) 186

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Ukraine in the 19-early 21th Century: Cognition Civilization Context. – Book II (*R.Ya.Pyrih*) . . . 194

Parakhina M. Main Principles of the "Theory of the Two Cultures Struggle": Russian-Ukrainian Problems of the Past and Nowadays (*O.S.Rubliov*) 202

Robak I., Savchuk Z. Valentyn Otamanov's'kyi – Revolutionary, Scientist, Science Organizer (*O.I.Hurzhi*) 207

CHRONICLES

YAKUBOVA L.D. VI International Scientific Conference "Stalinist History: Soviet Nations and National Politics in 1920–1950s" 210

LYTVYN M.R. (*L'viv*), KHAKHULA L.I. (*L'viv*). All-Ukrainian Scientific Conference "Volyn' Tragedy: Over the History to the Arrangement" 219

SKLOKIN V.V. (*Kharkiv/Wien*). International Scientific Conference "The History of Historiography and Methodology History in Poland and Ukraine: Traditions and Present Times" . . . 223

LAAS N.O. VIIIs Summer School of the European Society of Historical Economy . . . 225

IN MEMORIAM

Levenets' Yurii Anatoliiovych 229

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 233

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2013 236